

**KOMMUNEDPLAN
KULTURMINNER OG KULTURMILJØER
FOR SØNDRE LAND KOMMUNE
2019 - 2029**

Høringsutkast versjon 28. august 2019

~~~~~
SØNDRE LAND KOMMUNE

INNHold

Historien om Søndre Land

- 3 Innledning
- 3 Fangstfolk
- 4 Jordbrukssamfunn
- 5 Kristendommen og landskapet
- 5 Ødetid og utvandring
- 5 Skogbruk og fløting
- 6 Industrireisning og tettstedsutvikling
- 6 Randsfjordkonflikten

Kulturminner og kulturmiljøer i planen

- 7 Hva er kulturminner?
- 7 Kommunedelplan kulturminner
- 7 Planprogram
- 7 Fokus på kulturminner fra nyere tid
- 8 91 utvalgte kulturmiljøer

- 9 Rammer og føringer for kulturminneplanen
- 9 Nasjonale føringer
- 9 Lokale føringer
- 9 Organisering etter PLP-modellen
- 10 Medvirkning
- 10 Hva er konsekvensen av kulturmiljø i kulturminneplanen

Metode for valg av kulturmiljø

- 12 Føringer i prosjektet
- 13 DIVE-metoden
- 15 Verneverdi, begreper

Hovedtrekk utvalgte kulturmiljøer

- 17 Gårder
- 22 Husmannsplasser
- 24 Småbruk
- 25 Krigsminner
- 28 Hendelse
- 30 Kjente personer
- 32 Kirker og kirkesteder
- 34 Skoler
- 35 Vedtaksfredet bygning
- 35 Villaer
- 36 Kulturlandskap
- 37 Setre
- 35 Tettsteder
- 52 Skogshusvær
- 55 Teknisk/industrielle kulturminner
- 59 Samferdsel

Handlingsplan

- 64 Hensikt med en kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer
- 65 Byggesaksbehandling og rådgivningstjeneste
- 65 Retningslinjer for kulturminner og kulturmiljø i kommunedelplanen 2019- 2029
- 66 Praktiske råd
- 66 Handlingsprogram
- 68 Handlingsprogram tabell

Kulturmiljøer faktaark

- 70 Oversikt
- 71 Gårder
- 83 Husmannsplasser
- 94 Småbruk
- 102 Krigsminner
- 107 Hendelse
- 109 Kjente personer
- 112 Kirker og kirkesteder
- 118 Skoler
- 120 Vedtaksfredet bygning
- 121 Villaer
- 123 Kulturlandskap
- 126 Setre
- 131 Tettsteder
- 134 Teknisk/industrielle kulturminner
- 140 Skogshusvær
- 152 Samferdsel

Alle fargefoto uten kilde, Lars Erik Narmo

Historien om Søndre Land

Innledning

Kulturminner er fortellingen om oss. Det gjelder særlig forhistorien der levningene i landskapet er eneste kildemateriale.

Det er få skriftlige kilder om Land før 1600-tallet. Imidlertid er det ikke alltid at en nedskrevet norm speiler faktiske forhold eller at det vi tror nødvendigvis er sant. Kulturminner fra nyere tid supplerer derfor forståelsen av skriftlige kilder, men de kan også bidra til oppdage andre meninger med en tekst.

Kulturminnene er bærere av ubevisste koder og skulte budskap – om oss og fortidige generasjoner. De vil bli lest på nytt av kommende generasjoner.

Kulturminneplanen vektlegger kulturminner fra nyere tid - fra 1600 tallet og frem mot vår egen tid. Videre skisser vi hovedtrekkene fra istid til 2. verdenskrig for å se sammenhengen kulturminnene fra nyere tid inngår i.

Utgraving av en steinalderboplass ved Dokkfløy på 1980-tallet. Joel Boaz i blå skjorte har skrevet en doktorgradsavhandling som sammenfatter resultatene fra steinalderundersøkelsene. David Simpson fra Bergen graver til venstre. Dokkfløyvannet før neddemmingen i bakgrunnen. Foto KHM.

Fangstfolk

Kystområdene i Norge ble befolket av kajakkpadlende sjøviltjegere i løpet av kort tid for 9600 år siden.

Arkeologene trodde opprinnelig at taigaen i Øst-Norge lå folketom i eldre steinalder. De få funnene som var kjent ble forklart som sesongekspedisjoner innover landet fra kystområdene.

Utbyggingen av Dokkavassdraget fra midten av 1980-tallet, med utgravingene langs det lille Dokkfløyvannet, snudde opp-ned på denne

oppfatningen. Utgravingene viste at det bodde et fangstfolk i innlandet for 8000 år siden. Senere undersøkelser langs Renaelva i Østerdalen viser at de eldste boplassene i Dokkfløy markerer et samtidig landnåm av fangstfolk i innlandet som hovedsakelig levde av elg og bever, og lite annet. Hvis en undersøker strandområder langs elgtrekene med moderne arkeologiske metoder vil en finne spor etter det samme fangstfolket også i Søndre Land.

Det eldste elggeviret fra Norge er funnet i ei myr på Nerby i Bergegarda. Fallge-

Steinredskaper av flint funnet på Husodden, Setton. Foto KHM.

viret på 13 takker er 9100 år gammelt! Storelgen på Nerby viser at veideskogen eksisterte allerede mot slutten av preboreal tid. Hvorfor skogsområdene i innlandet likevel lå ubrukt i mer enn 1000 år etter innvandringen til kystnorge er derfor en gåte.

Det er for øvrig overraskende få spor etter den første fangstbefolkningen i innlan-

det langs Randsfjorden. Fjorden er oppdemmet 3 meter og strandlinja er eksponert hver vår. Forholdet burde resultert i mange funn av steinredskaper, men få funn er rapportert.

Få funn, selv fra den ideelt beliggende halvøya Husodden, indikerer at innsjøfisket i Randsfjorden først fikk større betydning for fangstfolket i

Land seinere i steinalderen. Mengder av kokstein (oppvarmet stein som har sprukket i vann) langs strendene på Husodden vitner om omfattende bruk. Men funn fra eldre steinalder mangler i stor grad.

Hvis det første fangstfolket var spesialisert på elg og bever kan menneskene ha foretrukket å legge boplassene langs elver og mindre vann - slik som i Dokkfløy. I Søndre Land er det knapt utført noen undersøkelser/registreringer for å avklare mulighetene. Men det er gjort funn, for eksempel langs Trevatn, som viser at fangstfolket brukte skogsområdene i Søndre Land, vi vet bare ikke hvordan eller i hvilken grad.

Jordbrukssamfunn

Elgjakta er fortsatt det viktigste i livet for mange i Søndre Land, men for ca. 4000 år siden (mot slutten av mellomneolitikum) finner vi de første sikre sporene etter jordbruk på solrike morenejorder langs Randsfjorden.

Slipte steinøkser har et Sør-Skandinavisk opphav, men funnene er relativt fåtallige og det er usikkert om de markerer innvandring av indoeuropeiske bønder sørfra eller om fangstfolket i innlandet tok opp jordbruket, først åkerbruk

Slipt sermoniell flintøks fra yngre steinalder funnet på Nordre Halmrast. Øksa er produsert i Sør-Skandinavia og kom trolig til Land gjennom gavebytte mellom jordbrukere og jegere i innlandet. Den kan også markere innvandrede av jordbrukere. Foto KHM.

og noe senere husdyrhold.

Et begrenset gjenstandsmateriale forteller om jordbruk i stein- og bronsealderen i Land. Trolig ser vi et grenseløst jordbruk, først svedjebruk i steinalderen og deretter såkalt busktrede fra bronsealderen. Med sistnevnte dyrkingsmetode sådde en ikke bare i asken, men jorda ble også bearbeidet etter avsviingen. I busktredet ble åkrene flyttet anslagsvis hvert 20. år. Stein ble ryddet gradvis over tid og dannet etter hvert felter med små rydningsrøyser.

Røysfeltene er utilstrekkelig registrert i Søndre Land, men slike er bevart i høybonitetsskog, på åkerholmer, brakk-

lagt jord etc. Etter hvert ble det etablert gårder med faste åkre. Enkelthetene i denne prosessen over tid er mangelfullt studert i Land, men navneskikk og kulturminner viser at gårder med faste grenser var etablert i eldre jernalder. Ryddingen av gårdene skjer over tid. Gårdsnavnene er en god kilde for denne prosessen. Naturbetegnende gårdsnavn i bestemt form slik som Nes, Vik eller Berg markerer de eldste gårdene. By eller Bø, som betyr gården, er også blant de eldste gårdsnavnene.

Gårdsnavn sammensatt av etterleddene -heim, -vin eller -land er relativt yngre gårder i gårdsetableringen fra eldre jernalder, frem mot 600-tal-

let e.Kr. I yngre jernalder ble fortsatt nye gårder ryddet, men det var vel så vanlig at eldre gårder ble delt. Karakteristiske gårdsnavn fra denne perioden har etterleddene -stad eller -set. Rud, som betyr rydning, er et vanlig navn på gårder fra middelalderen (Ruden, Rødnes og Skaugerud er noen eksempler).

I Søndre Land er gårdsetableringen over tid lett leselig i landskapet, som ringer i vernet med de eldste navnene på den beste jorda i sentrum og rud-gårdene i utkanten. Sentralt i bygdene finnes for øvrig såkalte *teofore* gårdsnavn. Det vil si navn som avspeiler dyrking av førkristne guder slik som fruktbarhetsguden

Njord (Nordråk = Njords åker) eller kultpraksis som Ske (skeid = hesteskeid/hestekamper) eller Hov (førkristent gudehov som separat bygning eller høvdingens hall som et rom i langhuset mellom fjøs og bolig).

Tunet på dagens gårder har ligget noenlunde fast fra vikingtiden. Tidligere ble tunet på gården flyttet regelmessig. På gårder fra eldre jernalder, eller tidligere, finner en således spor etter tunet mange steder innenfor matrikelgårdens grenser. Anleggspor slik som stolpehull, ildsteder, kokstein, kokegroper etc. ligger godt bevart under åkerlaget. Slike kulturminner er i liten grad registrert eller utgravd i Land, men på generelt grunnlag vet vi at de finnes. Det fantes trolig førkristne gravminner på alle gårdene i drift før 1000-tallet. Stor skala jordbruksdrift etter ca 1850 har slettet overflatemarkeringen, men rester av gravminnene ligger fortsatt under dagens åkre. Intakte gravminner er bevart litt over alt i kommunen, men store sammenhengende felt med gravhauger og gravrøyser jernalderen er særlig godt bevart rett nord for Fluberg kirke og langs nordsiden av Landåsvatnet.

Kristendommen og landskapet

Kristendommen er markert med 5 kirkesteder i Søndre Land i dag. I middelalderen fantes kirker kun i Fluberg og Hov. Fluberg kirke var hovedkirken i Land prestegjeld i middelalderen. Enger, Landåsbygda og Skute ble kirkesteder på 1800 og 1900-tallet. Fluberg, Hov og Skute kirke er såkalte listeførte kirker som særlig verneverdige kulturminner av Riksantikvaren.

Første gang begrepet «Land» brukes som felles betegnelse på dagens landskap fra Horn til Hugulia er i beretningen fra biskop Jens Nilssøns visitasreise i 1594: «Land prestegjeld er 7 mijl langt och 1 mijl bredt». Opprinnelig betegnet begrepet sannsynligvis landet langs Randsfjorden fra Horn til Dokkadeltaet. I alle fall er dagens avgrensning av Land omtalt som Land, Sinnene og Torpa i en militær befaling fra 1394.

Ødetid og utvandring

Flertallet av gårdene i Søndre Land lå øde etter svartedauden. Gjenryddingen tok ikke til før i andre halvdel av 1500-tallet. Få gårder var i bruk på 1600-tallet, men folketallet økte vesentlig utover 1700-tallet.

Det var en eksplosiv økning av folketallet i Søndre Land på 1800-tallet. Fra 1279 personer i 1801 til 5790 innbyggere i år 1900. Dette gav seg blant annet utslag i jordmangel, overskudd på arbeidskraft og store sosiale forskjeller. Utvandring og stor prosentvis andel husmenn i befolkningen er karakteristisk for Søndre Land på 1800-tallet og tidlig 1900-tall. Husmannsvesenet ble avskaffet ved lov i 1928 og Sarastuen på Vestsida ble frikjøpt fra Ringelia gård som første rettskraftige dom i Norge.

Hamskiftet, med en begynnende rasjonalisering til et mer mekanisert landbruk og økende innretning av produksjonen fra naturalhushold til pengehusholdning, aksentuerte ytterligere overskuddet av arbeidskraften. Seterbruket var i hovedsak avviklet på 1930-tallet, men enkelte setre var i drift i 1950- og 60-årene. Gårder uten husdyr ble vanlig etter krigen. Den akselererende prosessen resulterer etter hvert i gjengroing av kulturlandskapet. Vi ser nedlagte bruk, brakklagte arealer og at enhetslåven – der funksjonene er organisert i henhold til tyngdekraften (for, fjøs og gjødsel) forsvinner som karakteristiske elementer i kulturlandskapet.

Monumental gravrøys i skog ved ferista rett nord for husmannsplassen Nordereng i Lausgarda. Det er vidt utsyn over Land fra Horn til Hugulia på hødedraget der det finnes flere tilsvarende store gravrøys. Gravfeltet markerer årstøys langt fra nærmeste gårdstun i jernalderen.

Skogbruk og fløting

Land ligger langt fra skipsleia og skogbruket var lite utviklet før 1700-tallet. Kongens embetsmenn fremhevet skogene i Land som kronens reserve av mastetømmer. Den første kjente fløtingen ble gitt som et kongelig privilegium på mastetømmer fra Land og Hadeland til Bragernes (Drammen) i 1634. Gårdene hadde rett til å hente tømmer til eget bruk i kongens allmenning og det fantes knapt sager i Land. Denne situasjonen ble vesentlig endret ved salg av kongsallmenningen.

Opplysningstidens ideer om liberalisme og individualisme medførte i første omgang lemping på sagbruksprivilegiene. Den økonomiske liberalismen medførte at sagbruksprivilegiene ble avviklet i 1860. De store kjølskogene ble tatt i bruk ved gradvis utbygging av fløtingsanlegg fra ca. 1650 frem mot organisert stordrift langs hele Randsfjordvassdraget fra 1840-årene.

Allerede i 1849 – 50 trakk dampskipet Løven 15–20 000 tylvtter tømmer på Randsfjorden. Tylvtene ble mindre over

tid, men opprinnelig var en tylvt 2,6 kubikkmeter. Fogd Philipsen søkte kongen om privilegiebrev i 1671 for å drive tømmerfløting i bielvene til Drammensvassdraget, blant annet i Lomsdalsvassdraget.

Den tidlige infrastrukturen i vassdragene ble utbedret i andre halvdel av 1800-tallet. De steinbygde fløtingsanleggene i Lomsdalsvassdraget, slik de fremtrer i dag, er bygget i perioden 1870–1905. Etter 2. verdenskrig ble brøtningen i økende grad utkonkurrert av vegbygging og frakt på lastebil til Randsfjorden.

Skogbruket gav stor sysselsetting som hogst, brøtning og fløting i øvre del av vassdraget og sagbruksindustri fra Jevnaker og sørover. Tømmerprisen var høy fra andre halvdel av 1800-tallet, med en gullalder omkring den dansk-tyske krigen på 1860-tallet.

De gode tidene i skogbruket er bakgrunn for oppføring av store og påkostede hovedhus og driftsbygninger på gårdene i Søndre Land i perioden ca. 1870–1920. Dette sammenfaller med den norske historismens tidsalder, en trealder (sveitserstil, dragestil) der forbildene for arkitekturen er tre, og ikke bygninger av stein, som tidligere. Begrensningen i Sefrak-registreringen, der en hovedsakelig vektla objekter eldre enn år 1900, utelukker således en vesentlig del av den kulturhistoriske helheten i Søndre Land, frem mot fallet i tømmerprisene i 1921.

Industrireisning og tettstedsutvikling

Tømmer var grunnlag for industrireisningen i Søndre Land. Det første større industriområdet ble etablert langs Fallselva. Lands Tresliperi fra 1872 er trolig første etablering i sitt slag i Norge og konkurrenten Skrankefoss Pappfabrikk ble bygget i 1910.

Fabrikkene ble sammenslått i 1930-årene og nedlagt i 1961. Langs Fallselva finnes et rikt og variert teknisk/industrielt kulturmiljø, tilrettelagt som kommunens 1000-årssted. Holmen er således et «nytt» tettsted i Land.

Hov var kultsentrum i jernalderen, kirkested i middelalderen og skysstasjon langs Bergenske hovedveg fra 1800-tallet. Tettstedets utvikling som kommunens sentrum er en gradvis utvikling fra 1830/50-tallet, en særdeles interessant prosess som er utilstrekkelig analysert i litteraturen.

Odnes var sentrum i Land fra midten av 1800-tallet, men stedet var et viktig regionalt knutepunkt for ferdsele mellom øst og vest allerede på 1600-tallet. Odnes var en av de fremste kandidatene for etablering av en ny «kjøpstad i vestre dalføre» i innlandet på 1800-tallet. Amtmannen i Christians amt fremmet Tingvold i Land som markedssted for visestattholderen allerede i 1812, men et annet forslag, Lillehammer, ble valgt (Lillehammer fikk bystatus i 1827). Hamar fikk kjøpstadsrettigheter i 1849, men i 1851 ble amtmannens tidligere forslag videreført gjennom resolusjon om anleggelse av to nye kjøpsteder i innlandet.

Fløting på Randsfjorden ved Fluberg kirke 1917. Fotograf Carl Normann. LM.F. 000669

Nemlig Hønefoss og Odnes. Stortinget vedtok Hønefoss, men foretaksomme politikere i Vardal trenerte prosessen slik at saken ble lagt død når det gjaldt Odnes. Utfallet ble etter hvert flertall for å legge innlandsbyen ved Hunnselva på stedet som etter hvert ble Gjøvik (vedtatt for etablering av kjøpsted i 1859). Odnes mistet ytterligere posisjonen som sentrum i Land til Dokka etter at Valdresbanen åpnet i 1902.

Kulturminnene i de tre tettstedene Odnes, Fall og Hov er

hver på sin måte fortellingen om sentrumsutviklingen i Land på 18- og 1900-tallet.

Randsfjordkonflikten

Sosiale motsetninger mellom arbeidere, småbrukere og skogeiere toppet seg med Randsfjordkonflikten i perioden 1929 – 1936. Foranledningen til konflikten var dramatisk fall i tømmerprisene fra 1921–22, men prinsipielt gjaldt konflikten organisasjons- og forhandlingsretten. Disse rettighetene, en

viktig del av Norsk arbeids- og organisasjonsliv som alle tar for gitt i dag, ble innført som resultat av Randsfjordkonflikten.

Den bitre kampen splittet imidlertid familier og lokalsamfunn. Randsfjordkonflikten er det nærmeste man kommer en borgerkrig i nyere norsk historie, og motsetninger som følge av radikaliseringen på begge sider eksisterer fortsatt i manges bevissthet i Søndre Land i dag.

Kulturminner og kulturmiljøer i planen

Hva er kulturminner?

«Kulturminne» og «kulturmiljø» er sentrale begreper i arbeidet med kulturminneplanen.

I Lov om kulturminner av 1978 § 2 defineres kulturminner og kulturmiljøer slik:

Kulturminner er alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Kulturmiljøer er områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

I forvaltningen av kulturminner brukes begrepene «kulturminner fra nyere tid» og «automatisk fredete kulturminner». Kulturminneplanen vektlegger "kulturminner fra nyere tid". Vi ser nærmere på hva som menes med disse begrepene.

Automatisk fredete kulturminner er definert i Lov om kulturminner § 4:

- Alle kulturminner (se defi-

nisjonen over) fra oldtid eller middelalder inntil år 1537. Det vil si før reformasjonen.

- Stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537 – 1649.
- Samiske kulturminner eldre enn 100 år.

Nyere tids kulturminner er alt som ikke er automatisk fredet iht. kulturminneloven. I Søndre Land gjelder det i praksis stående bygninger yngre enn 1650 og levninger som er yngre enn reformasjonen (1537).

Med levning menes fysiske spor som rest av noe som har eksistert. Et stående hus er en bygning, mens tufta etter bygningen er en levning. Kulturlandskapselementer fra nyere tid tilsvarer levninger som ikke er automatisk fredet, i hovedsak levninger knyttet til jordbruk og seterdrift slik som rydningsrøyser, steingjerder, fossile åkre, hustufter, vegfar etc.

Kommunedelplan kulturminner

Kommunene har et viktig ansvar i forvaltningen av kulturminner. Miljømålene defineres hvert år i Stortingsproposisjon 1 S. Da arbeidet med kulturminneplanen startet i 2015 var nasjonalt miljømål 2.1 at tap av kul-

turminner skulle minimeres til mindre enn 0,5 % per år. Videre at det innen 2020 skulle foreligge oversikter over kulturminner og kulturmiljø for hver kommune som grunnlag for prioritering av utvalg som skal ivaretas. Utarbeidelse av kommunedelplan kulturminner var således et verktøy for å oppnå «2020-målene». Regjeringen har imidlertid gått bort fra det tallfestede miljømålet. Nåværende ordlyd for miljømål 2.1 er: "Tapet av verneverdige kulturminner skal minimeres".

Riksantikvarens prosjekt "Kulturminner i kommunene" (KIK) har som målsetting at 90 % av kommunene skal ha en kulturminneplan i løpet av 2020. I Søndre Land har vi valgt å gjøre dette som en kommunedelplan. Det formelle navnet på kulturminneplanen er "Kommunedelplan kulturminner og kulturmiljøer for Søndre Land kommune 2019 – 2029". Den omtales videre som kulturminneplanen.

Arbeidet med kulturminneplanen startet med at Søndre og Nordre Land fikk innvilget midler til registreringsarbeid. Midlene kom fra Riksantikvaren, fordelt fra Kulturarvenheten i Oppland fylkeskommune. Det ble innvilget kr. 100.000,- ved begge søknads-

rundene i 2013 og i 2014.

I forbindelse med søknadsrunden i februar 2014 vedtok formannskapet i Søndre Land å påbegynne kulturminneplanen i 2015 (jf. sak 19/14). Det ble bevilget 300.000 for både 2015 og 2016 (øremerkede midler i kommunes handlings- og økonomiplan 2015 – 2018).

Etter offentlig utlysning ble prosjektleder tilsatt i engasjement med 40 % stilling fra 1. mars 2015 og ut 2016.

Planprogram

Planarbeidet ble påbegynt våren 2015 med utarbeidelse av et planprogram iht. Plan- og bygningsloven (PBL). Planprogrammet er en prosjektbeskrivelse som styringsverktøy for den videre planprosessen. Planprogrammet lå til offentlig ettersyn i perioden mai - august. Kommunestyret vedtok planprogrammet 7. september 2015 (sak 46/15).

Fokus på kulturminner fra nyere tid

I planprogrammet valgte kommunen å vektlegge kulturminner fra "nyere tid".

I forvaltningen av kulturminner har kommunene et

hovedansvar for kulturminner fra "nyere tid". Det vil si kulturminner og kulturmiljøer som ikke er fredet. I Søndre Land gjelder dette bygninger yngre enn 1650 og levninger yngre enn reformasjonen (1537).

Fylkeskommunen forvalter fredete kulturminner etter delegert myndighet fra Riksantikvaren. Kommunen har også en rolle i forvaltningen av fredete kulturminner, men dette er allerede godt ivaretatt gjennom kommuneplanen 2014 - 2026. Der er alle kjente automatisk fredete kulturminner og vedtaksfredete kulturminner regulert som hensynsone c og d i henhold til PBL §11 - 8 (soner med særlig hensyn til kulturmiljø). Kulturminnene fra "nyere tid" er i liten grad vektlagt i kommuneplanen.

En annen grunn til fokus nettopp på kulturminner fra "nyere tid" er fastsettelse av verneverdi i den såkalte SEFRAK-databasen. SEFRAK er kort for "sekretariatet for registrering av faste kulturminner". Denne landsomfattende databasen inneholder bygninger fra år 1650 - 1900, i noen grad også levninger yngre enn reformasjonen. I Søndre Land er det registrert 1809 objekter i databasen. Hovedsakelig bygninger fra 1600-tallet til år

1900. Det er flere problemer med databasen som ikke berøres her. Et landsomfattende problem har imidlertid vært at verneverdien først vurderes stykkevis og delt i saksbehandling. Det vil si at det ikke finnes noen enhetlig systematisk evaluering av verneverdi i Sefrak-registeret

Randsfjordsmuseene AS har imidlertid gjennomført et prosjekt der de evaluerte 7123 Sefrak-registrerte objekter i de fem kommunene i Land og Hadeland. Resultatet er oppsummert i prosjektrapporten "Sefrak, byggeskikk og verneverdi i Land og på Hadeland" fra 2007. Verneverdien fordeles her i kategori 1 - 4. Vernekategori 1 har fredningspotensiale mens kategori 4 svarer til generelle bestemmelser i PBL.

Evaluering av verneverdi i Sefrak er et omfattende arbeid og gjennomføres normalt ikke innenfor rammen til en kulturminneplan. Det fremgår ved å studere foreliggende kulturminneplaner. Søndre Land kommune valgte derfor å utnytte foreliggende Sefrak-evaluering som et fortrinn i arbeidet med kommunedelplanen.

91 utvalgte kulturmiljøer

Det praktiske arbeidet med kulturminneplanen startet

så snart planprogrammet var vedtatt av kommunestyret i september 2015. Metode omtales i eget kapittel, men innledningsvis skisseres hovedtrekk i gjennomføringen av planen. Skrivning av planprogrammet og høringsprosesser frem mot vedtak medførte at feltarbeidet i hovedsak måtte gjennomføres før snøfall høsten 2015.

Arbeidet startet med konvertering av Randsfjordmuseets vurdering av verneverdi i en Excel-database utarbeidet av bygningsvernrådsgiver Dag Lindbråten. Denne ble slått sammen med uttrekk av Sefrak-databasen for Søndre Land og koblet til bygnings-tema i FKB-basen. Et vesentlig grunnlag for feltarbeidet høsten 2015 var således et GIS-prosjekt med bygningskropp markert med farge for verneverdi 1 - 4.

Sefrak-evalueringen vektlegger i stor grad enkeltobjektene verdi. I kulturminneplanen ønsket en derimot å finne frem til karakteristiske kulturmiljøer for Søndre Land med høy verneverdi. Det vil si større sammenhengende miljøer, og mindre fokus på enkeltobjekter.

Gjennom GIS-prosjektet ble det identifisert konsentrasjoner av objekter med verneverdi.

Kommune	Kategori 1	Kategori 2	Kategori 3	Kategori 4	Totalt
Lunner	33	118	217	286	654
Gran	63	342	989	1280	2674
Jevnaker	24	130	198	252	604
N. Land	49	185	520	609	1363
S.Land	50	284	430	1064	1828
Totalt	219	1059	2354	3464	7123 (Inkl. nyreg.)
%-andel	3%	15%	33%	49%	

Tabell som viser fordelingen av verneverdi i SEFRAK-registeret (bygninger, i noen grad også levninger eldre enn år 1900), kommunenevis fordeling i Land og Hadeland. Tabellen er hentet fra Randsfjordmuseets prosjektrapport "Sefrak, byggeskikk og verneverdi i Land og på Hadeland" fra 2007.

- Kategori 1 = Fredningspotensiale.
- Kategori 2 = Spesielt bevaringspotensiale
- Kategori 3 = Bevaringspotensiale
- Kategori 4 = Generelle bestemmelser i PBL

verdi. Disse ble ytterligere vurdert i forhold til annet materiale slik som kart og ortofoto.

Grensen år 1900 for Sefrak-registreringen på 1980-tallet splitter opprinnelige helheter på en uheldig måte. I Søndre Land medfører dette for eksempel at enhetlige tun i sveitserstil mangler registrering av enhetslåver bygget etter århundreskiftet. Bygninger i nordisk seinbarokkstil, jugendstil eller andre yngre

stilarter mangler konsekvent i registeret. Det samme gjelder krigsminner, teknisk-industrielle kulturminner, skogshusvæ etc. Tema som ikke kan vurderes i Sefrak-registeret ligger imidlertid som føringer planprogrammet.

Høsten 2015 ble det således avgrenset 107 kulturmiljøer i kommunen med variert funksjon og sosial tilhørighet. Størrelsen på kulturmiljøene varierer fra miljø omkring enkeltobjekt, tun, tettsted og

vassdrag.

De utvalgte kulturmiljøene ble befart i felt i tiden 29. september - 12. november 2015. Befaringene ble i hovedsak utført av prosjektleder Lars Erik Narmo, i noen grad sammen med bygningsvernrådsgiver Dag Lindbråten. Da snøen kom gjenstod befaring av noen få kulturmiljøer, på vanskelig tilgjengelige steder. Flertallet av disse var imidlertid befart av bygningsvernrådsgiver Dag Lindbråten i

forbindelse med registreringsprosjektet i Nordre Land og Søndre Land i 2014 og 2015.

Etter befaringsene var 75 kulturmiljøer med i planen. Ved videre diskusjon i arbeidsgruppa for kulturminneplanen i perioden 2016 - 2018 kom noen kulturmiljøer til og andre falt fra. Antall kulturmiljøer i planen er således 91.

De utvalgte kulturmiljøene representerer helheter i kommunen som er eller har vært vanlig. Utvalget er et faglig skjønn med utgangspunkt i kriterier for verdisetting av kulturminner.

Rammer og føringer for kulturminneplanen

Søndre Land har ikke en kommunedelplan kulturminner fra tidligere. Planen måtte derfor utarbeides fra grunnen av. Kommunedelplanen er ført i pennen av prosjektleder, i utgangspunktet en 40 % stilling i to år. For øvrig ble det avsatt midler til en avgrenset feltregistrering av bygningsvernradgiver.

Arbeidet med kulturminneplanen ble mer omfattende enn forutsatt, blant annet som følge av mange kulturmiljøer. Planarbeidet er videreført av prosjektleder i ny stilling som arealplanlegger i

kommunen fra 1. juni 2017. Selv om mye var klart allerede i 2016, ble produksjon av gjenstående deler utført ved siden av andre oppgaver. Et komplett førsteutkast av planen forelå 1. november 2018.

Utkast til kulturminneplan ble sendt eierne til medvirkning med høringsfrist 8. juni 2019.

Det foreligger en rekke nasjonale, regionale og lokale føringer for arbeidet med kulturminneplanen. Disse er listet under.

Nasjonale føringer

Plan- og bygningsloven (PBL).

Lov om kulturminner (KML).

St. meld. nr 16 (2004–2005).
Leve med kulturminner.

St. meld. nr 35 (2012–2013).
Framtid med fotfeste.

T-1497 Nasjonale forventninger i regional og kommunal planlegging, vedtatt ved kongelig resolusjon 24. juni 2011.

Nasjonalt miljømål prop. 1 S (2014–2015) (fra Klima- og Miljøverndepartementet).

Kulturminner i kommunen. Kulturminneplaner. (Veileder fra Riksantikvaren).

Konsekvensutredning av

kommuneplanens arealdel for tema kulturminner og kulturmiljøer. (Veileder fra Riksantikvaren).

Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Plan- og bygningsloven. (Veileder fra Riksantikvaren).

Håndbok for lokal registrering. Kulturminner i kommunen. (Veileder fra Riksantikvaren).

Verdisetting og verdivektning av kulturminner. (Feltveileder fra Riksantikvaren).

Kulturhistorisk stedsanalyse. En veileder i bruk av DIVE. (Veileder fra Riksantikvaren).

Regionale føringer

Kulturarv forankrer og løfter Oppland. Kulturarvstrategi for Oppland 2015–2020. (Oppland fylkeskommune).

Oppland mot 2014. Program for verdiskaping og innovasjon på natur- og kulturarv. (Oppland fylkeskommune).

Prioriteringsliste over kulturminner som ønskes tilrettelagt i Oppland fylke. (BARK).

Nasjonal verneplan for veger.

Lokale føringer

Planstrategien 2012–2016

(vedtatt 19. november 2012).
Kommuneplanens samfunnsdel 2014–2026.

Kommuneplan for Søndre Land 2016–2026.

Planprogram kommunedelplan kulturminner og kulturmiljøer 2016 - 26 (vedtatt 16. september 2013).

Byggeskikk – en veileder for Hadeland og Land. Randsfjordmuseene AS 2007.

Sefrak, byggeskikk og verneverdi i Land og på Hadeland. Randsfjordmuseene AS, prosjektrapport 2007.

Sefrak evaluering Søndre Land (Excel database). Randsfjordmuseene AS.

Organisering etter PLP-modellen

Planarbeidet er gjennomført i henhold til PLP-modellen (prosjektlederprosess modellen) tilpasset planprosessen i Plan- og bygningsloven.

Kulturminneplanen er en kommunedelplan iht. plan- og bygningsloven. Formannskapet er således styringsgruppe for planarbeidet.

Avdelingsleder ved Arealforvaltning Lars Harald Weydahl er prosjektansvarlig. Kulturminneplanlegger Lars Erik

Narmo er prosjektleder.

En administrativ arbeidsgruppe fra kommunen med bred faglig sammensetning har bistått prosjektleder. Arbeidsgruppen har bestått av:

- Lars Harald Weydahl, Prosjektansvarlig (leder arealavdelingen).
  - Lars Erik Narmo, prosjektleder (arkeolog/kulturminneplanlegger, senere arealplanlegger i arealavdelingen).
  - Renate Vestbakken (arealplanlegger, arealavdelingen).
  - Line Bøe (samfunnsplanlegger).
  - Tone Gelein (kultursjef).
  - Dag Lindbråten (byggningsvernradgiver v/Randsfjordmuseet).
  - Lars Stålegård (byggningsvernradgiver v/Randsfjordmuseet).
  - Gunhild Hagenberg-Karlsen (Oppturprosjektet).
  - Roger Fløttum (næringsutvikling, arealavdelingen)
  - Anette Sand (fagkonsulent arealavdelingen).
- Planarbeidet er gjennomført over flere år. Stålegråd avløste Lindbråten da Lindbråten gikk av med pensjon i 2017. Narmo overtok som arealplanlegger etter Vestbakken 1. mai 2017. Narmo hadde deretter dobbeltrolle som kulturminneplanlegger/arealplanlegger i arbeidsgruppen. Fløttum overtok etter

Hagenborg-Karlsen da "Opp- turprosjektet" ble avsluttet i 2016.

Det er avholdt 19 møter i arbeidsgruppen i perioden 4. desember 2015 - 17. desember 2018. Møtene er avviklet ved behov i forhold til beslutninger i prosjektet.

Medvirkning

Planen har status som kommunedelplan der krav til medvirkning er definert iht. PBL (Plan- og bygningsloven). Formannskapet i Søndre Land kommune vedtok 21. august 2019 å legge kulturminneplanen ut til 1. gangs høring og offentlig ettersyn. Høringsfrist er 21. oktober 2019.

Foruten offentlig ettersyn av planen før den sluttbehandles i formannskap og vedtak av kommunestyret har eierene medvirket undervegs. Eierne som var til stede ved befaring av kulturmiljøene i 2015 og 2016 ble kontaktet.

Flertallet av de 91 utvalgte kulturmiljøene omfatter mindre områder med en eier. Til sammen er det ca 300 eiere av kulturmiljøene. Opprinnelig planla vi å tilskrive eierne per brev eller e-post etter hvert som utkast til dokumentasjonen av kulturmiljøene forelå. Vi ba om eiernes

tilbakemelding som kvalitets- sikring av informasjonen, forslag til tiltak i planperioden og ønske om å være med i planen. Denne fremgangsmåten ble gjennomført for noen temaer, men viste seg å bli for omfattende i forhold til kapasitet/ressurser i prosjektet. Vi valgte etter hvert å sende kulturminneplanen for medvirkning til alle eierne som en forsendelse. Høringsfristen for medvirkning fra eierne var 8. juni 2019.

Hva er konsekvensen av kulturmiljø i kulturminneplanen

I arbeidet med utarbeidelsen av kulturminneplanen fra våren 2015 til høsten 2018 har det gjentagende spørsmålet vært: Hvilken konsekvens får kulturminner prioritert i planen?

Spørsmålet har forskjellig vinkling avhengig av ståsted. Hva betyr dette for meg? - er viktig for eierne. Arbeidsgruppa, hovedsakelig bestående av kommunal administrasjon og kulturhistorisk fagkompetanse, har diskutert spørsmålet over tid med utgangspunkt i hvilke føringer regional (fylkeskommunen) og sentral (riksantikvaren) kulturmyndighet har gitt. Vil kulturminner i plan endre den kommunale forvaltningen av kulturmin-

ner?

Planen vektlegger kulturmiljøer. Begrepet er vel kjent i kulturminneforvaltningen, men forvaltningskategorien kulturmiljø blir nå mer systematisk brukt i forbindelse med kulturminneplanene som kommunene er i gang med å utarbeide innen 2020. I Riksantikvarens database Askeladden er kategorien "Kommunalt kulturmiljø" opprettet som en ny kategori. Alle kulturmiljøer i vedtatt plan skal registreres i Askeladden. Alle enkeltminnene innenfor hvert enkelt kulturmiljø skal legges inn som "kommunalt listeførte". I første omgang medfører dette et vesentlig merarbeid for kommunen, jf. punkt 13 i handlingsprogrammet.

"Kommunalt listeført" og "kommunalt kulturmiljø" er nye kulturminnekategorier i Askeladden. Forvaltningskategoriene er så nye at de foreløpig ikke er definert i ordlisten/oversikt over vernestatus på Riksantikvarens hjemmeside per november 2018. På Kulturminnesøk er vernekategorien kommunalt listeført forklart slik:

"Beskrivelse: Kommunalt verneverdige kulturminner eller kulturmiljøer som er på en politisk vedtatt liste over verneverdige kulturminner. Både

kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte. Konsekvenser: Alle inngrep i slike kulturminner skal avklares med kommunen."

Kommunen forutsetter derfor at kommunen fortsatt skal være kulturminnemyndighet for kulturminner fra nyere tid. Det vil si videreføring av dagens forvaltningspraksis.

Folderen "Kulturminner og kulturmiljøer i kommunen" (utgitt av KS, FKP og RA) gir en god oversikt over hensikten med kulturminneplanlegging og hva en slik plan kan brukes til. Eierne som ønsker mer informasjon anbefales å lese folderen på Riksantikvarens hjemmeside.

En kan vanskelig garantere hvordan en kulturminneplan vil bli brukt i fremtiden. Når det gjelder konkret bruk av forslag til plan, før den ble vedtatt, har den vært særdeles nyttig for kommunen i pågående reguleringsplanarbeid i Hov. Det gjelder ny reguleringsplan for Hovli omsorgssenter og oppstart av planarbeid på klinikktomta. At prioriterte kulturminner kan spilles tidlig inn i planprosessene er ryddig, og medfører mindre konflikt i planleggingen. For eksempel ble det

tidlig gitt føring fra arealavdelingen til utbygger om at den gamle delen av sykehuset og bestyrerboligen bør bevares i den videre transformasjonen av klinikkområdet. *Hvordan* en bevarer blir deretter en diskusjon om bruk og vern.

Eierne har ansvar for bruk og vern av kulturminner. Det gjelder uavhengig av om kulturminnet er prioritert i kommunedelplanen eller ei. Kommunen kan derfor ikke se at kulturminne i planen er negativt for eier, med mindre eier allerede har ønske om å rive/fjerne de kvalitetene planen påpeker. Erfaring fra arbeid med bygningsvern er for øvrig at vern i beste fall er umulig hvis eier motsetter seg dette eller lar bygningsmassen gradvis forfalle. Kommunen har riktignok mulighet til å fatte vedtak om istandsetting på eiers regning. Men dette virkemiddelet er aldri benyttet i Søndre Land.

Kulturminnefondet skal prioritere kulturminner i vedtatte kulturminneplaner. Tilsammen er 1,629 millioner kroner tildelt prosjekter i kommunen i treårsperioden som kulturminneplanen har vært under utarbeiding. Av dette er 1,568 millioner tildelt kulturminner som forslag i kulturminneplanen. Kulturminneplanen har således

vært virksom før den ble vedtatt! Prosjektene som har fått støtte fra Kulturminnefondet er (kulturmiljøer i forslag til plan):

2016

Øvre Torgrimsstuen 100.000,-
Blidensol 150.000,-
Øvre Fall 101.000,-

2017

Midtberg 110.000,-
Hov stasjon 265.000,-
Granum pensjonat 140.000,-

2018

Odnes hotell 350.000,-
Bjørlidalen 120.000,-

Kommunen oppfordrer eiere av kulturmiljøer om å lage gode prosjekter som får gjennomslag i Kulturminnefondet. Det samme gjelder søknader om SMIL-midler til bruk i drift. Bygningsvernrådgiveren er viktig i arbeidet med å få dette til. Utgangspunktet for å få dette til er eiere som er positive til bevaring/vern gjennom bruk.

Midlene til kulturminnevern er klart mindre enn behovet. Imidlertid ser en at bevilningene til Kulturminnefondet har økt betydelig på kort tid (fra 69 millioner i 2015 til 101 millioner i 2018). Kommunen antar at en mengde kulturminneplaner innen 2020 ytterligere vil synliggjøre

behov som vil medføre bedre stønadsordninger til vern/bevaring.

Metode for valg av kulturmiljø

Føringer i prosjektet

Kulturminneplanen prioriterer hensynet til kulturminner fra nyere tid ettersom disse kulturminnene normativt har dårligere vern enn automatisk fredete kulturminner, og at kommunen i større grad forvalter denne kulturminneresursen alene. Avgrensningen er forøvrig en logisk videreføring av samarbeidet med Randsfjordmuseet over år, der bygningsvernrådgiveren har verdivurdert de 1809 Sefrak-objektene som er registrert i Søndre Land kommune.

I tillegg kommer kommunens nyregistrering i samarbeid med Nordre Land kommune i 2014 og 2015 av objekter som ikke er i Sefrak-registeret allerede.

Vi ønsket i utgangspunktet å registrere følgende kulturminner yngre enn år 1900 som en del av planarbeidet:

- Fløttingsminner
- Dokkadeltaet
- Skogshusvær på Veståsen
- Hov tettsted
- Holmen/Fall tettsted
- Odnestettsted

Vi ønsket også prioritere brygger langs Randsfjorden

Noen av merkene etter tyske granatsplinter i låvebygningen på husmannsplassen Skoglund etter kampene på Haga den 22. april 1940.

i henhold til foreliggende registrering.

Av kulepunktene over har vi foretatt registreringer av skogshusvær på Veståsen, registrering/kulturhistorisk stedsanalyse av Hov tettsted og registrering av Odnestettsted. Nyregistreringene er utført av bygningsvernrådgiver Dag Lindbråten.

Nyregistrering av de øvrige kulepunktene måtte utgå pga. manglende kapasitet. Forhold som som ikke er innfridd

i forbindelse med utarbeidelsen av kulturminneplanen fremgår imidlertid som tiltak i planperioden, jf. kaptittelet om handlingsplan.

Automatisk fredete kulturminner er ikke prioritert som kulturmiljø i planen med mindre de inngår som en del av et prioritert kulturmiljø fra nyere tid. Fylkeskommunens merknader til planer over tid viste likevel behov for å se nærmere på kulturmiljø som omfatter automatisk fredete kulturminner på Husodden og

omkring Fluberg kirkested.

Ved Fluberg kirkested ligger for øvrig Prestegården der våningshuset er eneste vedtaksfredete bygning i Søndre Land kommune. Ved kirkestedet ligger også telefonsentralen fra 1970 som eneste komplette XY sentral bevart på opprinnelig sted i Norge. Tidligere fredningsprosess av sentralen stoppet grunnet endret eierstruktur.

En del av «Ridevegen», første gang beskrevet av biskop

Jens Nilssøn i 1594 på hans visitasreise fra Fluberg over Landåsbygda, har hulvegpreg. I samarbeid med Oppland fylkeskommune er vegfaret valgt som Søndre Land kommunes BARK-prosjekt.

Et annet prioritert vegfar er Bergenske hovedveg fra 1809 gjennom Søndre Land; en del av dette vegfaret er registrert som objekt 233 i Nasjonal verneplan for veger. Rydda/tilrettelagte seterveger er også prioritert i planen.

I 2015 var det 75 år siden Norge ble okkupert og 70 år siden frigjøringen. Riksantikvaren inviterte derfor norske kommuner til å løfte frem kulturminner fra 2. verdenskrig gjennom registrering, formidling og mobilisering til ny bruk. Krigsminner er ikke systematisk registrert i Søndre Land, men på Granum i Fluberg finnes et unikt tysk bunker/observasjonsanlegg der brakke med pulttak og treverk i dekningsstillingen er bevart intakt.

Tyske krigsminner er knapt kjent i Søndre Land, men Hirdskolen på Grannæs i Odnestettsted vektlegges. Den monumentale dragestilbygningen er yngre enn år 1900 og finnes derfor ikke i Sefrak-registeret.

Hjemmefronten hadde slipplasser på Veståsen, Øståsen og i Landåsbygda. Stedene er kjent men ikke registrert. Av disse er slippet på Innersetermyra 23. februar 1945 blant de best dokumenterte av alle 1241 flyslipp i Norge under krigen. Dette ble markert med et stort arrangement i kommunen i 2015.

Osvaldgruppa drev med sabotasjeaksjoner allerede fra 1941 og hadde hovedkvarter på Sollia ved Trevatn i 1944. Gruppa er for øvrig knyttet til flere steder i Søndre Land slik som "Majorstua" ovenfor Ringelia på Vestsida. En av de av de heftigste trefningene mellom okkupasjonsmakten og motstandsfolk under 2. verdenskrig fant sted på Sollia om morgenen den 30. mai 1944. Kommunen arrangerte en minnemarkering av dette i 2014, i samråd med Morten Conradi, Øyvind og Reidun Hansen. Blant annet ble det avduket en minnestein på tunet til det nåværende Sollia-kollektivet.

Flere slagsteder langs Randsfjorden i april 1940 bør vurderes som kulturminner. Imidlertid er det naturlig å prioritere det eksisterende minnesteidet på Haga på Vestsida der to feltkanoner fra regimentet på Voss åpnet ild mot tyskernes hovedkvarter

ved Fluberg prestegård den 22. april 1940. En kanonstilling fikk en fulltreffer og tre norske soldater mistet livet. Alle fra Vestlandet. Låven på Skoglund, et steinkast fra stillingene har fortsatt synlige hull etter granatsplinter i veggen og bølgeblikktaket.

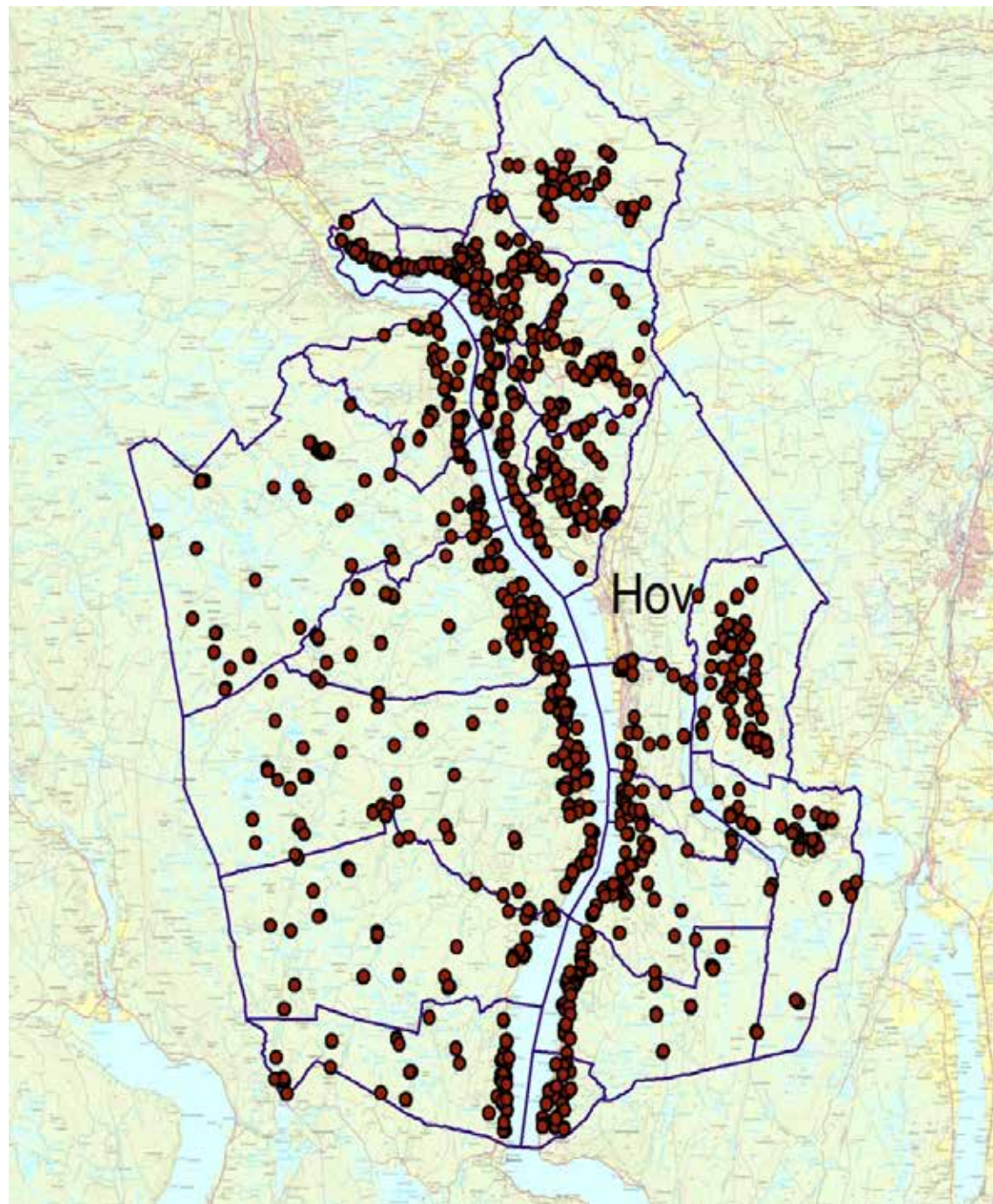
DIVE-metoden

Det er vesentlig å arbeide med en godt kvalitetssikret, representativ database med verdivurderinger versus bruk av ufullstendige data. Det er også forskjellige utfordringer knyttet til data avhengig av om en arbeider med enkeltobjekter eller avgrensning av kulturmiljøer. Kulturmiljøet «Hov tettsted» er en grunnleggende forskjellig problemstilling sammenlignet med et enkeltobjekt i fredningsklasse i Sefrak-databasen.

Arbeidet med empirien i Hov tettsted er utført med DIVE-metoden. Metoden er nærmere beskrevet i en veileder fra Riksantikvaren. Navnet karakteriserer analysearbeidets fire trinn:

- Describe (beskrive)
- Interpret (fortolke)

Fordelingen av 1506 av 1809 Sefrak-registrerte objekter i Søndre Land (hovedsakelig bygninger 1650 - 1900). Merk at grunnkrets Hov mangler (002, 003 og 004).

- Valuate (vurdere)
- Enable (aktivere).

Vi ønsket i utgangspunktet å utføre en DIVE-analyse av de tre tettstedene Hov, Holmen/Fall og Odnas. Pågående planprosesser medførte at vi startet med Hov. Arbeidet med den kulturhistoriske stedsanalysen for Hov sentrum ble vesentlig mer tidkrevende enn først antatt. Vi måtte derfor gjøre enklere vurderinger i Odnas og Holmen/Fall.

Bruk av GIS har vært avgjørende for gjennomføringen av kommunedelplanen. GIS (geografisk informasjonssystem) vil si programvare som kobler egenskaper i tabell og kart. Riksantikvarens DIVE-veileder mangler sentrale begreper som «GIS» og «kommunedelplan kulturminner». Det var kanskje ikke så vesentlig da veilederen forelå midt på 2000-tallet. De tre første bokstavene DIV (beskrive, fortolke og vurdere) inngår i enhver GIS-analyse. E (aktivere) omfatter godt definerte kommuneplanprosesser.

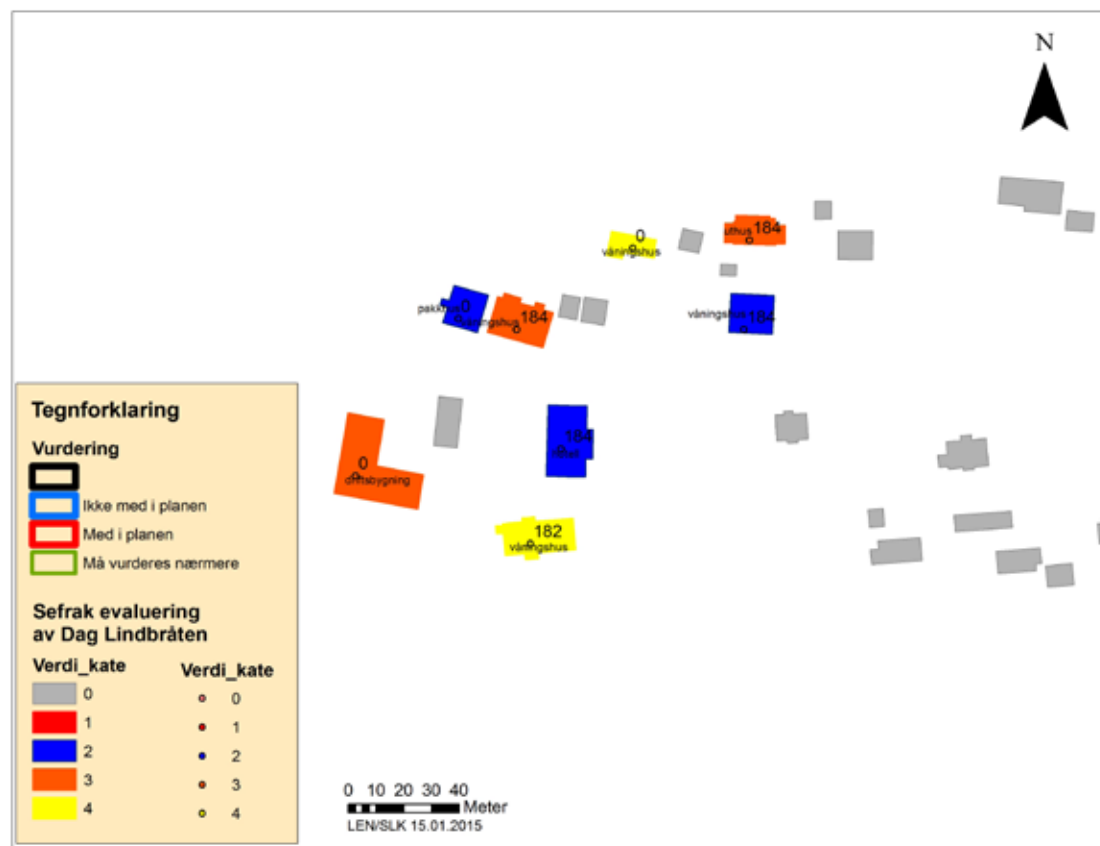
Sefrak-databasen for kommunen, og ikke minst Randsfjordsmuseenes evaluering av denne databasen er et grunnlag i den varianten av DIVE-analyse som er brukt i forbindelse med kulturmin-

neplanen. Aktiveringsdelen av metoden svarer til kommunedelplanens handlingsdel i planperioden. Videre hvordan kommunen integrerer kulturminnene i reguleringsplanprosesser og byggesaksbehandling.

Sefrak-data finnes utelukkende som punkttema. Annet kartmateriale benyttes som bakgrunn for å se bygningskroppene. Dette er lite hensiktsmessig når en arbeider med bygninger. Den etablerte Sefrak-databasen med Randsfjordsmuseenes verneverdi ble derfor koblet til tema bygning i FKB-databasen. Det vil si en "spatial join" der Sefrak-punkt ligger innenfor bygningskropp. Videre arbeid med den verdivurderte Sefrak-databasen var således bygningsskropper sortert med ulike fargekoder for verneverdi 1 - 4.

Alle miljøer med konsentrasjoner av etablert verneverdi ble vurdert på kart. Dermed ble tilliggende levninger og bygninger uten etablert verneverdi i Sefrak forsøkt vurdert på grunnlag av ulike temakart, ortofoto, litteratur, lokalkunnskap etc.

Videre ble kulturmiljøer etablert på grunnlag av føringer av verneverdi i planprogrammet. Disse kulturminnene er

Vurdering av kulturmiljø med eksempel på konsentrasjon av verneverdi i Odnas. Grå bygninger kan være verneverdige som en del av tettstedet selv om de er yngre enn år 1900. Tallkodene på bygningene står for årstall der 182 er Sefrak-kode for perioden 1825 - 1850. Kode 184 betyr siste fjerdedel av 1800-tallet. Det vil si bygninger oppført mellom 1875 - 1900.

i stor grad yngre enn år 1900 eller finnes av andre grunner knapt i Sefrak-registeret.

Kulturmiljøene er produsert som hypotese i GIS og testet i felt. Verdisetting av kulturmiljøer er kompleks og bygger på sammensatte kriterier som i mange sammenhenger objektiviseres i et stivt

skjema. Med utgangspunkt i at vurderingene er subjektive ble det ikke gjort forsøk på å objektivisere kriteriene for utvelgelsen av kulturmiljøene annet enn "Med i planen" versus "Ikke med i planen". Imidlertid er det forsøkt å oppnå en intersubjektivitet ved at utvalgte kulturmiljøer er evaluert på nytt av kultur-

minneplanlegger og bygningsvernkonsulent. Utvalgte kulturmiljøer er også vurdert av arbeidsgruppa for prosjektet, eiere og politikere. Med utgangspunkt i den skisserte kulturhistorien i Søndre Land gjelder utvalget kulturmiljøer i noen grad sjelden opprinnelse, men mest gjelder det vanlige forhold i fortid som

er blitt sjeldent som resultat av historiens tilfeldige eller planmessige utvelgelse.

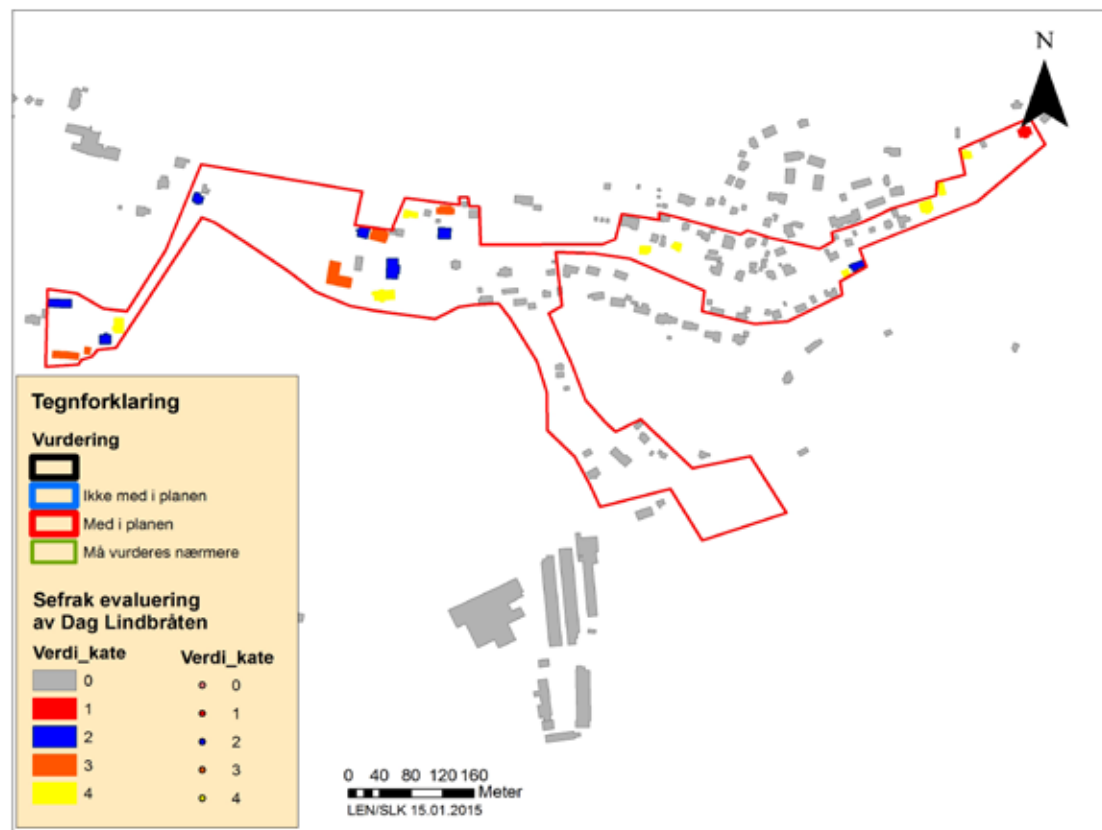
Verneverdi, begreper

Kulturminneplanen har nyttet Riksantikvarens feltveileder i registrering av verneverdi på objekt og kulturmiljønivå. Denne definerer verdisetningen som kunnskapsverdi, opplevelsesverdi, bruksverdi, noen generelle egenskaper og hva som kjennetegner kulturminnet sammenlignet med andre kulturminner. Veilederen er enkelt tilgjengelig på nett.

Alle utvalgte kulturmiljøer i Søndre Land representerer kunnskaps-, opplevelses- og -bruksverdier. Karakteristisk for valg av kulturmiljø er kjennetegn ved representativitet for noe som var vanlig før, men som er sjeldent nå på grunn av tilfeldig eller planmessig utvalg. Hovedtrekkene i dette diskuteres samlet for hver type kulturmiljø i kapittelet som følger. Det er nemlig store variasjoner mellom tilnærmet "like" kategorier som gårder, småbruk og husmannsplasser. Det vil si boplasser der forskjellen opprinnelig var sosial tilknytning. Den tidligere sosiale tilknytningen er i hovedsak brutt og ulike bruksverdier definerer sjeldenhet i dag.

For eksempel er våningshusene på gårdene i stor grad autentiske for de gode tidene i skogbruket frem mot 1920. Derimot har små tiltak som bad, eller ulike romantiserende tiltak, medført at det knapt finnes husmannsstuer med et opprinnelig preg på eksteriøret i kommunen i dag. Det gjelder en kommune som Søndre Land der omlag halve befolkningen bodde på husmannsplasser omkring 1850. Skogshusvær med stall er et annet eksempel. Disse var vanlig i bruk i kommunen frem til 1950-tallet. I dag finnes knapt bevart lokaliteter med skogshusvær der stallen også er bevart. Melkeramper var vanlige møteplasser i kommunen frem til ca 1970-tallet. Ved befaringene i kommunen høsten 2015 ble det observert bare ei melkerampe og den viste seg etter hvert å være en feilaktig rekonstruksjon (husmenn produserte ikke melk for salg og trengte følgelig heller ingen melkerampe)

Hvilke egenskaper som kjennetegner kulturminnet fremgår i beskrivelsen av hvert enkelt kulturmiljø. Imidlertid er egnethet et viktig kriterium som gjelder alle kulturmiljøene. Egnethet omfatter at kulturminnene er gode representanter for historiske forløp med tanke på å bygge opp

Odenes tettsted som eksempel på avgrensning av kulturmiljø før etterprøving i felt. Kulturmiljøet Odnes har vid avgrensning og er et av de større kulturmiljøene som er definert i planen. Illustrasjon fra GIS i utvalgsfase.

under eller definere identitet i Søndre Land. Den systematiske gjennomgangen viser at vi har mye å være stolt av og at det er enorme muligheter for næringsutvikling ved utvikling av attraksjoner. Egnethet er imidlertid også vurdert i forhold til graden av forfall. Mange kulturmiljøer har gått ut av planen fordi forfallet gått så langt at det ansees som et problem i anvendelsen

av planen. Det er likevel gjort noen unntak der kulturmiljøet er så sjeldent at det ansees å ha museal verdi. Fokus på disse i kommunedelplanen er en mulighet for å bevare unike kulturminner som ellers vil gå tapt i løpet av få år. Et eksempel på dette er det tyske bunkeranlegget på Granum i Fluberg fra 2. verdenskrig. Et annet viktig aspekt ved egnethet er eiernes interesse av

å være med i planen. Positive eiere er avgjørende for vern av kulturminner. Kulturminneplanen har derfor, med enkelte unntak, vektlagt eiers holdning til at kulturmiljøet er med i planen.

Med utgangspunkt i kulturhistorien i Søndre Land har følgende vært viktig i vektin-

- Faser med særlig betydning

for historien/utviklingen

- Hendelser eller begivenheter med særlig betydning for historien.
- Virksomheter med særlig betydning for historien.
- Særlig arkitektonisk og arkitekturhistorisk verdi.
- Ressurs for lokal utvikling og verdiskapning.
- Personer med særlig betydning for historien.

Studerer en foreliggende kulturminneplaner vil en se at omlag 20 kulturmiljøer er prioritert per kommune. Prioritering av 91 kulturmiljøer i Søndre Land er resultat av gode diskusjoner i arbeidsgruppen for prosjektet. Det er godt faglig grunnlag for utvalget gjort. For noen temaer, slik som gårder, er det foretatt svært streng prioritering med mye diskusjon. For andre temaer, slik som koier med bevart stall, har arbeidsgruppen valgt å ta med alle kjente kulturminner i kommunen. Disse kulturminnene er såpass få at de er eksklusive i seg selv.

Arbeidsgruppen har ønsket flere temaer i kulturminneplanen. Et tema som innlysende mangler i kulturminneplanen er nyjordsbruk fra 1900-tallet. Bakgrunnen for dette er registersituasjonen - det finnes ingen systematisk registrering av nyjordsbruk som grunnlag

Låven på Horn øvre fra 1943 er nylig restaurert sammen med våningshuset. Horn øvre var opprinnelig en husmannsplass med navn Hornshagen. Da Linbert Horn overtok husmannsplassen etter faren i 1943 bygde han nye hus og kalte plassen "Øvre Horn". Bygningsmassen på bruket er således karakteristisk for nyjordsbruk i Søndre Land. Nyjordsbruk er ikke vektlagt i kulturminneplanen i mangel av systematiske registreringer som grunnlag for prioritering.

for vurdering av verneverdi. I en slik sammenheng kunne en selsvagt valgt ut noen "tilfeldige" nyjordsbruk med åpenbare kvaliteter. Vi har likevel valgt å være konsekvent

i metodikken mht. at prioriteringene gjøres i forhold til en systematisk oversikt. De kulturmiljøene som ikke er resultat av dette i planen representerer en begrenset

forekomst i utgangspunktet, slik som krigsminner.

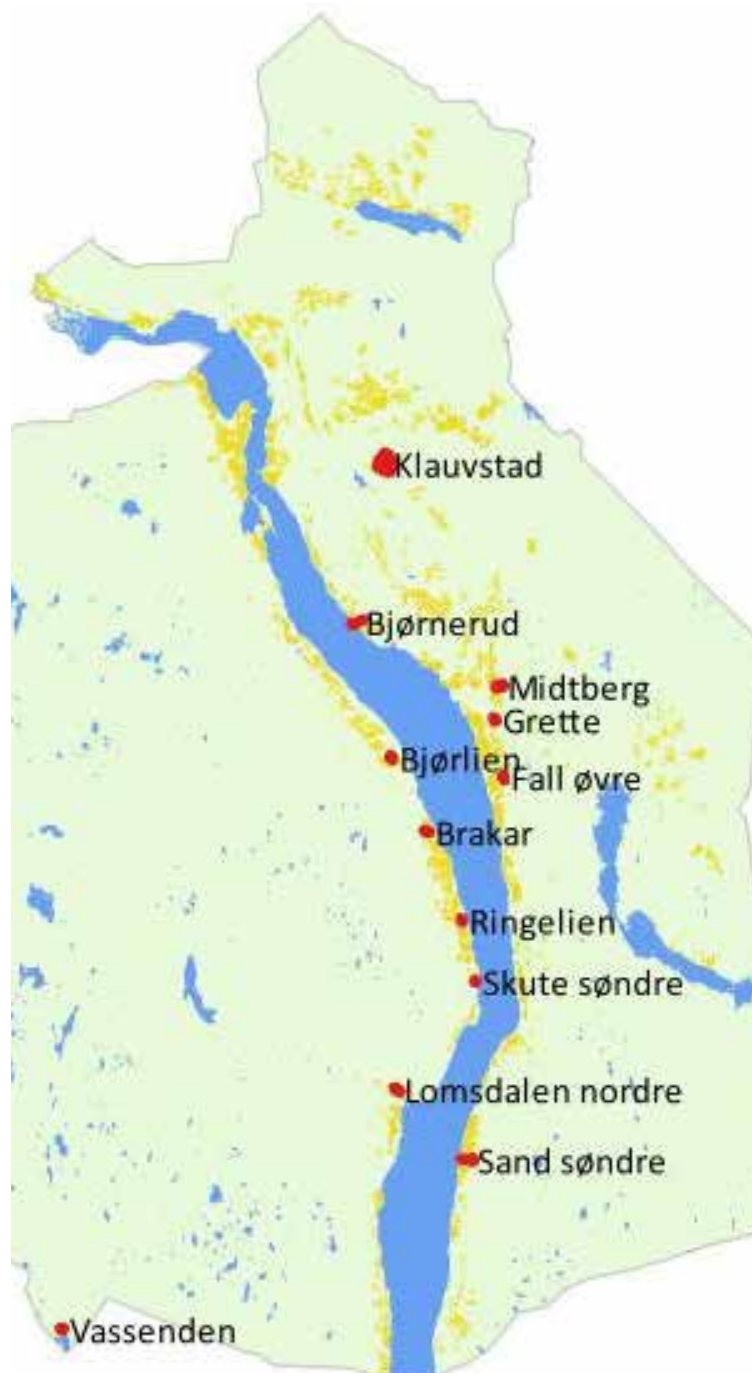
Hovedtrekk utvalgte kulturminner

Gårder

Kulturminneplanen skiller mellom gårder, småbruk og husmannsplasser. Kategoriene markerer kulturminner med ulik sosial tilknytning, dels også endringer over tid der mange av dagens småbruk var husmannsplasser før 1928. Skillet mellom gård og småbruk er flytende, men settes her til ca 100 da innmark. Gårdene er således "storgårder" i kommunen.

12 gårdstun er vurdert som kommunalt verneverdige kulturmiljøer i kommunedelplanen. Flertallet av de 62 matrikkelgårdene i kommunen består av flere bruk med verneverdig bygningsmasse. De utvalgte gårdstunene er således et eksklusivt utvalg av et stort tilfang. Valg av kulturmiljø er betinget av flere forhold, blant annet geografisk spredning. Hovedkriteriet er imidlertid godt bevarte tun med autentisk bygningsmasse og høy verneverdi på enkeltbygningene.

Dagens gårdstun er resultat av skiftende ideer, økonomiske prosesser og teknologisk endring etc. Tunene i Søndre Land er dynamiske med

Gård	Kategori 1 Fredningsverdig	Kategori 2 Spesielt bevaringsverdig	Kategori 3 Bevaringsverdig	Kategori 4 Ordinær etter PBL	Ikke vurdert	Kulturminne per kulturmiljø
Vassenden	2	2	5	0	0	9
Sand søndre	0	0	3	2	3	8
Lomsdalen nordre	0	3	1	1	2	7
Skute søndre	0	1	2	0	2	5
Ringelien	1	1	0	0	3	5
Brakar	2	1	3	1	1	7
Fall øvre	3	3	1	0	1	8
Bjørlien	0	3	1	0	1	5
Grette	0	2	0	0	3	5
Midtberg	1	4	2	0	0	7
Bjørnerud	0	2	1	0	5	8
Klauvstad	1	2	2	1	1	9
Fordeling verneverdi	10	24	21	5	23	83

Verdivurdering av bygningsmassen på 12 gårdstun som utvalgte kulturmiljøer i Søndre Land. Se tekst.

bygningsmasse tilbake til ca. 1650 og frem til i dag. Endringene følger likevel noen regler som gjentas regelmessig.

Eksisterende verneverdige bygningsmasse er i hovedsak knyttet til den økonomiske liberalismen fra ca. 1850 og fremover. Bøndene fikk eiendomsrett til skogen i kongens almenning omkring midten av 1800-tallet og sagbruksprivilegiene ble opphevet i 1860. Dette faller sammen med

den industrielle revolusjon, hamskiftet i jordbruket og pengeøkonomi. Samfunnsendringene medførte en høykonjunktur for skogbruket i Land som varte ved til det kraftige fallet i tømmerprisene i 1921.

Det var en "byggeboom" på gårdene i Land fra ca. 1850/60. De "overdimensjonerte" bygningene på tunene speiler hovedsakelig økonomien i skogbruket, i mindre grad jordbruket.

Inngangsparti i sveitserstil malt i nasjonale farger på Vassenden. Våningshuset fra 1885 er karakteristisk for byggeskikken frem mot slutten av århundreskiftet der bygningene var oppført i tømmer uten utvendig panel der kun inngangsparti, vindusomramming og gavlparter var dekorert.

Inngangsparti ("blondeveranda") i sveitserstil i kårbygningen på Fall øvre fra 1890. Bygningen er karakteristisk for den nye byggeskikken i Land der hele eksteriøret er panelt. Tidlig bruk av panel på hele eksteriøret er for øvrig et spørsmål om status. Panelt eksteriør ble etterhvert allemannseie.

Tradisjonell bygningsmasse ble i stor grad sanert i perioden 1860 - 1920 og erstattet med tidens dominerende sveitserstil (nordisk historisme) med innslag av nyklassisisme fra ca 1910. Eldre funksjonelle bygninger med kvalitet ble bevart, slik som brukbare våningshus i empiristil bygget i første halvdel av 1800-tallet og stabbur med opprinnelse i middelalderens byggeskikk.

Saneringen av bygningsmassen på gårdstuenene var antitesen for samtidens antikvarer da de reiste gjennom Land for å frede av tradisjonell bygningsmasse i Gudbrandsdalen. Med unntak av

Venstre: Nyklassisk inngangsparti i våningshuset på Skute søndre fra 1912. Stilarten er inspirert av den klassiske steinarkitekturen, her et romersk tempel. Nyklassisismen er en reaksjon på sveitserstilen som en utpreget trearkitektur.

Høyre: Sveitserstil med innslag av empiri er relativt vanlig på gårdstuenene i Søndre Land. Her et eksempel fra våningshuset på Bjørlien fra ca 1860 der særlig panelet nederst på veggen og vinduene speiler empiristilen. Øvrig dekor på gavlpartiet er i sveitserstil.

En del av klyngetunet i Hov 1897. Til venstre skimtes såvidt låven i det nye firekanttunet Perstuen fra 1864. Gammelskolen (midt på bildet) var opprinnelig våningshus i Perstuen i klyngetunet. Bygningen ble revet på 1970-tallet. I dag eksisterer kun Oppistua fra 1813 på opprinnelig plass i klyngetunet. Økonomibygningene i klyngetunet ligger utenfor høyre billedkant.

Fluberg prestegård er fredete bygninger i Søndre Land kun bevart på museum. Enhetlige gårdstun med bygningsmasse frem mot ca 1920 - 30 er imidlertid kulturmiljøer med stor verneverdi i Søndre Land i dag.

Kulturminnevernet er konservativt og dagens forvaltning av bygningsmiljøene yngre enn ca. 1850 er utilstrekkelig. Det er flere problemer med dette. Den verneverdige bygningsmassen på gårdstunene er i hovedsak oppført i tiårene omkring århundreskiftet. År 1900 som øvre begrensning

for Sefrak-registreringene på 1980-tallet er således uheldig for erkjennelsen og forvaltningen av gårdstunene i Søndre Land i en regional eller nasjonal sammenheng. Tabell side 17 viser at så mange som 23 av 84 verneverdige kulturminner på de 12 gårdstunene faller ut av helheten fordi de er oppført mellom 1901 - 1920/30. Hvilke bygninger det gjelder fremgår av faktaarkene for kulturmiljøene.

Reisende langs Randsfjorden ser snart at gårder og kulturlandskap i Søndre Land er forskjellig fra Hadeland.

Forholdet speiler landbruk på kambrosilur i sør og skoggårder på morenejord i nord. Men ikke bare det, her er også kulturforskjeller.

Tunene varierer i Land. Rekketun på Sveen i Fluberg og Hofslie i Ligarda er unntak i Søndre Land. Rekketun er vanligere i dal- og fjellbygdene nord for Dokkadeltaet. Tilnærmet kvadratiske firekanttun er vanlig hele Land, men avlange rektangulære firekanttun er vanligere i Søndre Land. Tunene i "søndre" synes også mer åpne, det vil si større avstand mellom

bygningene. Åpne firekanttun er vanligste tunform på Østlandet, men ytterligere sammenligning og forståelse av forskjeller er et forsknings-tema. De 12 gårdene viser variasjon i firekanttunene.

Klyngetun er bygningsmasse til flere gårdsbruk organisert som et tun. Denne tunformen er sjelden i Søndre Land, men kjent i enkelte tilfeller frem mot 1900-tallet, bla. Øksne og Hov. Bare deler av klyngetunene er bevart. De fire Hovgårdene ble flyttet til nye tun/oppløst i perioden 1722 - 1912. Mange av de

opprinnelige gårdshusene fikk ny funksjon i Hov tettsted fra ca. 1850. Rester av klyngetunet er verneverdig kulturmiljø som del av Hov sentrum.

Tradisjonelle tun i Land før hamskiftet fra ca 1850 bestod av mange hus med oppdelte funksjoner som var uregelmessig organisert i forhold til terrenget. En branntakst fra Lomsdalen nordre, før ombyggingen til dagens åpne firekanttun på 1860-tallet, illustrerer forskjellen. Før hamskiftet bestod tunet av stor hovedbygning, mindre hovedbygning, drengstue med bryggerhus, bodbygning, låve med stall, fjøsbygning, sauefjøs, to stabbur, badstue og smie. I tillegg kommer en tjærebrenneribygning, uvanlig på samtidige gårder i Søndre Land. Etter omorganiseringen domineres det samme tunet av våningshus og en stor "enhetslåve" med "alle" økonomifunksjoner under et tak.

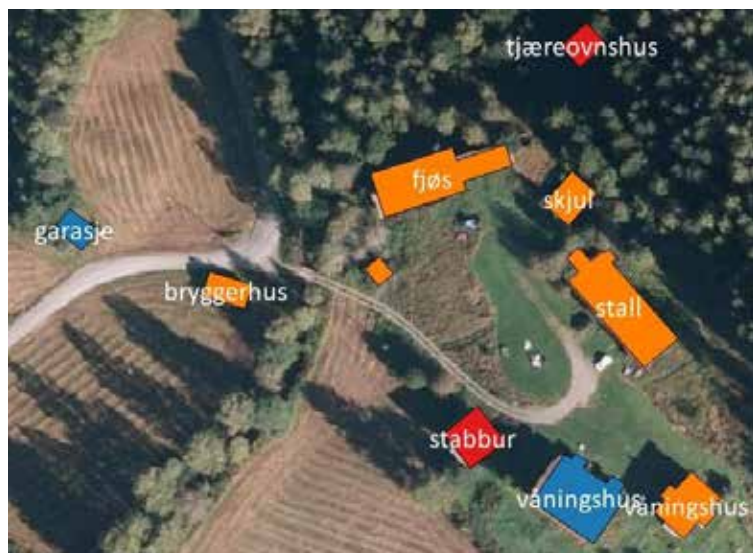
Gården Vassenden på Vestside er eneste helhetlig bevarte uregelmessig tunformasjon med "småhus" i Søndre Land. Tunet med de 10 bevarte bygningene er riktignok oppført i "saneringsperioden" 1850 - 1920, men ble fornyet i tradisjonell byggeskikk. Blant flere arkaiske trekk er tømmerbygninger uten utvendig panel.

Firekanttun på Brakar (høyre) og totunet på Sand søndre (venstre).

Brakar markerer et kvadratisk firekanttun med våningshus og økonomibygninger omkring gårdsplassen

Sand søndre er et totun. Våningshusene og stabburet ligger i inntunet og økonomibygningene i uttunet. En bygning skiller Inntunet fysisk fra uttunet, slik bryggerhuset/vognskjulet er eksempel på her. Imidlertid er det vel så vanlig at gårdsplassen er åpen/udelt. Totunene har langstrakt rektangulær form.

Vassenden med uregelmessig tunstruktur og mange "småhus". Kun eksisterende bygninger er markert (ruiner ikke med).

Dette var vanlig i Søndre Land før 1900-tallet.

"Alle" øvrige gårder i kommunen ble fornyet som åpne firekanttun. Ingen tun er identiske, men to varianter er vanlig, enkelttun og totun. I totunene er økonomibygningene i uttunet er skilt fra våningshusene i inntunet. Gården Brakar og Sand søndre illustrerer forskjellen, jf. illustrasjoner og tekstboks.

Enhetslåvene er et dominerende trekk i kulturlandskapet i Søndre Land. Låvetyper er nært forbundet med hamskiftet i jordbruket med utstrakt bruk av hesteredskap fra ca. 1850. Enhetslåvene utnytter

tyngdekraften med etasjevis fordeling av for, fjøs og møkk der høyet ble kjørt inn fra låvebrua øverst i lendet. Form og bredde på enhetslåvene er dimensjonert for å snu hest med høyvogn på kjørebua (vinkellåve, T-form etc.).

Bygging av enhetslåver opphørte med mekaniseringen i landbruket på 40- og 50-tallet. Enhetslåvene i Søndre Land gikk ut av bruk da husdyrholdet ble avviklet og flertallet har stått "tomme" fra 1950/60-tallet. 6 gårder i kommunen driver fortsatt melkeproduksjon, men denne er knyttet til andre typer låver. Enhetslåvene i Søndre Land er solide byggverk, men begyn-

nende forfall er en betydelig utfordring for fremtiden. Låvene på de utvalgte gårdstunene er relativt godt bevart. Bygningene er delvis ombygd til maskinhaller og noen låver har fått ny funksjon. Den mest originale gjenbruken av en enhetslåve i Søndre Land er kombinasjonen av maskinhall og operalokale i møkkakjelleren på Ringelien.

Ytterligere 10 helhetlige gårdstun er kulturmiljøer under andre tema planen. To tun er knyttet til kjent person (Viker og Lille Odnes). Fire gårder er del av tettsteder (Perstuen, Gammelsøgarn, Søgarn i Hov og Store Odnes). Et tun er krigsminne (Solli)

Enhetslåve i sveitserstil på Skute søndre fra 1892. Låvene ligger gjerne i hellende terreng med kjørebrua øverst i terrenget og fjøset med møkkjeller nederst i skrånningen slik denne vinkellåven er et tydelig eksempel på (den overbygde kjørebrua er såvidt synlig til venstre). Porten midt på låven markerer gjenbruk av driftsbygningen som maskinhall.

og to tun er teknisk/industrielle kulturminner (Breivika og Åmot langs Lomsdalsvassdraget). Videre inngår Granum i Fluberg som et sammensatt kulturmiljø (gård, krigsminne og pensjonat). Ytterligere inngår del av tre gårdstun i tema skole, kulturlandskap, tingsted og vedtaksfredete kulturminner (Sedal, Stensborg og Fluberg prestegård). De 14 nevnte kulturmiljøene er resultat av samme prosess for perioden 1850/60 - 1920/30 som tunene omtalt under tema gårder.

Våningshus og enhetslåver er dominerende bygninger på gårdstunene. Sidebygningene i firekanttunene fremgår av faktarkene, men dette er vanligvis stabbur, bryggerhus og vognskjul. Her et eksempel på et vognskjul fra 1862 på Midtberg.

Husmannsplasser

Det er valgt ut 11 husmannsplasser med tilsammen 28 bygninger i Søndre Land

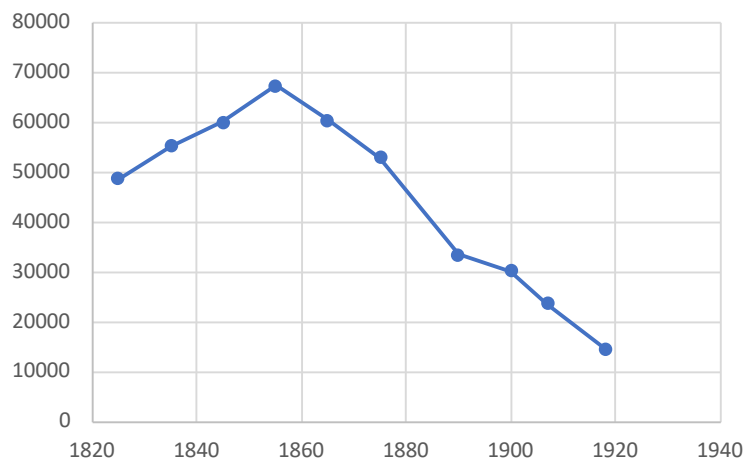
Begrepet husmann er kjent allerede i middelalderen, men betydningen er endret over tid. På 15 - 1600 ble begrepet brukt om rydningsmenn, kårfolk eller andre som ikke kunne karakteriseres som bønder. Husmann som en lavere sosial kategori i bondesamfunnet er derimot knyttet til utviklingen av husmannsvesenet tidlig på 1700-tallet, nedfelt i husmannslovene fra 1750 og 1752. Denne sosiale kategorien vokste formidabelt i Oppland, fylket med flest husmenn i Norge. Fra ca 1800 husmannsplasser i 1724 til ca 8700 plasser i 1855. I 1917 var husmannsklassen redusert til 1/6-del av hva den var på "toppunktet" for husmannsvesenet i 1855.

Husmannsvesenet er knyttet til generell befolkningsøkning fra 1600-tallet. Redusert dødelighet resulterte imidlertid til en befolkningseksplasjon på 1800-tallet. Odelsretten, der eldstefødte arver gården udelt, medførte i første omgang at ugifte sønner etablerte husmannsplasser. Etterhvert ble husmannsklassen selvrekutterende.

Generelt skiller en mellom

Husmannsplass	1 fredningsverdig	2 Spesielt bevaringsverdig	3 Bevaringsverdig	4 Ordinær etter PBL	Ikke vurdert	Kulturminner per kulturmiljø
Kristensuten	0	1	0	0	1	2
Klavstadhaugen	1	1	1	0	0	3
Nordereng	0	2	1	0	0	3
Torpesveen	0	1	1	0	0	2
Helvete	1	1	1	0	0	3
Nordbyhågån	0	0	0	0	3	3
Bjørliidalen	0	0	0	1	1	2
Amundstuen	2	1	0	1	0	4
Skutesvea	0	1	2	0	0	3
Røste øvre	0	1	0	0	2	3
Mikkelsborg	0	0	1	1	0	0
Fordeling av verneverdi	4	9	7	3	7	28

Husmannsplasser med jord i Norge

husmenn med eller uten jord. Husmenn med jord var vanligst i Oppland. I en undersøkelse av fylket fra 1801 var 35,4 % av den mannlige befolkningen mellom 21 - 50 år husmenn med jord. Bare 2,4 % var husmen uten jord.

For sammenligningens skyld var den øvrige mannlige befolkningen gårdbrukere 32,7 %, håndverkere 5,4 %, tjenere 13,2 % og dagarbeidere 4,3 %.

Det er skrevet mye om husmenn i ulike sammen-

Interiør fra Nedre Amundstuen. Foto fra befaringsrapport av Lars Stålegård, Randsfjordmuseet.

henger, men likevel mangler en samlet analyse av husmannsvesenet i Søndre Land. Forholdene i Oppland drøftes historisk i "Det statistiske Centralbyrå" sin statistikk for "De faste eiendommer", årene 1916 - 20. Husmannsplassene på de enkelte gårdene i Søndre Land nevnes for øvrig i Amund Hellands topografisk statistiske beskrivelse av Kristians Amt fra 1913. Her ser en at enkelte gårder hadde opptil 9 husmannsplasser. Terje Nordråk har skrevet flere hefter om husmenn og

plasser på Vestsida. Imidlertid mangler oversikt av husmannsvesenets utvikling og avvikling, hvor plassene ligger og systematisk vurdering av hvilke kulturminner som er bevart.

Boka om Land bind I fra 1948 har statistikk som forteller noe om husmannsvesentets utvikling. Tallene fra 1855 gjelder hele Land som en kommune. Tallene er omlag som i 1865 der Søndre Land er spesifisert med 220 gårdmenn (selveiere og noen lei-

lendinger) og 498 husmenn, dvs hushold. Det vil si at da husmannsvesenet var på det mest omfattende var det 2,3 ganger flere husmannsplasser enn gårdsbruk i kommunen.

Det var 3131 husmenn i Søndre Land i 1865. Ti år senere var tallet redusert til 498 personer! I 1891 sank tallet på husmenn til 271. I 1930 er kun 30 personer oppført under denne kategorien.

Jordloven fra 1928 gav husmannen rett til kjøp av eget bruk. Første gang den såkalte husmannsparafrasen i jordloven ble anvendt i Norge gjaldt Sarastuen under Ringelien på Vestsida. Dommen i Kristian Sarastuens favør ble stadfestet 2. mai 1930. Jordloven formaliserte avviklingen av husmannsvesenet, men statistikken viser at husmannsvesenet i Søndre Land i hovedsak var avviklet mellom 1865 - 1875.

Svært få av de ca 500 husmannsplassene i kommunen er bevart som helhetlig kulturmiljø med opprinnelig preg i dag. Alle er husmannsplasser med jord.

De 11 husmannsplassene som er valgt ut må sees i sammenheng med kategorien småbruk. Mange småbruk i Søndre Land har opprin-

nelse som husmannsplasser. Husmannsplasser er i denne sammenheng kulturmiljøer med autentisk preg fra perioden før de ble selveide småbruk.

Husmannsplassene er sårbare kulturminner for endring fordi relativt små inngrep lett påvirker det opprinnelige preget. Dette gjelder moderne tilføyelser som innlagt vann og bad, ombygging til fritidsformål og romantisering. Jorda på plassene ligger brakk og driftsbygningene er ikke i bruk. Kun en plass er bosatt. De øvrige står tomme eller brukes som fritidseiendommer.

Husmannsplassene har ulikt autentisk preg. Nordereng, Klauvstadenga og Skutesvea er best bevart med opprinnelig preg i Søndre Land. De tre plassene er tidskapsler som står tomme, derav er to i forfall. Øvre Amundstuen har autentisk preg som husmannsplass, men fjøset er tilflyttet som en del av restaureringen til Lands Museum. Stua på nedre Amundstuen fra 1700-tallet er trolig eldste bevarte husmannstue med opprinnelig preg i Søndre Land som står på original plass.

De øvrige husmannsplassene er relativt godt bevart, men

har varierende tilføyelser/ endringer over tid. Det er relativt lite informasjon om husmannsplassene. I hvilken grad kulturmiljøene er husmannsplasser eller om bygningene er oppført på tidlige selvstendige småbruk er en usikker vurdering. Fornyelsen av bygningsmassen på husmannsplassene svarer for øvrig til den omfattende saneringen av opprinnelig bygningsmasse på gårdene i perioden ca 1860 - 1920.

En komite ledet av fylkeslege Einar Andersen undersøkte de dårligste husmannsplassene i Søndre Land i 1914. "Ikke mer end ett av de undersøkte 46 hus oppfylte de fordringer, man må stille til en ordentlig bolig, selv om de stilles nokså beskjedent. 15 av dem ble erklært...uforsvarlig å bo i". Dette tilsvarte boliger for 300 personer, ca 10 % av befolkningen.

Bevarte husmannsplasser med tilnærmet opprinnelig preg i kommunen representerer byggeskikk langt over gjennomsnittet for husmannsvesenet før institusjonen ble avviklet.

Småbruk

Småbruk er selveide bruk med mindre enn 50 da innmark. Generelt er flertallet av småbrukene i Søndre Land opprinnelige husmannsplasser. I Østbygda var gårdene små og her var flertallet av småbrukene selvstendige enheter i utgangspunktet. Småbrukene i kulturminneplanen avspeiler forskjellig opprinnelse som husmannsplasser eller selveide bruk.

Av 10 småbruk i planen, ligger tre bruk samlet i et kulturmiljø. Det vil si Torgrimsstuen Øvre, Nedre og Kirkeby, alle fradelt Fluberg prestegård. Kategorien småbruk omfatter således 8 separate kulturmiljøer.

Det er fast bosetting på 8 av brukene, to bruk benyttes til fritidsformål. Småbrukene er avviklet etter krigen. Fra ca 150.000 bruk i 1950 til ca 41.000 bruk i 1985. I Steina er eneste småbruk i drift i kulturminneplanen, men dyrkamarka er fortsatt i hevd på 9 bruk. På Åsen er innmarka gjenplantet for lengst og her ligger et godt bevart fossilt kulturlandskap med stor tidsdybde i snart hogstmoden skog (ikke kartlagt).

Klavstadsveen fremheves

spesielt når det gjelder skjøtsel av kulturlandskap. Her demonstrer eier

at forbilledlig skjøtsel av kulturlandskap er mulig selv uten husdyr.

	1 Fritidsverdig	2 Spesielt bevaringsverdig	3 Bevaringsverdig	4 Ordinær eller PLL	Ikke vurdert	Kulturminner per kulturmiljø
Småbruk						
Torgrimsstuen øvre	0	1	1	1	1	4
Torgrimsstuen nedre	0	1	1	1	0	3
Kirkeby	0	1	2	0	0	3
Klavstadsveen	0	1	0	1	2	4
Skogsbakken	0	2	2	0	1	5
Svea	0	1	1	1	0	3
Bråtån nordre	1	1	1	0	1	4
Steina	0	2	0	1	2	5
Eid nedre	1	1	2	0	1	5
Åsen	1	0	0	0	1	2
Fordeling av verneverdi	3	11	10	5	9	38

Rydningsrøys fra 1940-tallet på Klavstadsveen.

Nyjordsbruk, eller bruk ryddet på 1900-tallet mangler i kulturminneplanen. Bakgrunn er manglende register av kulturminner yngre enn år 1900. Av de

10 småbrukene i planen er imidlertid Klavstadsveen også eksempel på nyjordsbruk med vesentlig utvidelse av innmarka på 1940-tallet.

Krigsminner

I 2015 var det 75 år siden Norge ble okkupert av tyskerne og 70 år siden frigjøringen. Krigsminner er ikke systematisk registrert og Riksantikvaren markerte året med en landsdekkende satsning på krigsminner. Lokalt ble "Krigsminneåret" blant annet markert med en utstilling på Lands Museum og artikler om krigen i Landingen, årbok 2015.

Krigsminner er fysiske eller imatrielle minner etter krig og okkupasjon. Dette er ikke nødvendigvis minner i positiv forstand og krigsminner blir lett gjenstand for engasjert debatt.

I arbeidet med kulturminneplanen har vi valgt å fokusere på ulike aspekter av krigen med et begrenset utvalg. Det vil si de fem viktigste kulturmiljøene knyttet til krigshistorien i Søndre Land.

Antall objekter innenfor kulturmiljøene er en forenkling, men på Grannæs og Sollia tilsvarer antall bygninger det relle. På Granum er kun bunkeren med tilknyttet vaktstue, og utedo (gjenbrukt som dokkestue) en del av anlegget som ble bygget av tyskerne. Flere maskingeværstillinger og fundamentet til vaktårn etc. er ikke registrert. På Haga

inngår kun våningshuset og låven på småbruket Skoglund. Minnebautaen og kanonstillinger og andre spor etter kampene er ikke registrert. På Innersestermyra er kun myra regnet som et objekt. Konteiner og minneplakett er ikke registrert.

Oversikten viser at kun 8 av 14 objekter er verdivurdert. Krigsminner er ikke Sefrak

registrert. Krigsminner med verneverdi er utelukkende objekter eldre enn år 1900. Det er altså ikke verneverdien til krigsminnene som er rangert.

9. april 1940 og felttoget på Østlandet er omtalt i en rekke sammenhenger. Når det gjelder kampene i Land mangler fortsatt en systematisk analyse i en større sammenheng.

Krigsminn	1 fredningsv	2 Spesielt	3 Bevaringsv	4 Ordinær	Ikke	Kulturminn
	1	2	3	4	rdert	er per
	1	2	3	4	rdert	er per
Grannæs	0	0	0	0	1	1
Haga	0	0	0	1	1	2
Granum	1	2			6	9
Innersestermyra	0	0	0	0	1	1
Sollia	0	0	0	3	0	3
Fordeling av verneverdi	1	2	0	4	9	14

Vestoppland infanteriregiment nr 6, forkortet IR 6, sloss mot tyskerne på Ringerike og Hadeland. Soldatene var utslitt da kampene startet i Land. Etter kamp ved Hornskleiva 19. april trakk IR 6 seg tilbake til stillinger ved Kronborgselva. Her ble IR 6 avløst av 4. brigade fra Vestlandet. Mobiliseringen av 4. brigade var ikke forstyrret av tyskerne. Vestlendingene var derfor bedre forberedt/utstyrt sammenlignet med IR6. Vestlendingene satte opp et kanonbatteri med fire kanoner på Vestsida om kvelden 21. april, to på Røen og to på Haga. Batteriet var en del av forsvarslinjen ved Kronborg. Tyskerne hadde base ved Fluberg stasjon og ble overrasket av det norske angrepet tidlig om morgenen den 22. april. Tyskerne besvarte ilden med kanoner i Fluberg og på Sedal. Trefningen på Haga, der tre norske feltartillerister ble drept, markerer begynnelsen på den oppholdende striden som endte i Valdres 1. mai.

Tyskerne hadde kun en befestet installasjon i Søndre Land og den lå på Granum. Det var pensjonat på Granum gård før krigen og tyskerne etablerte base her allerede i 1940. Bunkeranlegget ferdig bygget i 1943 tilsvarer en en befestet observasjonspost for 8 - 10 mann. Anlegget på Granum var trolig del av en større etteretningskjede, men lite er kjent om dette. Anlegget på Granum er et unikt helhetlig bevart krigsminne i nasjonal sammenheng.

På grunn av mulige represalier mot sivilbefolkningen hadde Hjemmestyrkene forbud mot å drive sabotasjeaksjoner fra regjeringen i London. Aksjonsforbudet vedvarte etter invasjon i Normandie, men ble opphevet da de allierte kjørte seg fast på kontinentet utover høsten 1944. Det ble da viktigere å binde tyske styrker i Norge, ca 400.000 mann.

Hjemmestyrkene fikk godkjenning til å drive sabotasjeaksjoner i et direktiv 5. desember 1944. Det ble deretter utført 42 større aksjoner. Operasjon Betongblanding 14. mars 1945 var den største av disse. Aksjonen var rettet mot jernbanenettet på Østlandet og ca 1000 personer deltok.

Flyslipp av våpen, ammunisjon og utstyr var vesentlig i oppbyggingen av Milorg. Under krigen, og særlig fra sommeren 1944, ble det gjennomført 717 vellykkede flyslipp i Norge. Det var to vellykkede flyslipp til Hjemmestyrkene i Søndre Land, men flere medregnet slipp til Base Elg på Veståsen. Når det gjelder forsyningen av Hjemmestyrkene i Søndre Land er flyslippet på Innersetermyra på Øståsen 23. februar 1944 spesielt. Ole Christian Dalby, som har god oversikt over flyslippene i Norge, mener dette er det er best dokumenterte flyslippet. Blant annet har Arvid Arnesen, en av 12 personer som tok imot slippet, malt tre bilder av slippet på den måneopplyste myra. En kopi av et maleri henger i inngangen på Rådhuset.

Det var ca 400 mann i Hjemmestyrkene i Søndre Land og Fluberg i mai 1945. De hadde politimyndighet ved fredsslut-

Monument over Osvaldgruppa og razzian på Sollia 30. mai 1944. Øyvind og Reidun Hansen på Sollia tok initiativet til minnesteinen som ble reist i 2014.

ningen. Styrkeoppbyggingen av Hjemmestyrkene mot slutten av krigen medførte relativt ordnede forhold sammenlignet med lynsjestemningen som fikk råde fritt i andre land i Europa.

Kommunistene gjennomførte sabotasjeaksjoner fra juli 1941 - 1945 og var således i et motsetningsforhold til Milorg/

Hjemmestyrkene. Kommunistens motstandskamp ble fortiet i etterkrigstiden, men deres innsats er aktualisert av en ny generasjon historikere. Fokus på Osvaldgruppa i Østbygda og oppsetting av en minnestein på Sollia i 2014 er et resultat av dette.

Sollia er et viktig krigsminne av flere grunner. Gården

med turisthotellet ble brukt som tilfluktssted for jødiske flyktninger, men er mest kjent for tilknytningen til kommunistenes motstandskamp. Kommunistene var organisert i flere grupper der Peder Furbotn ledet det politiske arbeidet Sentralkomiteen. De brukte Sollia som base høsten 1943 frem til midten av desember.

Asbjørn Sunde ledet kommunistenes sabotasjegruppe kalt Osvaldgruppa etter dekknavnet til Sunde. Til sammen gjennomførte ca 200 "mann" minst 110 sabotasjeaksjoner under 2. verdenskrig. Osvaldgruppa etablerte hovedkvarter på Sollia 1. mai 1944. Gjenbruk av Furubotns "gamle" rede er påpekt som en åpenbar sikkerhetsrisiko. Imidlertid var det andre årsaker som gjorde basen kjent for tyskerne. Tyskerne gjennomførte en aksjon mot Sollia 30. mai 1944. 11 lastebiler med soldater ble observert i Hov i forbindelse med aksjonen, men hvor mange som deltok i skuddvekslingen er ikke kjent. Dårlig vakt hold medførte at gruppa ble tatt på senga, men de klarte å skyte seg fri. Mirakuløst ble ingen av gruppas medlemmer drept, og alle kom seg i sikkerhet fra Sollia.

Sollia var base for Osvaldgrup-

pa i den mest aktive perioden av gruppas historie. Kort tid etter tyskernes razzia på Sollia ble Osvaldgruppa oppløst etter ordre fra NKVD i Moskva.

Grannæs i Odnes er et krigsminne som særlig er knyttet til Nasjonal Samling (NS). Den ærværdige tømmerbygningen i dragestil ble bygget som banklokale. Bygningen har huset flere formål, men fra 1943 var Grannæs Hirdskole og viktig utdanningsinstitusjon for NS. Virksomheten ved skolen er dårlig opplyst, men anslagsvis ble det utdannet 300 personer i året. NS hadde relativt stor oppslutning i Land før krigen, særlig i Nordre Land og Torpa. Forholdet speiler politisk radikalisering som følge av Randsfjordkonflikten. Det er trolig en sammenheng mellom Randsfjordkonflikten og NS medlemmer i Fluberg/Søndre Land under krigen. Forholdet bør undersøkes nærmere. Grannæs er for øvrig knyttet til krigshistorien som losji for Finnmarksflyktninger og som base for hjemmestyrkene i Fluberg ved fredsslutningen.

Krigshistorien er knyttet til flere kulturmijøer i planen enn de fem nevnte. Det gjelder for eksempel krigshandlinger 19. april 1940 i Holmen/Fall, men i denne sammenheng omtales spesielt Leykny Karl-

sens flukt fra Hov sykehus. Sykehuset er en del av kulturmiljøet i Hov sentrum.

Tyskerne gjennomførte operasjon "Almenraush" (alperose) 13. - 17. juni 1944. Operasjonen er karakterisert som den største enketstående aksjonen mot den norske motstandsbevegelsen under krigen. Operasjonsområdet i Nord-Etnedal og Valdresfjella var 1200 kvadratkilometer stort der 800 - 4000 mann deltok under ledelse av det tyske sikkerhetspolitiet. Søstrene Leikny og Olaug Karlsen fra Hov var med i Peder Furubotns kommunistiske forlegning. Begge ble tatt til fange etter tyskeres aksjon mot sentralforlegningen på Buahaugen/Rabalen Øystre Slidre.

Leikny ble skutt i begge armene under flukt, men klarte å gjemme identiteskortet før hun ble tatt. Tyskerne visste derfor ikke hvem hun var eller hvor hun kom fra. Leikny ble innlagt på nærmeste sykehus som var Hov. Der gav hun seg til kjenne til overlege Holm Holmsen og familien ble varslet. Brødrene til Leikny, Sigvald og Jørgen Karlsen, bestemte seg for å forsøke å befri henne.

Ved hjelp av legekandidat Preutz visste de at Leikny lå

Leikny Karlsen fra Hov. Foto fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

på badet i 1. etasje med ei sykesøster på rommet og bevopnede vakter utenfor døra. Vaktene og nattsøstrene trodde Leikny var neddøpet/besvisstløs og gikk til kaffe. Sigvald lå med et Krag Jørgensen gevær som sikring oppi bakken. Jørgen klarte å hjelpe Leikny til å hoppe ut av vinduet uten at det ble oppdaget. Sammen flyktet de sørover langs jernbanelinja.

Hov sykehus i Jugendstil fra 1914 er en del av kulturmiljøet i Hov sentrum og derfor ikke definert særskilt som et krigsminne. Leikny Karlsen var skutt og ble innlagt på Hov sykehus. Om natta kl 0130 17. juni 1944 reddet brødrene til Leikny henne fra den bevoktede sykesengen, jf. tekst. Leikny lå på badet i 1. etasje i sykehuset. Ifølge Kari Anne Karlsen ble Leikny reddet ut gjennom vinduet til høyre for karnappet. Fotoet av Hov sykehus viser fasaden slik den så ut i 1937. Krysspostvinduene er skiftet ut etter krigen. Arkene på taket er erstattet av takoppløft.

Til alt hell ble tyskerne forvirret av en bil som passerte Hov da flukten skjedde. Bilen ble stanset i Fluberg, men da tyskerne oppdaget at det var feil spor var Leikny allerede i sikkerhet. Hun ble gjemt hos Emma og Arvid Arnesen de første 14. dagene og deretter hos Gina og Hjalmar Fredheim. Senere ble hun flyttet fra Hov til Vestsida.

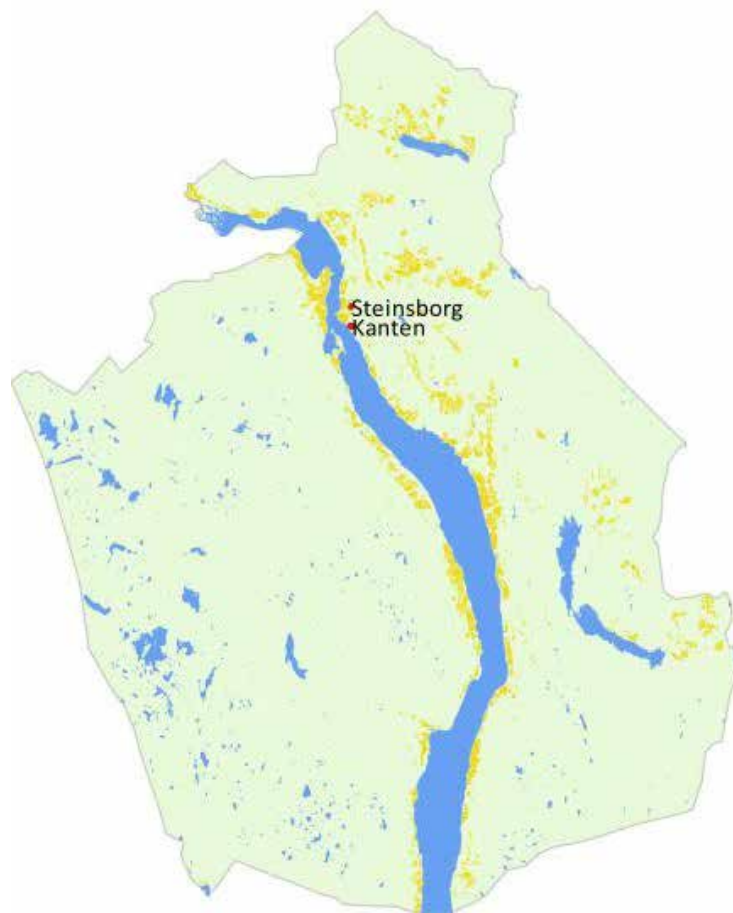
Søsteren Olaug rømte innover fjellet fra sentralforlegningen, men ble tatt av tyskerne noen dager senere. Olaug satt på Grini til krigen var slutt.

Hendelse

Nils Nilsen, på folkemunne kalt "Mordernils" eller "Mord-Nils", drepte 8 mennesker på husmannsplassen Kanten i Fluberg natt til 24. januar 1833. Han var Norges største seriemorder før Arnfinn Nessa ble dømt for 23 drap i 1983.

I rettstdokumentene benevnes han som Nils Nilsen Narums Eiet, der siste del i etternavnet betegner husmannsplassen i Lausgarda der Nils vokste opp og bodde sammen med sin mor, kone og datter da han begikk ugjerningen. Husmannsplassen kalles "Bakken" og Nils Nilsen navngis henholdsvis som Narumseiet og Narumsbakken. Tuftene etter husmannsplassen ligger mellom Lausgardsvegen og Lappenvegen, rett opp for den tidligere skolen i Lausgarda (ikke Sefrak-registrert). Husmannsplassen er også kalt "Bakvendtbakken".

Rettsprotokollen inneholder en mengde vitneutsagn som gir et godt innblikk i hverdagsliv og sosiale forhold i Land tidlig på 1800-tallet. Motivet for ugjerningen var tyveri av et lommeur under en auksjon på Fluberg prestegård året i forvegen. Lommeuret ble byttet bort og gjenkjent. Nils Nilsen Narumsbakken ble anmeldt for tyveriet 16. januar 1833.

Lommeuret ble oppbevart av Lars Østensen på husmannsplassen Kanten i Fluberg. Lars var innerst, det vil si leieboer, på husmannsplassen sammen med sin kone Ellen Marie og deres tre barn Ole Andreas (5 1/2 år), Mari (2 1/2 år) og Karen (3 måneder). Husmannsfolkene Peder og Inger Marie var gamle og barnløse, men hadde tatt til seg jenta Helene fra Vestsida (9 1/2 år).

Folkene på Kanten lå og sov da Nils kom inn i stuebygningen med ei øks. Eksakt hvordan drapene skjedde har en bare drapemannens ord for fordi Nils tente på bygningen som brant helt til grunnen. Likene var så forbrente at legen ikke kunne fastslå noen dødsårsak. Det som først tydet på en forbrytelse var funn av blodspor i snøen nedenfor husmannsplassen. Nils forklarte etter hvert at Lars

Hendelse	1 fredningsu dlig	2 Spesielt bevaringsu dlig	3 Bevaringsu dlig	4 Ordinær PBL	Ikke rdert	Kulturminn er per	turnmiljø
Kanten	0	0	0	0	2	2	
Steinsborg	1	1	0	0	0	2	
Fordeling av verneverdi	1	1	0	0	2	4	

Østensen kun var svimeslått og klarte å flykte før han ble innhentet og drept. Deretter bar Nils liket tilbake i stua og begynte å lete etter lommeuret. Lommeuret fant han ikke, derimot tok han med seg en skinnpung og noen andre saker som ble gjemte på stalltrevet hjemme. Sakene ble funnet ved ransakelse og var en av flere bevis som knyttet Nils til drap og mordbrann på Kanten.

Nils ble satt i den militære arresten på Nes noen dager etter brannen. 3. februar tilstod han drapene for arrestforvalteren, løytnant Ziegler. Den 5. februar ble Nils flyttet til arrest, videre forhør og dom på lensmannsgården Stensborg i Fluberg, ikke langt fra Kanten. Prosessen ble avsluttet med dom 18. mars 1833. Nils Nilsen Narumsbakken ble dømt til "...at have forgiort sin Hals og derefter brændes."

I påvente av dom fra høyesterett satt Narumsbakken i arrest på Akershus festning. Kommisjonsdommen i Land

ble stadfestet 21. juni 1833, uten mulighet for benådning. Nils ble transportert tilbake til Land 1. septemeber og satt fengslet i kapteinsbygningen på Sedal i påvente av henrettelsen (bygningen står nå på Lands Museum).

Flere tusen mennesker møtte opp for å se på henrettelsen på Kanten den 7. september 1833. Ifølge Alf Strandeng, som vokste opp på Kanten, stod skafottet på et bergskjær mellom dagens riksveg og jernbanelinja, se kart. Det vil si et høydedrag ovenfor husmannsplassen Kanten.

Skarpretteren August Anton Lædel (1757 - 1837) måtte hugge fire ganger og deretter skjære med øksa før hodet var skilt fra kroppen. Han anmodet om å slippe tjenesten etter dette, men måtte nok en gang utføre en henrettelse.

Nils Nilsen Narumsbakken ble brent på Kanten. Akkurat hvor er ikke beskrevet, men det er rimelig å tro at det skjedde på branntomt der drapene skjedde. Tomta er

Skarpretterøks som har tilhørt familien Lædel (skarprettere i Christiania fra 1733 - 1846). Det var trolig denne øksa som ble benyttet til halshogging av Nils Nilsen Narumsbakken på Kanten 7. september 1833. Foto fra Justismuseet, digitaltmuseum.no.

Sefrakregistrert med nummer 0536-0021-013. Alf Strandeng forteller at tufta var markert med tydelige kullrester mens området var beitemark. Vi oppsøkte stedet og fant etterhvert tufta markert som en forsenkning. Kull og brente bein ligger rett under torva.

Historien om "Mordernils" fascinerer fortsatt. Foruten retterstedet og branntomta

på Kanten er lensmannsgården med arresten på Stensborg og kapteinsgården på Lands Museum knyttet til hendelsen.

Historien om "Mordernils" har inspirert Aleksander Kirkwood Browns barnebok "Evig midnatt på museet" (Omni-pax 2015). Utsnitt fra bokas forside til høyre.

Kjente personer

Vi har valgt ut tre kulturmiljøer knyttet til kjente personer/kunstnere. Det vil si Peder Aadnes, Ola Viker og Erik Tandberg.

De tre kunstnerne var gårdbrukere på Viker, Lille Odnes og Setton. Når det gjelder kunstnernes tilknytning til kulturmiljøer er sammenhengen mellom Ola Vikers forfatterkap og Viker gård selvsagt, men det bør forskes mer på denne sammenhengen. På Lille Odnes arbeides det med å formidle kunstneren Peder Aadnes. Når det gjelder Erik Tandberg har vi valgt å fokusere på skulpturlandskapet han og hans far hogg ut i stein langs seterstien mellom Setton gård og Vammen seter. Skulpturlandskapet med humoristiske inskripsjoner ble laget lenge før denne kunstretningen ble etablert i Norge. Tandberg er for øvrig representert i forbindelse med Hov rådhus, jf. den kulturhistoriske stedsanalysen. Tømmerhoggeren utenfor rådhuset er et viktig symbol for Søndre Land kommune.

Ola Viker (1897 - 1972) var en flittig lest og hyllet forfatter i sin samtid. Ola var odelsgutt på gården Viker. Han utdannet seg som jurist og drev praksis som advokat på Dokka

Krigsminn	1 fredningsv dilig	2 Spesielt bevaringsv dilig	3 Bevaringsv dilig	4 Ordinær er PBL	Ikke rdert	Kulturminn er per turmiljø
Lille Odnes	0	2	2	1	0	5
Viker	0	2	0	0	1	3
Vammen setervveg	0	0	0	0	Ajourfør	0
Fordeling av verneverdi	0	4	2	1	1	8

Ola Viker, bronseportrett laget av Erik Tanberg. Står utenfor Hov rådhus.

frem til han overtok gården i 1937. Han var også en musikkisk begavelse og spilte fiolin og piano. Da Viker fikk hjerteinfarkt 54 år gammel la han bort fiolinen å begynte å skrive.

Viker skrev i alt 8 romaner. Han debuterte med Gullskoen i 1951, en samling poetiske noveller som omhandler livet og oppveksten på gården, men også motgang og modning i studietiden i Kristiania. Ola Viker skrev i alt 8 romaner. Handlingen i alle bøkene har utgangspunkt i H...gården ved Randsfjorden med "Karl fortelleren" som gjennomgangsfigur. "Karl fortelleren" er jurist og gårdbruker og således forfatterens lett for-

kledde alter ego. H...gården er Viker.

Samtiden oppfattet Ola Viker som en romantisk forfatter, men bøkene er preget av jordnær realisme og god innsikt i jord- og skogbruk. Imidlertid er handlingen i bøkene vel så mye et mytisk og surrealistisk univers mellom nåtid og fortid. Sentralt i fortellingene er steder på H...gården slik som Dommerbordet i Tingsalen. Surrealistiske hendelser spilles ut i et mytisk landskap innover åsene, men de betraktes og kommenteres fra H...gården. Grensefurua, kilden, ulvegraven eller blestergropa - alle sammen steder i utkanten av H...gården, driver handlingen fremover. Vi antar at stedene har en faktisk eksistens, men i Olav Vikers univers av utopisk realisme, er de abstrakte. Et eksempel på dette er blestergropa ved Månemyra. Dette er trolig en jernfremstillingsplass fra eldre jernalder der slagghaugen ligger kastet utover en skråningen fra et lite nes i Storkaldingen. I Ola Vikers univers blir dette en annen virkelighet; "Et sted på Månemyra er det en blestergrop som det ble laget jern i, for myra er full av raumalm, den er en jernmyr. Ingen kan finne blestergropa, men her ligger sølvtøy i myrjorda, nedgravd tyvegods, Christian

Skogen Jønnstugun, en tyv og en skjelm gjemte det godt. Og her ligger tyvens mor, Enken Skogen Jønnstugun. Fogd Michel Madsen hadde gjemt henne godt, men Mikkell rev, en tyv og en skjelm fant henne.”

Erik Tandberg (1929 - 2007) var skulptør. Han studerte kunst i London og Oslo mellom 1951 og 1956. Etter utdannelsen deltok han flere ganger på høstutstillingen frem til 1963. Etter det arbeidet han nær hjemtraktene og kombinerte karrieren som gardbruker på Setton gård.

Erik Tandberg

Arbeidene hans i tre, bronse, stein eller sement har et realistisk formspråk. Bronseskulpturen ”Tømmerhoggeren” (1976), som står foran rådhuset i Hov, er tømmer-

hogger, det er ikke tvil om annet. Det samme gjelder fløttermonumentet i sentrum av Dokka eller bystene i stein langs den gamle setervegen mellom hjemgården Setton og Vammen seter på Vestsida. Andre verker fra perioden der Tandberg kombinerte kunstnervirket og gårdbrukergjerningen er «Husmannsmonumentet» i granitt på Toten Museum (1976), «Dialog», en bronsegruppe i stort format på Hol aldershjem (1981) og «Fole» i bronse på Bardøla høyfjellshotell i Geilo (1981).

De monumentale skulpturene i helfigur nevnt over er bestillingsverk. Erik Tandberg foretrakk å lage portretter og er særlig kjent for portrettbyster i bronse. Et eksempel på det i det offentlige rom i Sønndre Land er portrettet av forfatteren Ola Viker som skuer fra Rådhuset mot Fladsrudkryset.

Kunstmaleren Peder Aadnes (1739 - 1792) var odelsgrutt på Lille Odnes. Han malte kirkerom i tråd med tidens ikonografiske program. For den verdslige kundekretsen malte han ulike formater som portretter, dekor på bruksgjenstander og møbler og veggdekor. Det første kjente verket av Aadnes er et skattoll dekorert med roser i sen barokkstil fra 1763, 10 år før han

Peder Aadnes, selvportrett

overtok slektsgården. Rangvald Einbu opplyser imidlertid at himlingen i Nordsinni kirke er malt av Peder Aadnes allerede i 1758. Dengang stod kirka på Haugner, flyttet til nåværende kirkested på Nordsinni i 1898. Orgelgalleriet i Nordsinni kirke er også malt av Aadnes i 1787. I Nordsinni kirke ser en således spennvidden i Aadnes utvikling som kunstner fra unggutt til ferdig utlært maler. De flotteste kirkedekorasjonene av Aadnes finner vi imidlertid i Lunde kirke, Vest-Torpa.

Aadnes er særlig kjent som rokkokkomaler innenfor den europeiske moten med malt veggdekor som kom til Norge i 1740. Dette fulgte to retninger. Den ene var maling av rosedekor for bønder i likhet med andre bygdekunstnere. Den andre var mer avansert

billedmessig dekor med landskaper og sener. Mellom 1774 - 1781 malte han billeddekor i seks store rom. Det gjelder blant annet veggdekoren i Thomlebygningen som kan studeres på Lands Museum.

Peder Aadnes er gravlagt på Fluberg kirkegård der gravsteinen fortsatt kan studeres ved kirkeveggen på sørøstsidan.

Kirker og kirkesteder

Det er fem kirker og et kirkested i Søndre Land. Alle er med i kulturminneplanen. De fem kirkestedene er representative for utviklingen av kirkebyggingen i Norge. Fra langkirker i middelalderen til korskirker i etterreformatorisk tid. Det middelalderske langkirkeidealet ble gjeninnført på 1800-tallet. Fra andre halvdel av 1900 ble det bygget arbeidskirker med variabelt grunnplan.

Fluberg middelalderkirke ligger som ruin innenfor den tydelige steingarden som markerer det tidligere kirkestedet nede ved fjorden. Kirken nevnes første gang i 1360. I forbindelse med reparasjoner tidlig på 1600-tallet beskrives kirken med svalganger og sentralt tårn. Konstruksjon som tømmer eller stav er ikke beskrevet, men antagelig var dette en stavkirke med tilsvarende utforming som Borgund stavkirke i Lærdal. Kirken ble vesentlig ombygget midt på 1600-tallet. Kirketufta en ser i dag er således et grunnplan fra 1600-tallet.

Fluberg (1703, årstallet 1699 står over døra) og Hov (1781) er tømrede korskirker med utvendig panel. Av 130 kirker fra 1700-tallet er over halvparten korskirker i laftet

Fluberg kirkested fra middelalderen.

tømmer. Korskirkene hører primært til tiden etter reformasjonen og denne grunnformen ble dominerende etter andre halvdel av 1600-tallet. Det gjaldt også ombygging av eldre langkirker.

Enger kirke er en langkirke fra 1875. Det var en befolknings-eksplosjon på 1800-tallet og ny kirkelov i 1851 krevde at kirkene skulle romme 3/10 av menigheten. Dette, sammen med opprettelsen av nye sokn, førte til den en eksplosjonsartet byggaktivitet. I siste halvdel av 1800-tallet ble det bygd 623 nye kirker og revet 390 gamle. Kirkedepartementet gav ut mønstertegninger der den gotiske katedralen var det sakrale forbildet, men med detaljer fra sveitsersti-

len. Enger kirke var oppført i henhold til prototypen på en norsk kirke i andre halvdel av 1800-tallet. Kirken ble restaurert med tydelig funkskeriør i 1950 og fremstår i dag som en bygning med et interessant særpreg.

Skute ble tatt i bruk som kirkested i 1904, men det ble ikke bygget noen kirke på stedet før i 1915. Stilarten er beskrevet som moderne nybarokk, noe som stemmer med denne retningens nasjonalt rotfestede romantikk. I dette tilfellet en moderne stavkirke. De små vinduene, som gjør at kirken fremstår som noe helt annet enn en inspirert kopi av ei stavkirke, er et karakteristisk trekk i nordisk nybarokk.

Fluberg kirke fra 1703. Foto fra Kirkesøk.

Hov korskirke fra 1781 (til venstre). Hov er kirkested fra middelalderen der kirken revet ca 1650 trolig var ei stavkirke før svartedauden.

På 1950-tallet ble arbeidskirkene innført. Endret menighetsarbeid medførte behov for flere arbeidsrom i tillegg til selve kirkerommet. Landåsbygda kirke, bygget i 1965, er typisk for disse rektangel- og vifteformede kirkebyggingene. Imidlertid er Landåsbygda kirke karakteristisk også for utviklingen av et mer sakralt preg på kirkerommet mot slutten av 1900-tallet. Landåsbygda som ei langkirke bygget i tre er forøvrig spesielt for kirkebyggeriene etter krigen. Det ble bygget 600 kirker på 1900-tallet. 2/3-del av kirkene bygget etter krigen er oppført i mur.

Enger kirke (til venstre) fra 1875 er en langkirke oppført i henholdt til periodens standard arkitekttegning for kirkebygg. Restaureringen i funksisstil på 1950-tallet, jf. inngangsportalen på fotoet, medfører at kirken fremstår som særegen.

Skute kirke fra 1915 (til høyre) langkirke oppført i nordisk nybarokk.

Landåsbygda kirke fra 1965. Foto fra Kirkesøk.

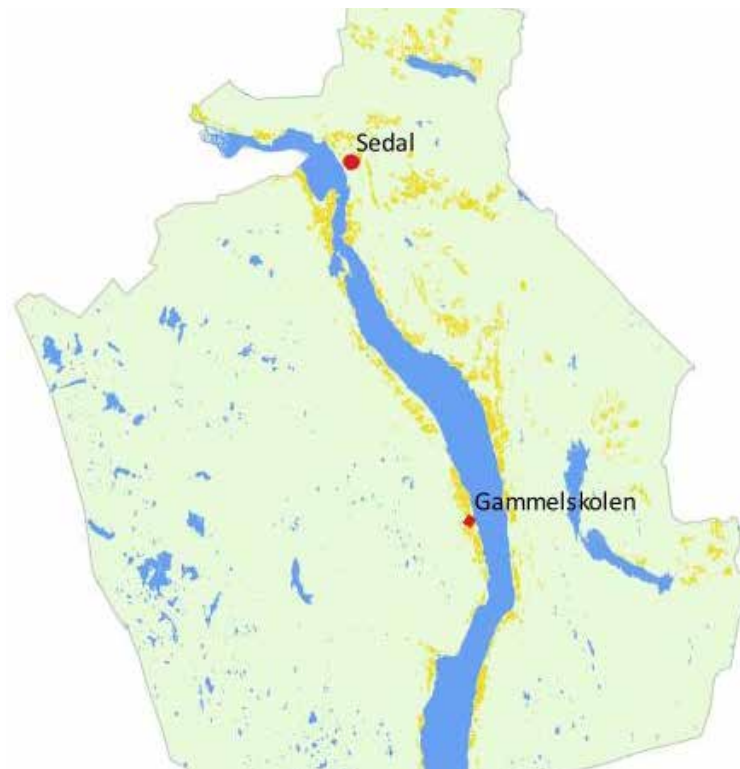
Skoler

Fem års skoleplikt for alle over 7 år ble lovfestet i en forordning fra 1739. Klokkerne ble pålagt å være lærere og presten skulle godkjenne øvrige lærere etter behov. I 1743 ble skoletilbudet utvidet fra fire til åtte lærere i Fluberg prestegjeld (prestegjeldet bestod av Torpa, Gårder, Haugner, Fluberg og Hov).

Den tidligste allmueskolen (grunnskole) var omgangsskoler innenfor 10 skolekretser i Land. Med den nye allmueskolens fra 1827 kom pålegg om fast skole hvert hovedsogn. I 1859 ble det bygget fast skole i Hov ("gammelkommunen" på Hovbakken). I perioden 1864 - 1880 ble det bygget skoler i Fluberg, Nes, Bergegarda og Ringelia.

Loven om folkeskolene fra 1889 medførte regulering til 13 skolekretser i Søndre Land (småskole og storskole).

Kommuneøkonomien var god i 1920-årene og Holmen skole ble reist i 1928. Men økonomisk nedgangstid, okkupasjon og at Holmen skole brant i 1944 medførte en ribbet skolesektor i Søndre Land. I heftet "Grunnskolen 250 år" hevdes det at "...ordførerne i Nordre og Søndre Land ved en anledning kappes om å beskrive hvem som hadde

Skole	1 fredningsv dlig	2 Spesielt bevaringsv dlig	3 Bevaringsv dlig	4 Ordinær er PBL	Ikke rdert	Kulturminn er per	turmiljø
Ringelien gamle skole	2	0	0	0	0	2	
Sedal	0	1	0	0	0	0	
Fordeling av verneverdi	2	1	0	0	0	3	

de dårligste skolehusene. De samme kappes ved innvielsen av ny Fryal skole 11. oktober og Dokka skole 12. oktober 1952 om å skryte av egen skole."

Sentraliseringen av skolene til Fryal og Odnos er etter hvert

et faktum. Landås skole lever videre som privat Montessorri skole. Vestsida oppvekstsenter i Ringelia ble vedtatt lagt ned våren 2018.

I nevnte hefte utgitt ved grunnskolejubileet i 1989 fremgår historien om skolene

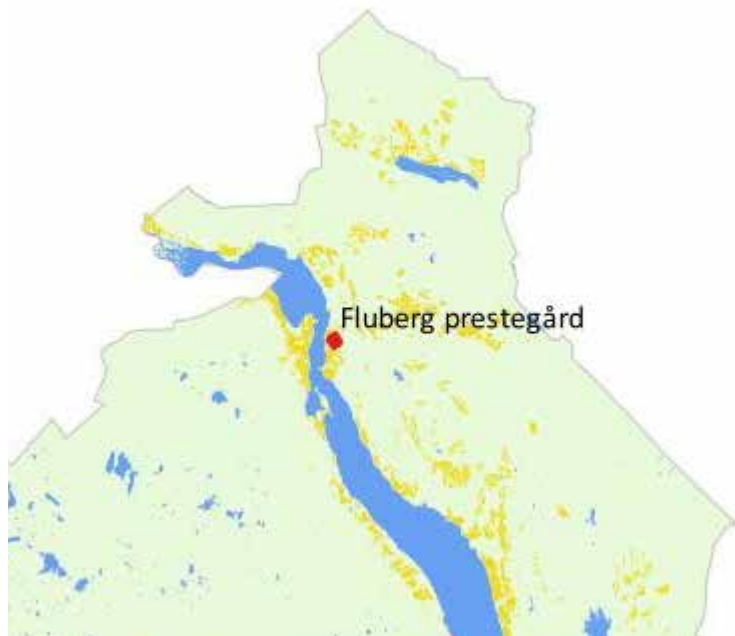
i Søndre Land. Verneverdien til hver enkelt skole er ikke vurdert enkeltvis, men to skolebygninger er selvsikrevne i kulturminneplanen som skolebygninger med bevart interiør.

høyere almenskolen i Norge, og Ringelien skole, innredet som skolemuseum. Sistenevnte har for øvrig mottatt pris for bevaring.

Dette gjelder Sedal skole, en av gårdsbygningene på Sedal gård (søndre) som den første

Vedtaksfredet bygning

Vedtaksfredet	1 Fredningsv dig	2 Spesielt bevaringsv dig	3 Bevaringsv dig	4 Ordinær er PBL	Ikke rdert	Kulturminn er per kulturmiljø
Fluberg prestegård	1	0	0	0	1	2
Fordeling av verneverdi	2	1	0	0	1	2

Kulturminneloven skiller mellom automatisk fredete og vedtaksfredete kulturminner. Skillet mellom fredningstypene er omtalt annet sted i kulturminneplanen, men i hovedsak er bygninger eldre enn 1650 automatisk fredete kulturminner. Yngre bygninger eller levninger kan fredes etter særskilt

vedtak iht. kulturminneloven. Disse "yngre" fredningene benevnes som vedtaksfredninger.

I Søndre Land finnes kun en vedtaksfredet bygning; Fluberg prestegård (Søndre Land prestebolig). Tidligere fantes også et vedtaksfredet stabbur på Skute, men denne fredningen ble opphevet på 1980-tallet.

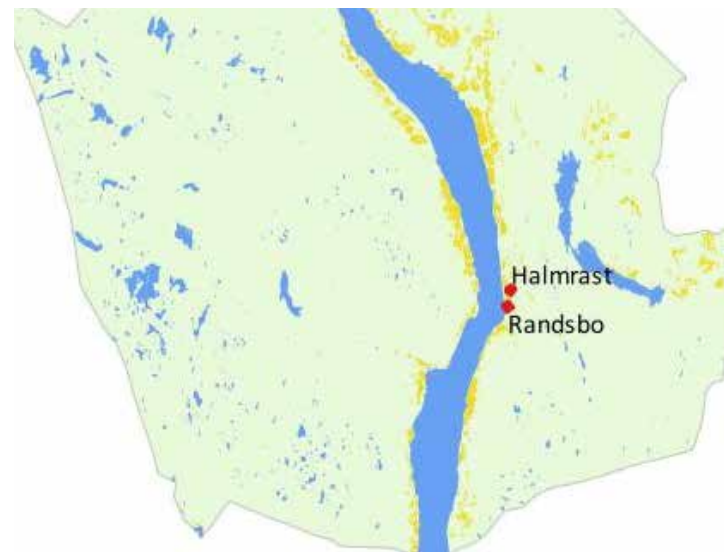
Villaer

Begrepet villa er avledet fra latin med opprinnelig betydning et hus på landet. Romerne brukte etter hvert begrepet om byer og staslige landeiendommer. Fra slutten av 1800-tallet betegner villa en frittliggende bygning som bolig for en familie med hage omkring. Det vil si slik vi forstår begrepet her.

Bolighusene på driftsenheter i jordbruket (gårder, småbruk eller husmannsplasser) er våningshus og defineres ikke som villaer i denne sammenheng.

Villabebyggelsen har primært sammenheng med utviklingen av tettsteder med basis i sekundær og tertiær næringer tilbake til 1860-tallet i Søndre Land. Vi finner derfor villaer representert i Hov tettsted, i det teknisk/industrielle kulturmiljøet Holmen/Fall og i Odnes tettsted. Disse kulturmiljøene er sammensatte og fremgår i separate stedsanalyser.

I Hov tettsted inneholder kulturminneplanen 10 villaer. I Odnes tettsted 10 villaer og Holmen/Fall teknisk/industrielle kulturmiljø 3 villaer. Bygningene representerer perioden frem mot 2. verdenskrig. Bygningene er hovedsakelig

Villa	1 Fredningsv dig	2 Spesielt bevaringsv dig	3 Bevaringsv dig	4 Ordinær er PBL	Ikke rdert	Kulturminn er per kulturmiljø
Randsbo	0	0	0	0	1	1
Halmrast	0	0	0	0	1	1
Fordeling av verneverdi	0	0	0	0	2	2

yngre enn 1900 og er derfor ikke Sefrak-registrert. Stilartene representert i kulturminneplanen varierer fra sveitserstil, nordisk nybarokk, jugendstil og byggmesterfunkis.

Vi har tatt med to villaer utenom tettstedene, Randsbo og kårhuset på Halmrast søndre (døveskolen). Begge i nordisk nybarokk. Flere enkeltliggende villaer utenom tettstedene fortjener åpenbart en plass i kulturminneplanen.

Tiden vil etter hvert også bli moden for å se nærmere på bevaring av villabebyggelse i boligfelt etter krigen. Men denne problemstillingen er etter vår oppfatning ikke moden mht. hva folk flest tenker om vern.

Kulturlandskap

Kulturlandskap er et alt omfattende tema og inngår i øvrige kulturmiljøer i planen. I mangel av systematisk registrering av kulturlandskap, har vi valgt å prioritere tre ulike kulturlandskap i kommunen.

Opprinnelig inneholdt planen fire kulturlandskap, men høyløa på Nerby falt sammen vinteren 2019 og er nå revet. Kulturmiljøet, som også omfatter en steingard og allé langs veg, går derfor ut av planen.

Høyløer var vanlig på innmarka nær gårdstunet eller på teiger i utmarka i Søndre Land. Denne delen av kulturlandskapet er nærmest i ferd med å forsvinne helt. Det gjelder særlig slåtteløer i utmarka. Slåtteløa nederst i slåtteteigen "Slettet" i Tranholtbygda, tilhørende bruket Lysen, er et godt bevart eksempel på dette (Sørum på kartet). Området er ikke blant de registrerte slåttemarkene i kommunen, men prioriteringen her er kulturmiljøet som kombinasjon av en fortsatt åpen slåtteteig og ei godt bevart høyløe i utmarka.

Husodden og Fluberg grav-/rydningsrøysfelt er fossile kulturlandskap. Det vil si kulturlandskap med levninger etter tidligere virksomhet. De

to kulturlandskapene ligger i skog, men er ellers svært forskjellige.

Planprogrammet vektlegger nyere tids kulturminner i kulturminneplanen. Røysfelt, det vil si felter med rydningsrøys knyttet til tidligere dyrkning, er vanlig i Søndre Land. Kun en liten del av disse er registrert. Røysene og andre fossile elementer i røysfeltene, slik som hustufter eller andre bosettingspor, er oftest

resultat av lang tids bruk. For eksempel er det vanlig å finne levninger av husmannsplasser i røysfelt fra jernalderen. Røysfeltet ved Fluberg kirke er et eksempel på levninger fra ulik tid. Røysfeltet er utilstrekkelig kartlagt, men består trolig av en blanding av rydningsrøys og gravrøys fra førkristen tid. Røysfeltet er største kjente i sitt slag i kommunen. Røysfeltet inngår som en del av kulturmiljøet omkring Fluberg kirke og kir-

keruin. Beliggenheten medfører at røysfeltet er godt egnet for skjøtsel og tilrettelegging for publikum med skilting.

Husodden er en esker etter isavsmeltingen og en spesiell formasjon i Randsfjorden. Halvøya har gode landingsforhold og i erosjonssona ned mot opprinnelig strandlinje ligger konsentrasjoner med kokstein etter mange midlertidige boplasser (Randsfjorden er demmet opp 3 meter). Koksteinsforekomstene kan observeres tidlig om våren. Over erosjonssona ligger flere gravhauger fra jernalder, kullgroper fra jern- eller middelalder og ei stor tjæremile. Ei markert grop kan være ei hustuft fra steinalder. Gjenstander fra steinalder er funnet på halvøya. Få funn i erosjonssona indikerer at den omfattende bruken av Husodden som landingsplass for båt i Randsfjorden primært gjelder bronsealder og jernalder. Når det gjelder bosetting i nyere tid er lå flere husmannsplasser her.

Kulturlandskap er ikke registrert i Søndre Land. Kommunen har ingen registrert nasjonalt eller regionalt viktige kulturlandskap i Miljøstatus.no. Når det gjelder utvalgte naturtyper er det imidlertid registrert 17 lokaliteter med slåttemark i kommunen. De

registrerte lokalitetene ligger på østsiden av Randsfjorden. Vesentligste årsak til tap av slåttemark er gjengroing av kulturlandskapet (det er mulig å søke tilskudd til skjøtsel av slåttemark).

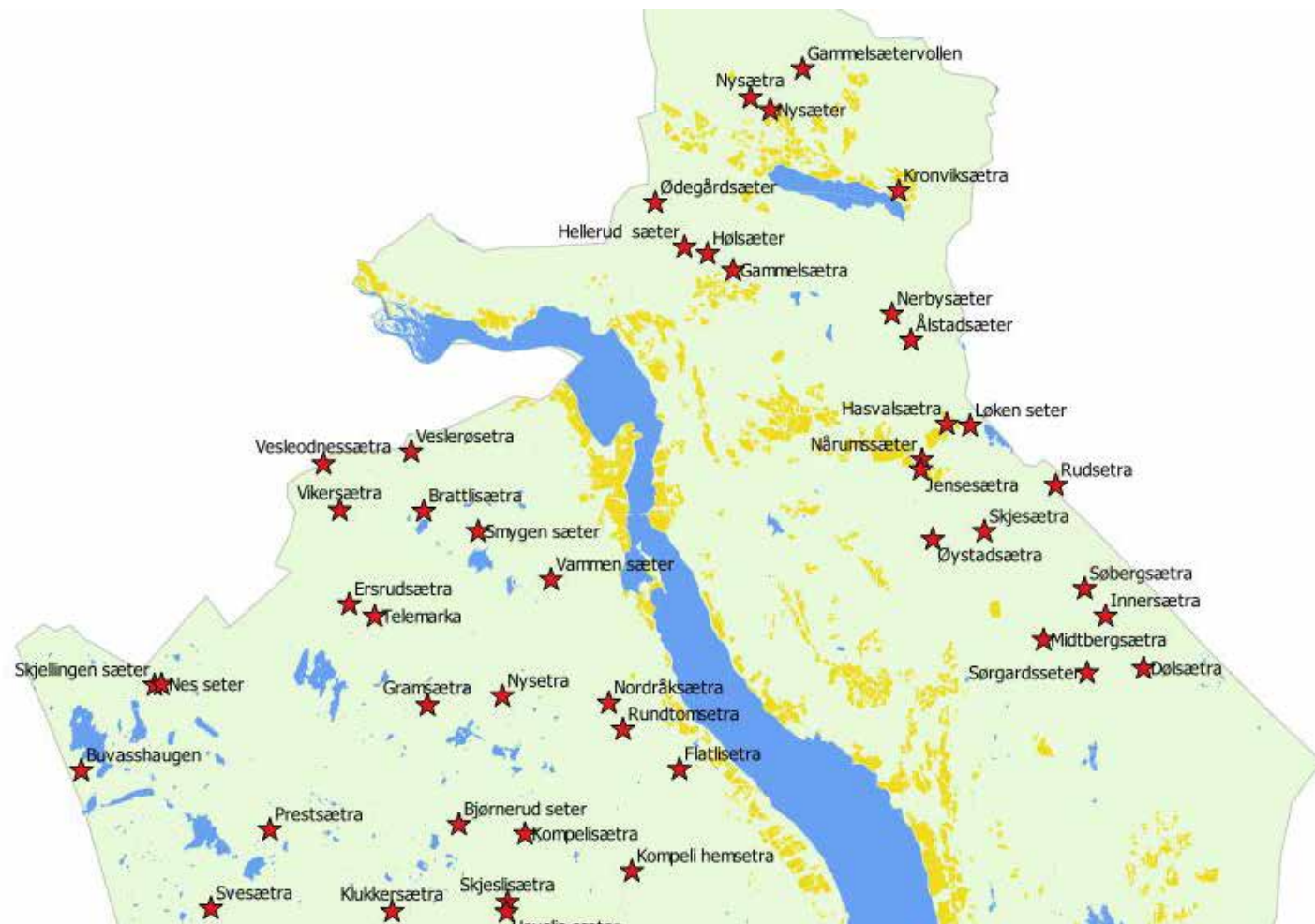
Kulturlandskap oppfattes ofte som landskap påvirket av jordbruk, men omfatter egentlig ethvert landskap med spor etter menneskelig virksomhet. Foruten jordbruksbygdene langs Randsfjorden, Trevatn og Landåsvatnet gjelder det for eksempel tømmerfløtningselvene innover Veståsen. Åsene er kulturlandskap som er vesentlig påvirket av menneskelig virksomhet. Dokkadeltaet forvaltes i dag som et naturområde, men er likevel et godt eksempel på et kulturlandskap. Våtmarksområdet var tidligere en viktig slåttemark for omkringliggende gårder der høyløene stod på steinsatte øyer for å hindre erosjon. Deltaet ble regelmessig spylt ren for slam av vårflo og tømmerfløting. De menneskeskapte prosessene har opphørt og vårfloppen er temmet av dam Dokkfly. Dette vil trolig resultere i at deltaet gror igjen over tid.

Setre

Setra var en nødvendig del av gårdsdriften. Flertallet av gårdsbrukene hadde egen seter, men stedvis finnes sommerfjøs i utmarksgjerdet. Det vil si at husdyrene gikk på utmarksbeite omkring gården sommeren igjennom og ble melket i sommerfjøset. Sommerfjøs som alternativ til seter gjelder gårdsbruk i seternære områder.

Områder med forekomst av sommerfjøs i Søndre Land er ikke kartlagt, men i øvre del av Lausgarda finnes bevarte sommerfjøs på Nordereng (forfallent), Klauvstad og Klauvstadsveen (de to sistnevnte er godt bevart). Nevnte sommerfjøs inngår i kulturminneplanen under andre tema (gård, småbruk og husmannsplass).

Seterbruk er regulert i Gulatingsloven og Magnus Lagabøters Landslov fra 1274. Dette gjelder seterbruk i betydningen utmarksbeite med produksjon av ost og smør der sistnevnte var et viktig betalingsmiddel for skatt eller landskyld i middelalderen. Seterbruket er imidlertid vesentlig eldre og arkeologisk er det påvist byggelse på historisk kjente setervoller tilbake til 300-tallet. Andre typer spor er imidlertid vesentlig eldre på setervollene, men om det tilsvarer seterbruk i

Kart som viser beliggenheten til 94 kjente setre/setervoller i Søndre Land. Søndre del av kartet fremgår på neste side.

begrepets grunnleggende betydning er mer usikkert. Det er ikke utført noen undersøkelser av setervoller i Søndre Land, men det er grunn til å anta at flertallet av kjente setervoller fra historisk tid har opprinnelse i jernalder og/eller middelalder. Det vil si at setra er like gammel som

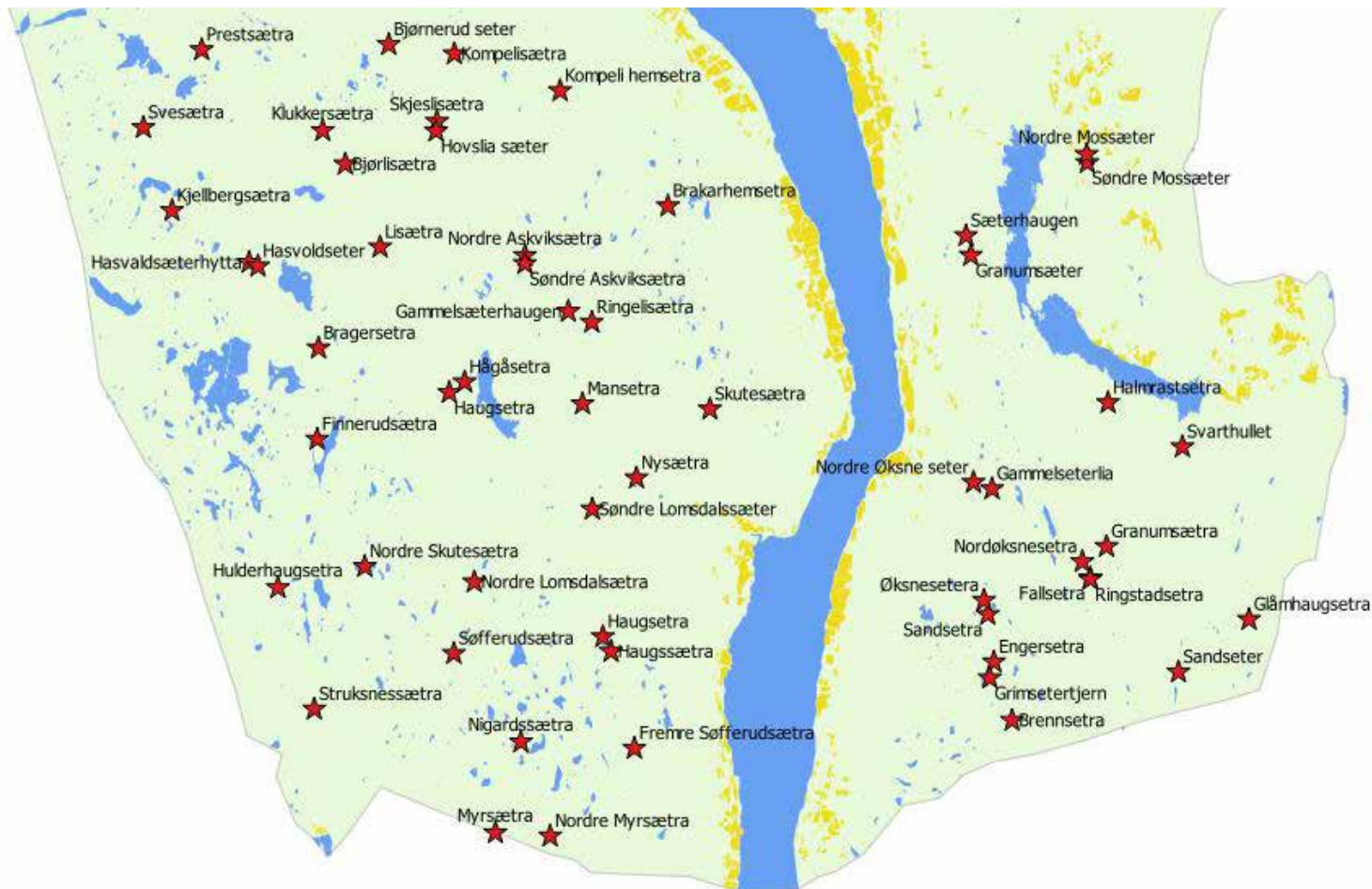
gårder med faste grenser og permanente åkre i Søndre Land (eldre jernalder).

Karakteristisk for det historisk kjente seterbruket i Søndre Land er skogssetre der hver gård kun hadde ei seter. Opprinnelig var setra knyttet til beiterettighet i utmarka der

antall husdyr stod i et visst forhold til gårdens innmark ("kua gjødsler målet" slik det fremgår i Landsloven). Setra lå i kongens allmenning og beiteretten kunne ikke overføres til andre ved salg uten videre. Salg av setre ble imidlertid vanligere etter at skogene kom i privat eie. Salg

av seter var et kontroversielt tema og endte ofte i rettstviser, nevnt i skriftlige kilder. Hvis salg av seter ikke er dokumentert i nyere tid kan en gå ut fra at gårdene har setret på samme setervoll tilbake til jernalder.

Hvilke gårder som setret hvor

er ikke utforsket systematisk. Kartet som viser kjente setervoller gir en viss antydning av dette. Kartet viser at nærliggende gårder i bygda har setret i samme område i åsene.

Seterbruket opphørte med avviklingen av melkeproduksjonen på gårdene. På 1800-tallet var det ca 100.000 setre i bruk i Norge. I den

første setertellingen fra 1907 er det registrert 44.239 setre i bruk. Ved jordbrukstellingen i 1939 var dette tallet redusert med 31,5 % på landsbasis. I Oppland var nedgangen størst på Toten, Hadeland og Land med 55 - 63 % reduksjon i perioden. Eksakt tall for setre i Søndre Land fremgår ikke i den trykte statistikkene, men for områder som tilsvarer Søndre Land (mel-

lom- og skogbygder) viser jordbrukstellingen at kun 6,5 % av gårdsbrukene hadde seter i drift i 1939. Søndre Land ligger trolig under dette gjennomsnittstallet fordi kommunen ikke er nevnt blant herreder som har noen grad av setring i 1939. Seterbruket tilnærmet nedlagt omkring 2. verdenskrig.

Det er skrevet lite om seter-

bruket i kommunen, men Terje Nordraaks artikkel "Nedlagte setre på Fluberg Vestås" i Landingen årbok 1987 underbygger at seterbruket tilnærmet opphørte på 1930-tallet. Av de 22 setrene i Nordraaks oversikt var siste setre i drift Telemarken (1947), Vammen (1952) og Buvasshaugen (midten av 50-tallet). Norderaaks oversikt viser for øvrig at noen tidli-

gere nedlagte setre ble tatt i bruk på nytt under krigen.

Bygningsmassen har forfalt etter nedleggelsen av seterbruket og flertallet av setervollene er i dag fossile. Det vil si voller med spor etter hustufter og rydningsrøyser, men ingen opprinnelige bygninger. Mange av disse setervollene er for øvrig gjenvokst med skog og drives som aktivt skogbruk. Tidligere setervoller med uregistrerte kulturminner er således en stor utfordring for skogbruket. Vi mangler en systematisk kartlegging av gjenvokste setervoller som er skogkledd i dag.

I kulturminneplanen har vi tatt med Telemarken seter på Fluberg Vestås som et eksempel på en fossil setervoll. Bakgrunn for valg av nettopp Telemarken er flere sagn om setra som er godt kjent blant folk. Blant annet at Halfdan Svarte kom fra Telemarken seter da han druknet i Røykenvika. Sagnet om den mektige Telemarksfrua fremgår blant annet i Kåre Kompeliens "Sagn og huldrehistorier", Boka om Land bind XIV. Hun var så mektig at kirkeklokkene først fikk begynne å ringe når hun viste seg på Rostberget. Kompelien skriver blant annet at Telemarken er nevnt som gårdsnavn allerede i 1315 og

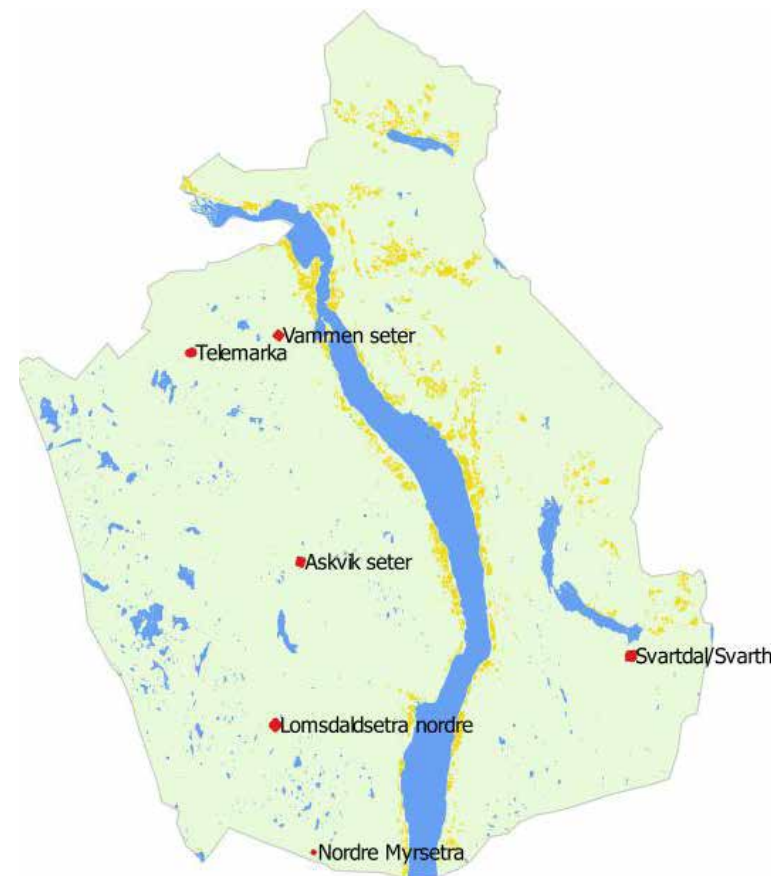
Størhus under restaurering på Vammen seter i 2015. Selet til høyre og melkebu til venstre. Den overbygde selsgarden i midten med inngangsparti er dekket av presenning. Grunnplanet er middelaldersk, men bygningen er oppført ca 1850. Låven med utdeo skimtes i bakgrunnen.

at det ble avholdt en rettsak på "Tellemarken setter, en odelsgaard" i 1691. Tellemarken nevnes som seter for gården Vilberg i 1669. Forholdet mellom skogsseter og gård i utmarka før svarvedaunden og etter gjenryddingen fra 1600-tallet er vel kjent i Østsinniåsen der kun et gjerde skiller gården fra setra. Tellemarken seter er ikke kartlagt, men fremstår som et åpenbart eksempel på et

mønster som har vært vanlig innover åsene i Land tilbake til middelalderen. Lidardata (laserscanning fra fly) viser for øvrig at det ligger en mengde rydningsrøyser på setervollen.

Karakteristisk for skogssetrene er storrhus og låve. Storrhuset som bevarte bygninger og historiske foto er karakteristisk som en laftet bygning med tre rom. Det vil si sel, selsgard og melkebu.

Inngangen er selsgarden midt på bygningen. Det tredelte grunnplanet er en middelaldersk byggeskikk. Bevarte storrhus er i stor grad påbygget/ombygget og seterlåver eksisterer knapt i dag. De to setrene Nordre Lomsdalsseter og Vammen seter er de eneste setrene der storrhus og låve er bevart på Veståsen. Det vil si setre som har tilhørt gårder i Søndre Land. Nordre Myrsetra helt i sør har

tilhørt gård i Gran. På Øståsen finner vi eneste eksempel på storrhus og låve bevart på de to nærliggende setervollene Svartdal og Svartholsetrene. Tilsammen 6 setre har bygningsmassen rimelig godt bevart i kommunen. Alle inngår som kulturmiljøer i

planen. Låvene har minst gjenbruksverdi og er i forfall. Det gjelder blant annet den store tømmerlåven på Nordre Lomsdalen seter. Den kan fortsatt reddes, men er et stort bygningsvernprosjekt.

Teknisk/industrielle kulturminner

Sammenlignet med de øvrige kulturmiljøene er teknisk/industrielle kulturminner i større grad levninger. Temaet gjelder stor variasjon av kulturminner. Kulturmiljøene Dokkadeltaet, Lomsdalsvassdraget og Holmen/Fall er for øvrig vesentlig større enn flertallet av de øvrige kulturmiljøene i planen. Kulturminnene innenfor kulturmiljøene avgrenset er ikke Sefrak-registrert (enkelte er i registrert). Kulturmiljøene består av bygninger og levninger. Hvor mange objekter de 5 kulturmiljøene består av er derfor usikkert. Kulturminnene innenfor kulturmiljøene er ikke verdivurdert.

Hasval dam

Jernaldergården Hasval ligger på flisberg (alunskifer) i Lausgarda, et godt, men tørkesvakt jordsmonn. Gårdbrukeren Engelbrekt, Hasvold, populært kalt "biskopen", fant derfor opp vannsprederen i 1908. Han bygget en torvdam og rørledninger som forsynte vannspredere på jordene nedenfor. Selv om vannsprederen kanskje er vel så viktig som kunstgjødsel, kjenner få til Hasvoldsprederen fra Lausgarda som opprinnelsen

til dagens vannspredere i jordbruket. Hasvold patenterte oppfinnelsen i 1908.

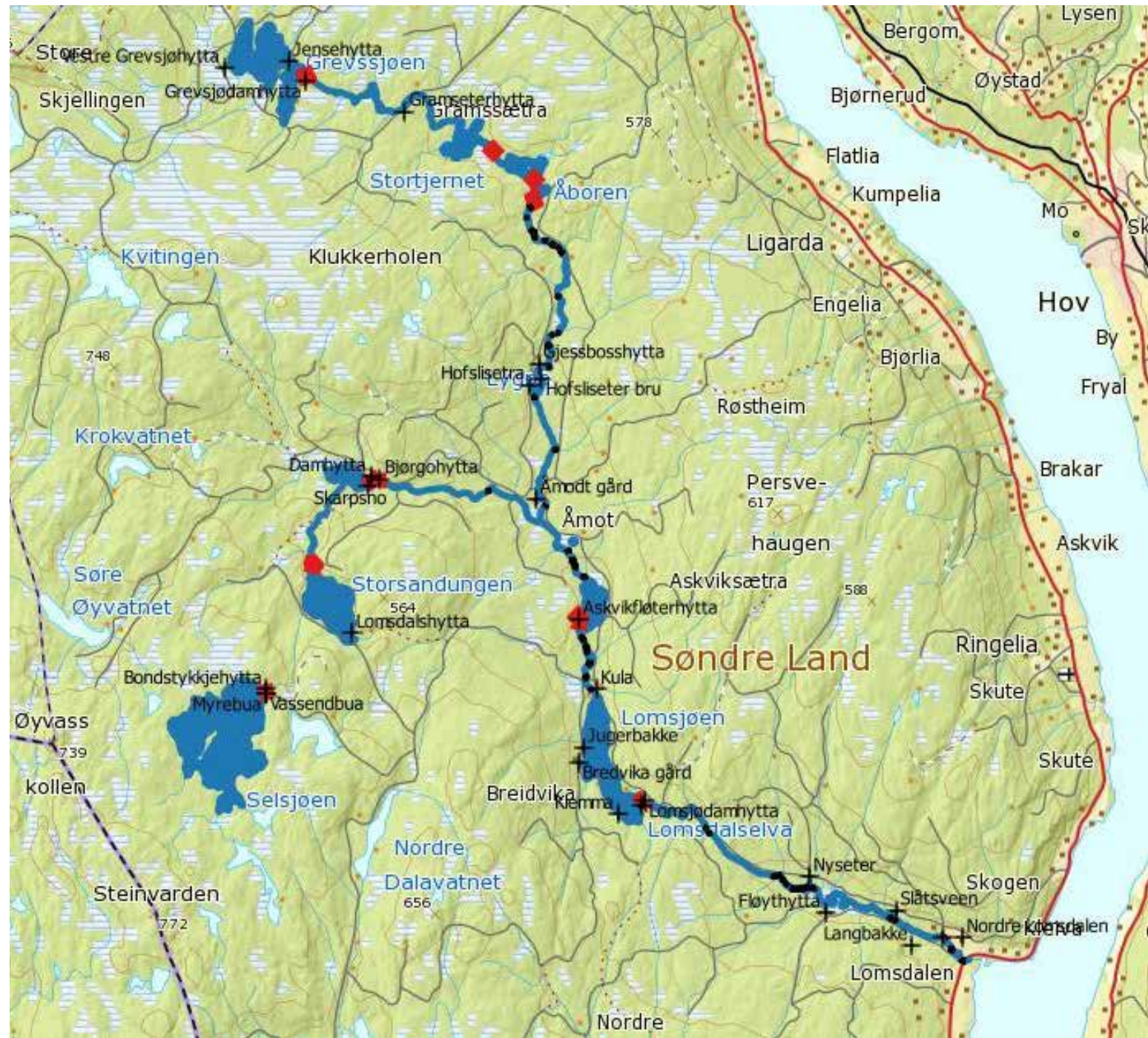

Lomsdalsvassdraget

Lomsdalsvassdraget inngår i Drammensvassdraget som et av de største fløtingsvassdragene i Norge. De øvrige er Glomma, Trysilelva, Haldenvassdraget, Arendalvassdraget og Skiensvassdraget. Fløtingen i disse vassdragene opphørte i perioden 1969 - 2006. Fløtingen i Drammensvassdraget opphørte først. Det heter brøtning i sideelvene og 1968 var siste år det ble brøttet i Lomsdalsvassdraget.

Skogene i Land ble interessant for tømmerhandlerne i Bragernes (Drammen) tidlig på 1600-tallet. Det er få kilder om den tidligste fløtningen, men fogd Jørgen Phillipssøn søkte kongen om privilegiebrev for å drive tømmerfløting i en del bielver i Drammensvassdraget i 1671. Fogdens søknad omfattet blant annet "Elver og Strømmer, som udi Lands Prestegjeld udfalder imellem tvende gaarde, nemlig Syndre

Lomsdalsvassdraget, avgrensning av vann og elver med levninger etter brøtningen til 1968 med tilhørende verneverdig bygningsmasse. Dammer markert med rødt og skådammer med svart signatur. Verneverdig bebyggelse er markert med svart kryss og navn.

Lamsdahlen meg selv tilhører og Nørdre Lamsdahlen.” I samme søknad viser han til behovet for å bygge dammer og sluser for å få dette til, jf. Gudmund Moren i ”Dokka, brøtning og brøtningsfolk gjennom tidene (1990).

Ole Helmer Bjørli viser at fogd Phillipssøn må ha bygget dam i Lomsjøen før dette. Damanleggene han eide i Lomsjøen og Østre Bjonevatn er omtalt i en rettsak i 1669. Videre omtaler takseringen av almenningene i 1674 at ”desslike forefinnes dammer og bygging i elvene ved Bjonevatnet og Lomsjøen som lagmann Jørgen Phillipssøn med stor bekostning har latt bygge for tømmerets utførelse hvis noe skulle finnes.”, jf. boka om Land bind VI.

Brøtningen i Lomsdalselva er trolig eldst i Land, men ingen kjente kulturminner i vassdraget er så gamle. Den senere utbyggingen av elva fra 1873 der treverk ble erstattet av stein og årvisse flommer, blant annet Storofsen i 1789, kan ha fjernet eldre anlegg helt. Vassdraget er imidlertid ikke systematisk registrert/vurdert. Vi utelukker derfor ikke at det finnes spor etter brøtning i Lomsdalselva tilbake til 1600-tallet.

Lomsdalselva med ned-

børsfelt ble et varig vernet vassdrag i 1973 (verneplan I). Arealet er tilsammen 185 km². Vernet ble begrunnet med at vassdraget hadde preg av urørthet, at det var en viktig del av et landskap med mye skog og kulturminner, og at det var viktig for friluftslivet.

Kulturminnene knyttet til skogsdrift og brøtning i vassdraget er utilstrekkelig registrert. Ingen brøtningsminner slik som dammer eller skådammer er registrert i Riksantikvarens database Askeladden. Når det gjelder bygningsmiljø er kun enkelte objekter Sefrak-registrert.

Den utilstrekkelige registersituasjonen er en utfordring for avgrensning av Lomsdalselva som kulturmiljø, jf. kart.

Når det gjelder brøtningsminner har vi digitalisert disse fra tilgjengelige kart og flyfoto. Kjente dammer er representative (markert med rødt på kartet). Elveforbygginger av stein langsetter vassdraget kalles skådammer. Disse er digitalisert fra kart (markert svart på kartet). Flere større kjente forbygginger er ikke synlig på flyfoto eller markert på kart. Digitaliserte skådammer utgjør bare en del av de som finnes. Ytterligere finnes trolig forbygginger som

Vesle Sandungsdammen bygget mellom 1875 - 1880. Treverket ble restaurert i 1966, to år før brøtningen opphørte. Sandungsdammen ble ytterligere restaurert i 1994. Foto Dag Lindbråten.

rester av tømmerstrukturer. Elvestrekningene der brøtningen foregikk bør befares/kartlegges systematisk.

De enkelte Sefrak-registrerte bygningene er supplert med befaringer på Veståsen foretatt av Dag Lindbråten, jf. rapport 2016. Sistnevnte som grunnlag for kulturminneplanen.

Lomsdalsvassdraget er avgrenset som et samlet kulturmiljø med buffer 50 meter fra vannkant i den delen av vassdraget der brøtning foregikk, jf. kart. Bufferen er i hovedsak tilstrekkelig for å innlem-

me levninger etter brøtningen og verneverdig bebyggelse langs vassdraget. Polygonet er imidlertid stedvis utvidet for å innlemme verneverdige bygninger som ligger lenger fra elva, men med klar tilknytning til vassdraget.

Verneverdige bygningsmiljøer knyttet til brøtningen i Lomsdalselva er markert med kryss og navn på kartet. Bygningsmiljøet fremgår i korte trekk på faktaarket, men gjelder tilsammen 39 stående bygninger på 3 gårder/småbruk, 4 damhytter, 4 koier med stall, 2 fiskebuer, 6 naust, flere hytter/skogshusvær og en

stor garasje. Bygningene er hovedsakelig fra 1900-tallet. Den eldste bygningsmassen i kulturmiljøet er fiskebuene ved Selsjøen og bygninger i gårdsmiljøene Åmot og Bredvik.

Elvestyret for Lomsdalsvassdraget ble etablert i 1860 og elva ble inndelt i 9 roder. I 1873 bestemte generalforsamlingen at når gamle damanlegg forfalt skulle nye bygges i stein. De vedtok samtidig at Grevsjødammen skulle påbegynnes samme år. Dammene og skådammene av stein i Lomsdalsvassdraget er bygget i perioden 1870 -

	1 Fredningsverdi	2 Spesiell bevaringsverdi	3 Bevaringsverdi	4 Ordinær etter PBL	Ikke verdit	Kulturminner og kulturmiljø
Lomsdalsvassdraget						
Dam (fløting)	0	0	0	0	10	10
Skådamm (elveforbygning)	0	0	0	0	46	46
Kraftverksdam (terskeldam)	0	0	0	0	1	1
Mølle (ruin)	0	0	0	0	1	1
Brufundament	0	0	0	0	1	1
Garasje/hall	0	0	0	0	1	1
Våningshus		2	0	0	0	2
Våningshus ruin med påstående leirbrakke	0	0	0	0	1	1
Våningshus (ruin)	0	0	0	0	3	3
Låve	0	1	1	0	1	3
Stabbur	0	1	1	0	0	2
Smie (ruin)	0	0	0	0	1	1
Fjøs (ruin)	0	0	0	0	3	3
Koie	0	0	0	0	4	4
Koie (ruin)	0	0	0	0	4	4
Stall	0	0	0	0	5	5
Stall (ruin)	0	0	0	0	4	4
Damhytte	0	0	2	0	2	4
Damhytte (ruin)	0	0	0	0	2	2
Hytte	0	0	3	2	3	8
Hjulhytte/brakke						
Rekonstruert skogshusvær						
Museumsbygning/utstilling	0	0	0	0	1	1
Seterhus (ruin)	0	0	0	0	1	1
Fiskebu	0	0	2	0	0	2
Naust	0	1	2	0	3	6
Naust (ruin)	0	0	0	0	1	1
Fordeling av verneverdi	0	3	9	2	103	117

1905.

Brøtningen i Lomsdalsvassdraget består øverst av to vassdrag som møtes ved Åmot. Vassdraget fra nord gjelder Grevsjøen med Grevsjødammen fra 1873, Grevsjøelva, Stortjenndammen (u.å = uten årstall), Åbbordammen

(u.å) og deretter elva Lygna til Åmot.

Sandungsvassdraget fra vest omfatter Selsjødammen (u.å) med tømmerrenne i tre til Storsandungen. Tømmerrenna var i bruk fra 1896 - 1914 der man fløtet lakterved fra Selsjøhøgda. Traseen til tøm-

En del av "Kilometerdammen" ved Nyseter. Flotte steinarbeider, slik som denne skådammen karakteriserer Lomsdalselva som brøtningselv i dag.

merrenna er ikke registrert på kart. Fra Storsandungsdammen (u.å) gikk brøtningen til Sandungsdammen og videre nedover Sandungselva til Åmot. Ved lavt vann er en eldre dam synlig ved utløpet av Vesle Sandungen. Den yngre Sandungsdammen er bygget mellom 1875 og 1880.

Øverste dam i den nedre delen av elva fra Åmot til Randsfjorden er Askvikfløyttdammen fra slutten av 1800-tallet. Dette er egentlig to dammer.

Askvikfløyta omfatter også en lang lav demning av stein på tvers av myrarealet øst for dammene (ikke kartlagt). På Askvikfløyttdammen står fortsatt damvokterhytta. Vest for Lomsjødammen (u.å) var det ei tømmerrenne fra Blåen (renning uten vann). Denne brant like etter år 1900 og er ikke markert på kartet. Lomsdalsdammen er nederste fløtningsdam i vassdraget, men ved Søndre Lomsdal gård ligger en kraftverksdam av stein (u.å).

Skådammer av stein finnes særlig langs Lygna og Lomsdalselva fra Åmot til utløpet i Randsfjorden. Ole Helmer Bjørlien skriver at skådammene gjerne er 2,5 - 3 m høye og 1,5 - 2 m breie. Tømmerstokker var boltet fast på toppen av muren for å holde den sammen, og for at tømmeret i elva skulle ha noe å skrense på. Den lengste skådammen i vassdraget er "Kilometerdammen" ved Nyseter nedenfor Lomsjøen.

Damhytta på Askvikfløyta med spor etter innlagt telefon. Brøtningen i Sandungselva/Lygna ble opprinnelig varslet med ei dynamittsalve, noen sier også et børsekudd. Varslingen ble vesentlig forbedret med telefonisk forbindelse via telefonsentralen på Sarastuen.

Fiskehytta Myrebua ved Selsjøen er blandt de eldste eksisterende bygningene i Lomsdalsvassdraget. Foto Dag Lindbråten.

Låven i skvalplaft på Åmot er blandt de eldste eksisterende bygninge i kulturmiljøet avgrenset som Lomsdalsvassdraget. Våningshuset på Åmot brant i 1938 og ble erstattet av ei lemrakke ("Svenskebrakke"). Gården ble da nedlagt og er siden brukt som skogshusvær. Åmot var en viktig "sentral" for brøtningen i Lomsdalsvassdraget. Her oppbevarte elveforeningen forsyningene til brøtningskara, under myndig administrasjon av brøtningsbestyreren.

Andreas Pettersen, som deltok i brøtningen på 1800-tallet, opplyser at 22 av bekkene som renner ned i Lomsdalsvassdraget har vært brukt til brøtning av lakterved (lakterved ble brukt til fyringsved i dampkjeler etc). Disse bekkene er ikke markert på kart. Hvilke bekker det gjelder må undersøkes nærmere.

Brøtningsarbeidet i elva er blant annet beskrevet i boka om Land bind VI. Tømmeret ble hogd på sommeren, våren og vinteren og kjørt frem til velter på isen eller langs vassdraget. Brøtningen startet så snart isen gikk. I 1870-åra, før elva var utbygd, opplyser Andreas Pettersen at det måtte mye mannskap til i brøtningen. "Dom kunne gå

Porselensisolator fra telefonforbindelsen til Askvikfløyta.

til brøtnings hvem som ville, ser det ut for, og få arbeide." Hvor mange er uklart, men etter at elva var utbygd i 1915 - 20 deltok ca 36 mann i brøtningen med tømmer i begge elver fra Storsandungen og Grevsjøen. Brøtningen varte omlag 3 uker eller lenger avhengig av tømmermengde og hvor mye vann man hadde. Brøtningstida ser ut til å ha blitt redusert noe etter at elva var utbygget.

Når det gjelder husvær opplyser Andreas Pettersen at det var lite eller ingen hytter å overnatte i før elva var utbygd. "Brøttingskara lå mye ute ved større stokkvarmer og "snogarder". Det var slike "snogarder" nedenfor Veltsannungsdammen og Åborddammen. Dit ble det vinterstid framkjørt store mengder tørrfuru og tørrgran, som ble brukt til stokkvarmer." Den primitive forpleiningen beskrevet for brøtterne gjelder også skogsarbeiderne, blant annet beskrevet ved hogst av lakterved på Selsjøhøgda. Dette må sees i sammenheng med at stående tømmerkoier med stall på Veståsen eller enkeltliggende koier langs brøttingsvassdragene i hovedsak ikke er eldre enn tidlig 1900-tall.

Brøttingen i Lomsdalselva varierte år om annet. Det største

Monteren ved Åmot.

årskvantumet er registrert i 1886 med ca 70.000 kubikkmeter tømmer (lakterved kommer i tillegg). 1921 er registrert som et annet storår med 40.000 kubikkmeter tømmer. Krakket kom året etter med 8000 kubikkmeter. Volumet ble ytterligere halvert i 1924. 1949 var nok et toppår med 52.000 kubikkmeter tømmer.

Bygging av skogsbilveger og kjøring av tømmeret med lastebil var begynnelsen på slutten med brøtning i Lomsdalselva. Bilveg fra Åmot til Vesle Sandungen ble bygget

av tyske krigsfanger med håndmakt i perioden 1945 - 50. Vegen ble bygget videre vestover med bulldosere til Putta mellom 1949 - 53. I 1950 ble det for første gang kjørt tømmer med bil vestfra til Vesle Sandungen. GMC'en som ble brukt står fortsatt på Hasval gård. En transportkomite hadde allerede i 1961 kommet til at Lomsdalselva nord for Lomsjøen var svak i konkurranse med landtransport og burde nedlegges.

Siste brøtning i Lomsdalselva var i 1968.

Tilstanden til fløttingsminnene er ikke vurdert, men damanleggene stod urørt fra 1968 til 1994. I regi av foreningen "Lomsdalsvassdragets bevaring" ble det gjennomført et restaurerings- og formidlingsprosjekt med 600 dugnadstimer og Kr 100.000,- i støtte fra Oppland fylkeskommune. Treverket i Storsandungsdammen, Veslesandungsdammen, Askvikfløtytdammen og Lomsjødammen ble da restaurert. Dammene i nord er i større grad preget av forfall.

Foreningen "Lomsdalsvassdragets bevaring" har satt

opp 12 opplysningstavler ved dammer og andre kulturminner. En utstillingsmonter med forskjellig utstyr fra brøtning og skogsarbeid ble bygget ved Åmot i 1994. En del av formidlingstiltakene langs vassdraget er også samlingen av forskjellige skogshusvær ved Kula. Arvid og Annlaug Islandsmoen og Jan Westrum var sentrale personer i restaurerings- og formidlingstiltakene.

Lomsdalsvassdraget var Søndre Lands kulturminne i Kulturminnevernåret 1997.

Dokkadeltaet

Dokkadeltaet er 3500 daa Norges nest største innlandsdelta. Deltaet ble fredet som naturreservat i 1990 og våtmarksområdet fikk status som internasjonalt Ramsar-område i 2002. Ramsar er en internasjonal konvensjon for bevaring og bærekraftig bruk av våtmarker, særlig fuglehabitat. Dokkadeltaet er et av 2143 Ramsar-områder i verden, derav 63 i Norge. Dokkadeltaet forvaltes som et naturreservat, men er i høyeste grad et kulturlandskap som slåttemark og tømmerfløting. Jakt og fiske har også vært viktig.

Før oppdemmingen av Randsfjorden med 2,4 meter høyere vannspeil i 1916 var deltaet en sammenhengende rekke øyer med slåtteland med utstrekning ut til linja mellom Rønningen/Voldheim på Vest-sida og grensa mellom lille og store Odnes på østsiden. Størstedelen av arealet ble satt under vann etter oppdemminga. Ljåslåtten i deltaet ble redusert, men fortsatte til midten av 1960-tallet. Flyfotografier før oppdemmingen viser mange utløer jevnt spredt på øyene utover i deltaet. Av disse eksisterer kun to løer i dag, begge eid av Randsfjordmuseet. Masthuset, som også ligger ute

Fotomontasje av slåttelandet med høyløer i Dokkadeltaet før oppdemmingen av Randsfjorden i 1916. Foto Randsfjordmuseet/Widerøe.

i deltaet, brukes som låve i dag. Opprinnelsen til denne bygningen var imidlertid verksted og overnattingsplass i forbindelse med tømmerfløtingen. Andre bygninger av kulturhistorisk verdi i Dokkadeltaet er båtnaust, jakt- og fiskebuer langs stranda, særlig langs østsiden av elva (ikke registrert).

Tømmerfløtingen med brøtningen i Dokka og Etnavassdragene til 1969 bidro til erosjon i deltaet. Vårflommen og tømmeret "spylte" deltaet rent for slam. Det motvirket at elveløpet mellom øyene ikke vokste igjen. Steinsatte strandsoner på øyene er spor etter konstruksjoner for å

motvirke erosjonen. Ytterligere en kulturbetinget faktor som påvirker deltaet som kulturlandskap er 50 % reduksjon av vannføringen i elva etter kraftutbyggingen i 1989. Mer kontrollert vårflom og opphør av spylingen med vann og tømmer resulterer i sedimentasjon av deltaet. Tidligere elveløp gror igjen og det påvirker Pælgården og Tingvollhengslet som viktige kulturminner i deltaet. Forvaltningen av Dokkadeltaet også som kulturmiljø er en viktig problemstilling.

Tingvollhengslet het opprinnelig Land Lense, men gikk fra 1769 under navnet Skipperstøl-lensen. Når hengslet fikk

navn etter gården Tingvoll er usikkert, men det var senere. Tingvollhengslet var viktig for fløtingen på fjorden der man slapp ut en passende mengde tømmer for å danne ei grime som ble dratt med dampskip. Tidligere, det vil si før ca 1848, ble tømmeret samlet til en kryssvis flåte kalt en sopp. Hver sopp ble seilt til Jevnaker. Tingvollhengslet er omtalt i forbindelse med en rettsak i 1665, der en tømmerforsendelse ble borte på veggen mellom hengslet og mottakeren i Jevnaker.

Pælgardene hindret tømmeret å flyte utover øyene. De utgjør lange rekker av vertikale tømmerstokker som ble

slått ned i mudderet med en rambukk. Rambukken ble lagret i Masthuset. Treverket er stedvis synlig på høyvann, men toppen av stökkene er i hovedsak saget eller råtnet bort. Pælgården og hengslet er imidlertid godt bevart under vann.

Pælgården og Tingvollhengslet er utviklet over tid. Det vestre løpet i elva, der deler av anleggene er synlig over vann består av minst tre forskjellige byggefaser. Dette anlegget er anlagt på 1900-tallet. Et eldre anlegg med ukjent opprinnelse, ble brukt på 1800-tallet. Dette ligger i østre utløp av elva. Sistnevnte er ikke synlig på

overflaten, men bevart under vann/slam.

Pælgarden og Tingvollhengslet er ikke registrert eller vurdert som kulturminner i nasjonal sammenheng. Fløtningsanelgget i deltaet er viktig for utviklingen i Land fra 1600-tallet. Tingvollhengslet er for øvrig også knyttet til noen av de mest dramatiske hendelsene i Randsfjordkonflikten (1929 - 36). Dampskipet Oscar II ble beskutt to ganger i forbindelse med konflikten. Noen skudd mot skipet ved Randsfjord sommeren 1932 var trolig utslag av "tilfeldig" harme over streikebrytere. Skuddene mot Oscar II i forbindelse med streikebryternes arbeid ved Tingvollhengslet i 1930 var derimot planlagt og samordnet. Skipet lå fortøyd i fjorden mellom Store og Lille Odnes. Ei natt ble det skutt samtidig fra østsida og vestsida av fjorden - 12 skudd med Krag-Jørgensen rifle. Et væpnet demonstrasjonstog fra Dokka forsøkte senere (26. mai 1930) å angripe hengslekarene, men ble stanset av statspolitiet ved Lille Odnes.

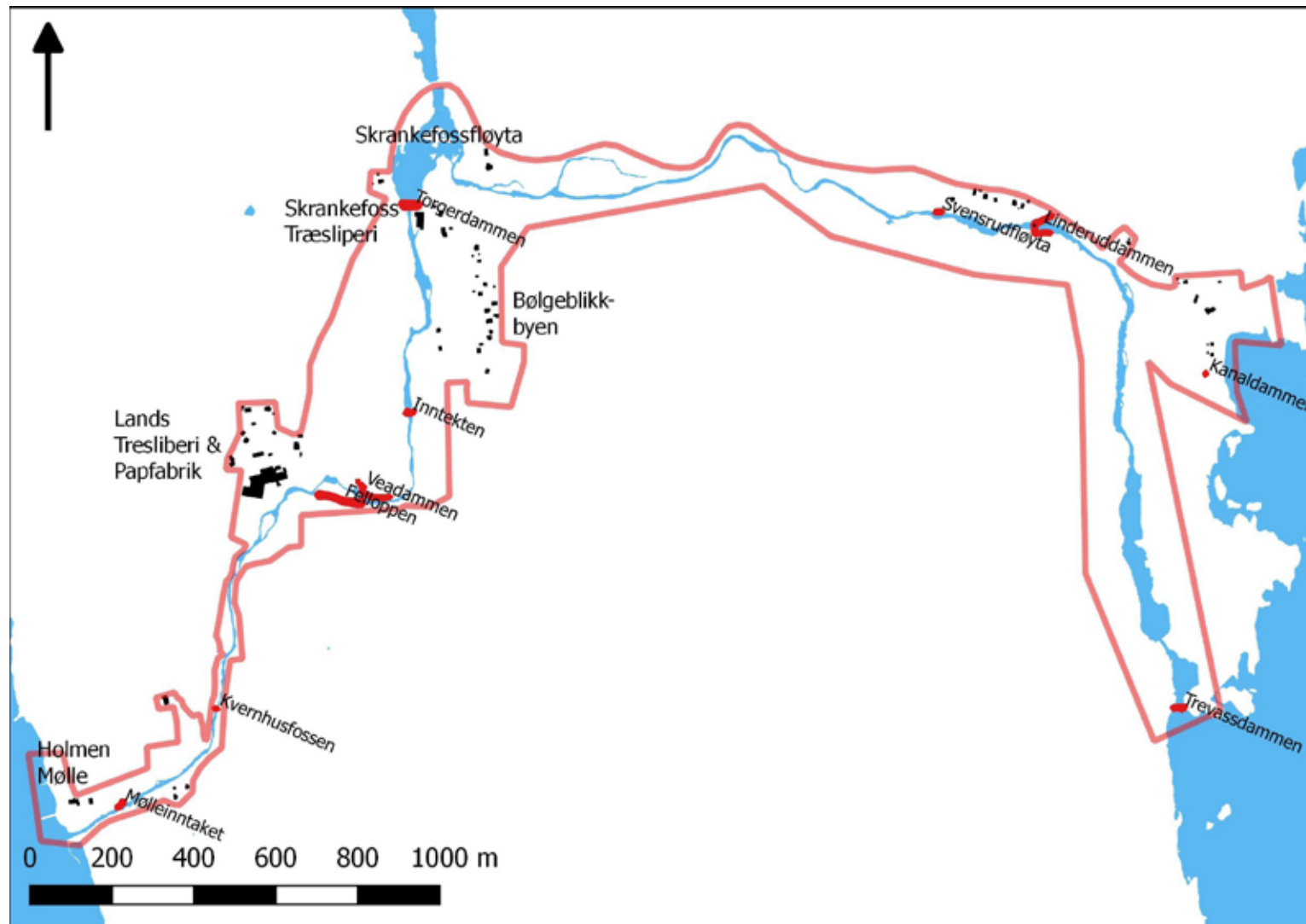
*Utløe i Dokkadeltaet (over).
En del av pælgarden slik den ser ut i dag med Skøyen gård i bakgrunnen (under). Foto Randsfjordmuseet.*

Holmen og Fall

Kulturmiljøet Holmen/Fall betegner teknisk/industrielle kulturminner langs Fallselva fra Trevatn til Randsfjorden. Kulturmiljøet består av levninger og bygninger langs elva. Kulturmiljøet med kjente elementer fra perioden 1840 - 1962 utgjør et stort areal, er komplekst sammensatt og avspeiler endring over tid.

Med unntak av 5 Sefrak-registrerte bygninger er ingen kulturminner registrert i Riksantikvarens database Askeladden. Registersituasjonen er en utfordring for avgrensning av kulturmiljøet i planen. Vi ønsket derfor i utgangspunktet å lage en kulturhistorisk stedsanalyse av kulturmiljøet tilsvarende den som er laget for Hov. Det vil si registrering og analyse av alle elementene som inngår for bedre å forstå hva kulturminnet er. Området langs elva er befart og vi konkluderte med at arbeidet er for omfattende i forhold til ressursene i kulturminneplanen. Registrering og verdivurdering av de aktuelle kulturminnene som konstituerer kulturmiljøet må derfor gjennomføres i planperioden. Det vil si arbeid som må utføres før objektene kan legges inn som listeførte kulturminner i Riksantikvarens database. Fallselva er Søndre Lands

1000-års sted. De teknisk/industrielle kulturminnene er godt kjent og beskrevet av Bjørn Edvardsen på 20 skilt som står langs elva. Informasjonen på skiltene er grunnlaget for avgrensning og beskrivelse av kulturmiljøet i kulturminneplanen.

Kartet over gir et forenklet inntrykk av kulturminnene. Kun dammer og bygninger som har vært knyttet til virksomheten langs Fallselva er markert (rød=dam, svart=bygning).

Den tidligste aktiviteten langs

Fallselva gjelder kvernbruket Midthuset i 1734. I 1752 er det opplysninger om flere kvernbruk i nedre del av elva. Ved Kvernhusfossen ligger levninger som trolig skriver seg fra disse tidlige etableringene.

I nedre del av elva lå også

sagbruket Holmen bygdesag etablert før 1822. Den tidlige industrietableringen i nedre del av elva er dokumentert ved eiendomsoverdragelse av Holmen i 1887 som to møllebruk, sagbruk og to garverier.

Sagbruket i Holmen var en av

Tømmerrenna fra 1901 er relativt godt bevart mellom Kanaldammen og Linneruddammen.

flere bygdesager i Land før opphevelsen av sagbruksprivilegiene i 1860. Ved Svendsrudfløyta lenger opp i Fallselva er det tydelige murer etter ei oppgangssag fra 1867.

Møller og sager på de to stedene er tidligste industrietableringer langs elva. Med etableringen av Land Træsliberi og Papfabrik i 1872 ble det utført omfattende arbeider i elveleiet for brøtning av tømmer fra Trevatn. Det ble bygget gulv av tømmer på utsatte steder i elva og skådammer av stein. Elveforbygningene av stein er særlig bevart mellom Skrankefossfløyta og Trevatn.

Disse er trolig bygget i samme periode som sprenging av trappefossen Fellopen i 1884.

Brøtningen på Fallselva var vanskelig og det ble sagt at tømmeret så ut som barberkoster før de nådde fjorden. Fellesfløterforeningen bygget derfor ei tømmerrenne fra Trevatn til Randsfjorden i 1901. Tømmerrenna var av tre mellom Linderuddammen og Randsfjorden. Den ble revet i 1952 og er kun bevart som rester av fundamenter og utgravde far i terrenget. Mellom Kanaldammen og Linderuddammen er renna

bygget av naglede jernplater gravet ned i terrenget. Denne delen av renna er fortsatt godt bevart. Bevart er også Kanaldammen av stein der tømmeret ble ledet inn i renna fra Trevatnet.

Kulturminner fra den tidlige utbyggingen av elva for brøtning er Trevassdammen fra 1872 og Veaddammen fra 1880. Dammene er ombygget flere ganger der Trevassdammen har moderne preg i dag. Veaddammen, bygget som tømmerdemning ved Land Træsliberi har mer opprinnelig preg (utbedret i 1924 og 1965). De øvrige dam-

Fabrikkbygningen på Skrankefos Træsliberi, bygget 1910 -11.

mene i vassdraget er bygget etter århundreskiftet. Dette gjelder Torgerdammen og Linneruddammen fra 1910 og "Inntekten" fra 1924. Inntekten og Linneruddammen inntaksdammer for turbinkraft til Skrankefoss Træsliberi og Lands Træsliberi og Papfabrik. Rørgata av klinkede jernplater fra Linneruddammen Skrankefoss ble erstattet av plastrør i 2009, men en del av jernrøret er tatt vare på.

Tømmeret fra Trevatn ble fløtet til fjorden, men etter århundreskiftet ble en større del av kvantumet brukt av de to treforedlingsbedriftene.

Land Træsliberi ble etablert i 1872 av gårdbruker Hans Odnes på Øvre Fall og fetteren Edvard Stensrud. Førstnevnte hadde skogen, grunnen til fabrikk og fallrettighetene. Sistnevnte hadde lærdom og kapital. De to satset på produksjon av tørrpapp, som var mindre konkurranseutsatt enn råmasseproduksjon. Bedriften fikk flere gullmedaljer på verdensutstillinger. Fra pappen utviklet fabrikk også forskjellige produkter, blant annet pappskåler og tallerkener.

Konkurrenten Skrankefos Træsliberi ble etablert av

Felloppen ("Nye Felloppen") utsprengt trappefoss fra 1884-85.

Hans Eid og lokale skogeiere i 1910. Fabrikken gikk konkurs i 1931 og ble overtatt av Land Træsliberi i 1936.

På det meste arbeidet 100 mann på Land Træsliberi. 11 personer per skift arbeidet tre skift per døgn uten opphold

på Skrankefoss Træsliberi. Råpapproduksjonen i de to fabrikkene fortsatte med periodevis problemer frem til nedleggelsen i 1961 og 1962.

De to industriområdene er endret underveis og deler

Arbeidervilla i "Bølgeblikkbyen" fra tidlig 1930-tall (over) og direktørvilla under restaurering (under).

av bygningsmassen er revet. Verneverdien til stående industribygninger må vurderes nærmere. Det gjelder også levninger som ruiner.

Nord for Skrankefoss ligger flere arbeiderboliger langs elva (på nordsiden av elva). Nær de to fabrikkområdene ligger to interessante boligområder. Arbeiderboligene i

"Bølgeblikkbyen" ved Skrankefoss ligger på sørsiden av elva. I skråningen ovenfor Lands Træsliberi ligger direktørboligen med villa og hage. I samme område, men litt lenger ned i lia, ligger funksjonærboliger. Bygningstiljøene avspeiler den sosiale strukturen i det tidlige industristedet. Bygningene markert med svart signatur på

oversiktskartet antyder hvor den verneverdige bygningsmassen ligger (fra oversiktskartet "Post 1 Fallselva" laget av Bjørn Edvardsen). Kun frem av de 79 bygningene markert er Sefrak-registrert. Av disse er fire bygninger verdivurdert (1 i kategori 2, 1 i kategori 3 og 2 i kategori 4). De Sefrak-registrerte bygningene ligger hovedsakelig i øvre del av vassdraget.

Dagens tettsted benevnes under ett som Fall i dag. For folk med tilknytning er derimot Holmen korrekt navn på tettstedet i nedre del av elva. Utviklingen av tettstedet Holmen er knyttet til møllebruk, sagbruk og garverier i 1887. Virksomhetene går imidlertid tilbake til slutten av 1700-tallet og tidlig 1800-tall. Det forelå planer for ei turbinmølle allerede i 1875, men Holmen Mølle ble oppført i rød teglstein i 1908, oppført i rød teglstein. Mølla var i drift til begynnelsen av 1960-tallet. En del av etableringen var inntaket Mølleeddammen fra 1905 og turbinrøret fra 1907. Et frørenseri var også en del av mølla.

Tettstedet Holmen er også klart knyttet til samferdsel. Øverst i bygda lå Bergenske hovedveg fra ca 1816 med Hammersborg bru. Kleivbakken på nordsiden av brua er

en del av opprinnelig trasee for Bergenske hovedveg og denne var en utfordring for hestetrafikken. Vegen ble flyttet lenger ned med ny bru over elva i 1925. Bruene ble sprengt av norske soldater rett før tyskerne rykket inn i tettstedet 19. april 1940. Dagens riksveg 34 krysser elva ytterligere lenger ned i vassdraget.

Holmen hadde dampskipsanløp fra midten av 1850-tallet og rester av brygga ligger ved utløpet av elva. Med biltrafikken i mellomkrigstiden ble Holmen også en del av fergesambandet over Randsfjorden. Dampskisbrygga og fergekaia nedlagt i 1967 inngår i kulturmiljøet.

Kulturmiljøet slik det så ut på flybilde fra 1964 viser de viktigste kulturminnene i Holmen.

Virksomhetene langs elva ble nedlagt på 1960-tallet og det er knapt etablert ny virksomhet i Holmen/Fall siden. Dette medfører bevarte kulturminnekvaliteter som trolig er unikt i nasjonal sammenheng.

Holmen mølle fra 1908 (venstre) og inntaket til mølleturbinen fra 1905 (høyre). Bjørn Edvardsen i blå trøye orienterer på befaring langs elva.

Dette flyfotoet ble tatt av fjellonger Widerøe A/S 15/5 1964 og viser hvordan området Holmen så ut den gang. Vertikalfotoet røper også mange eldre spor og bidrar til å belyse kulturstien mellom post 13 og post 20.

Fotoet viser følgende:

1. Kattfossen
2. Vassrenne til Holmen skole
3. Kvernhusfossen m/mur etter mølla (post 13)
4. Bergenske hovedvei med Hammersborg bro
5. Kleivbakken (Ringstadkleiva)
6. Bødet
7. Gammelt elvedele
8. Sted for gammel sag (post 19)
9. Hammersborg under Granum, sted for gammel mølle. Planlagt turbinmølle i 1875.
10. Midtelva (post 14)
11. Nybrua (1925-26) m/riksvei 35
12. Plassen Berget (under Granum)
13. Bergefossen (1884)
14. Gamle møllevi, nå fylkesvei 34
15. Møllebro
16. Møllebro
17. Elvemøte
18. Eidsfoss (post 15, løve og mur etter våningshus)
19. Kummen v/Mølledammen (post 16)
20. Midtbuset (post 17)
21. Turbinrør
22. Bårstadv (skredderens bolig)
23. Uthus
24. Ganverbygningen
25. Turbinhus
26. Mølla (post 18)
27. Frøtensen
28. Potetkoken
29. Grunnmur butikken
30. Gammel dampskipsbrygge
31. Fergebrygge
32. Ny møllevi/fergevei
33. Grunnmur Holmen skole (1929-1947)
34. Butikk (Adolf Pedersen)
35. Ringstadkleiven - "kleiva"
36. Kleivsbekken
37. Stenersgata (1936)
38. Smeby (butikk)

Flyfoto av Holmen fra 1964 med markering av de viktigste kulturminnene. Figuren er fra Post 19 Planlagt turbinmølle av Bjørn Edvardsen.

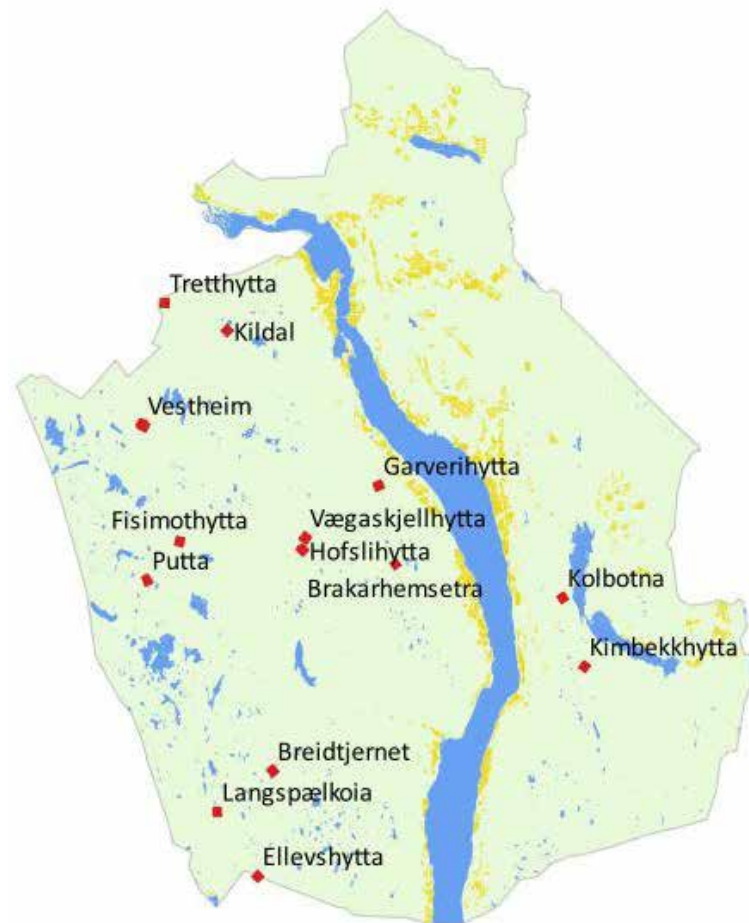
Skogshusvær

Skogshusvær defineres i denne sammenheng som bosted i utmarka benyttet til tømmerhogst og kjøring av tømmer.

Ole Helmer Bjørlien skriver i Boka om Land bind VI at det var lite behov for skogshusvær i gammel tid. En lå kort tid i tømmerkogen og tømmeret ble kjørt til bygds fra hjemskogen. Behovet for skogshusvær ble større som følge av at tømmeret ble salgsvare og med tømmerdrifter langt fra bygda.

De eldste skogshusværene var enkle overnattingssteder nær skogsdrifta. Disse er beskrevet som gapahuker med halvtak og åpen stokkvarme i fremkant. Gapahuker var vanlig innkvartering på slutten av 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet. I forbindelse med ei stor skogsdrift i Selsjøområdet 1896 - 1914 fortalte en skogsarbeider at da han kom opp til Selsjøoset lyste det fra gapahuker innover lia vest for sjøen. Ingen av disse skogshusværene er bevart i dag.

Etter hvert ble det et klarere skille mellom hogst og kjøring. Kjørere og hoggere lå mesteparten av vinteren i skogen og med det kom behovet for koier. De tidlig-

ste koiene hadde jordgulv og disse er kun kjent som ruiner på Veståsen i dag.

De eldste koiene ble erstattet av koier bevart som stående bygninger. I 1915 kom lov om husvær for folk og hester under skogsarbeide og fløtning. Loven definerte en forsvarlig standard for folk og hester. De fleste koier som stående

bygninger på Veståsen er uten oppføringsår, men ingen er eldre enn år 1900. Antagelig er de eldste oppført i henhold til minimumsstandarden etter 1915. Eldre og dårligere koier gikk ut av bruk og forfalt.

Fordi skogshusværene på Veståsen er yngre enn 1900 er de hverken Sefrak-registrert eller verdivurdert. Dag Lind-

Skogshusvær	1. Fredningsv	2. 2 postalt bevaringsv	3. Bevaringsv	4. Ordiner	ikke	Kulturmin
	↓ Jig	↓ Jig	↓ Jig	↓ Jig	↓ Jig	er per
						↓ Jig
Tretthytta	0	0	0	0	2	2
Kildal	0	0	0	0	2	2
Vestheim	0	0	0	0	2	2
Garveriet	0	0	0	0	2	2
Vegaskjellhytta	0	0	0	0	2	2
Hofsliehytta	0	0	0	0	2	2
Fisimot	0	0	0	0	2	2
Putta	0	0	0	0	2	2
Brakarhemsetra	0	0	0	0	1	1
Breitjernhytta	0	0	0	0	2	2
Langspælkoia	0	0	0	0	2	2
Fordeling av verneverdi	0	0	0	0	21	21

bråten utarbeidet en rapport om skogshusvær på Veståsen i 2016. Prioriteringene i kulturminneplanen bygger på hans oversikt.

Kulturminneplanen vektlegger kulturmiljøer og vi har derfor prioritert skogshusvær som består av koie og stall.

Det er 15 bevarte lokaliteter på Veståsen. Fire lokaliteter med koie og stall ligger i kulturmiljø Lomsjøvassdraget (ved Lomsjødammen, Damhytta ved Veslesandungen, Gjessboss-hytta og Gramseterhytta langs Lygna). Av disse inngår også naust ved Lomsjødammen og Veslesandungen.

Utenom Lomsdalsvassdraget kjenner vi 11 koier med stall på Veståsen. Disse utgjør separate kulturmiljøer. Alle koier med stall som stående

bygninger på Veståsen inngår således i kulturminneplanen. Koiene er i stor grad gjenbrukt som fritidshus, jakthytter, etc, men stallene har forfalt som følge av mekaniseringen av skogbruket og at de ikke har fått noen ny funksjon. Forfall av staller kan studeres i ulike stadier på Veståsen. Flere lokaliteter med koie og stall er vurdert, men utelukket fordi stallene er definert som ruiner.

Enkeltliggende koier er selvsagt bevaringsverdige selv om de ikke er prioritert som helhetlige kulturmiljøer. Vi har imidlertid gjort unntak for koia på Brakarhemsetra fordi den også er et krigsminne knyttet til Osvaldgruppa og flukten fra Sollia i 1944.

Faktaarkene for de 11 kulturmiljøene med koie og stall på Veståsen utenom Lomsdals-

vassdraget er presentert fra nord mot sør på Veståsen, se kart.

Generelt er koiene og stallene på Veståsen laftet. De 11 kulturmiljøene er et tilfeldig utvalg av helheter som har eksistert, men er likevel representativt for variasjon over tid.

Tretthytta er karakteristisk som eneste bevarte eksempel der stall og koe er sammenbygd/ligger under samme tak. Fordelen med dette er trolig at varmen fra hestene i stallen bidrar til å varme opp koia om natta. Beskrivelser viser at sammenbygd koe og stall har vært vanlig på Veståsen. At kun en bygning er bevart indikerer at denne organiseringen gikk ut av bruk tidlig på 1900-tallet.

De øvrige skogshusværene består av koe og stall som separate bygninger, men variasjonen i disse viser utvikling over tid.

Til venstre over Tretthytta. Breitjernhytta med stall i midten og Putta under.

Vestheim til over til høyre.

Foto Dag Lindbråten og Lars Erik Narmo.

De eldste koiene består kun av et rom. Dette gjelder de fem kulturmiljøene Garverihytta, Hovslihytta, Brakarhemsetra, Breitjernhytta og Langspælhytta. To kulturmiljøer har koiene som består av mer to rom i dag, men dokumentasjonen tilsier at disse opprinnelig bestod av et rom. Det gjelder Kildal og Vega-skjelhytta. Av de tilsammen 7 kulturmiljøene der koiene består av et rom, eller opprinnelig hadde et rom, er Langspælhytta og Breitjernhytta kulturmiljøer med best bevart opprinnelig preg. Breitjernhytta er karakteristisk ved at koe og stall har dør i gavlen og at inngangen i bygningene er vendt mot hverandre. På Langspælkoia ligger derimot stallen på linje med koia. Videre har stallen inngang midt på langveggen. Stallen på Langspælhytta er således mer karakteristisk for seterfjøs.

Koiene har ikke kjent byggeår, men Ole Helmer Bjørlien skriver at det ble satt opp koiene med to rom fra 1940-tallet. Det vil si oppholdsrom og kjøkken/tørkerom. På Veståsen er det bevart to slike hytter med stall. Dette er Putta og Fisimothytta. Oppholdsrommet i disse hyttene synes generelt å være vesentlig større/beregnet på flere folk enn koiene som kun består av et rom. Koiene med to rom er trolig oppført i henhold til arbeidervernloven av 1936 og nye forskrifter for skogshusvær som ble vedtatt av Quislingregjeringen i 1941.

Ola Nordråk satte opp Vestheim i 1954. Dette skogshusværet med plass til 20 mann og egen kokke for å ta seg av matstellet var revolusjonerende nytenkning i skogbruket. Vestheim var i bruk til 1966. Den store stallen på Vestheim er flyttet fra Vestre Grevsjø-

hytta.

Med utbygging av skogsvegnettet gikk en fra slutten av 1950-tallet over til bruk av hjulhytter og mobile småhytter uten hjul. De fleste er laget av Moelven bruk. Ulike varianter er bevart i Lomsdalsvassdraget kulturmiljø. De kan studeres langs vegene med tilknytning til hele vassdraget, og mange ulike varianter er samlet på Kula ved Lomsjøen.

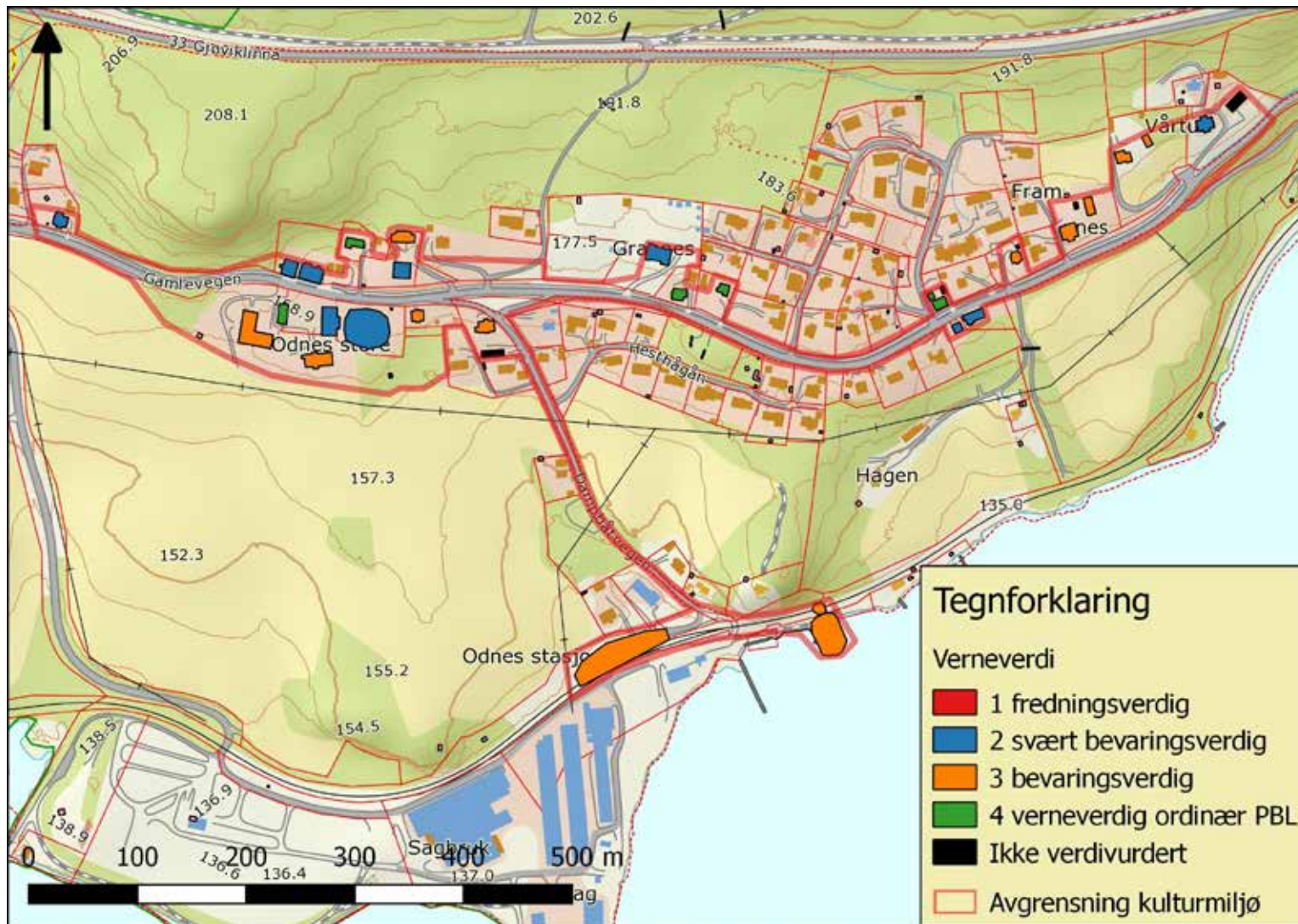
Hjularbo langs Krokvassvegen på Veståsen ligger utenfor området definert som kulturmiljø Lomsjøvassdraget. Hesten hadde forlatt skogbruket da denne moelvenbrakka ble tatt i bruk som skogshusvær. Miljøet er derfor ikke med i kulturminneplanen. Brakka har opprinnelig preg og tilsvarende begynner etterhvert å bli såpass sjelden at nettopp denne og andre tilsvarende yngre skogshusvær kanskje burde vært prioritert? Foto Dag Lindbråten.

Tettsteder

Odnes tettsted

Odnes var sentrum i Land og et regionalt knutepunkt allerede tidlig på 1800-tallet, men er i dag knapt kjent som den fremste kandidaten for etablering av en «kjøpstad i vestre dalføre» i innlandet.

Amtmannen i Christians amt fremmet Tingvold i Land som markedssted for visestattholderen allerede i 1812, men et annet forslag, Lillehammer, ble valgt (Lillehammer fikk bystatus i 1827). Hamar fikk kjøpstadsrettigheter i 1849, men i 1851 ble amtmannens tidligere forslag videreført gjennom resolusjon om anleggelse av to nye kjøpsteder i innlandet. Nemlig Hønefoss og Odnes. Stortinget vedtok Hønefoss, men foretaksomme politikere i Vardal trenerte prosessen når det gjaldt Odnes. Etter hvert ble det flertall for å legge innlandsbyen ved Hunnselva på stedet som ble Gjøvik (vedtatt for etablering av kjøpsted i 1859). Odnes som innlandsby har deretter vært en død sak. Odnes mistet ytterligere posisjon som sentrum i Land til Dokka ved anleggelsen av Valdresbanen i 1902 og konkurransen med dampskipstrafikken på Randsfjorden.

Før jernbanen kom var Odnes var et viktig knutepunkt i ferdsele øst - vest som alternativ til skipstrafikk langs kysten. Odnes var endestasjon for dampbåttrafikken på Randsfjorden der passasjerer og gods måtte bytte befordringsmiddel til hesteskyss

mot Vestlandet. Odnes som knutepunkt i ferdsele er bakgrunn for kilometermarkeringer langs Bergenske hovedveg med angivelse av avstand til Odnes. Mange av støpejernskiltene er fortsatt bevart langs vegen.

Opprinnelig struktur i Odnes tettsted er karakteristisk med bebyggelse i ei rekke langs Bergenske hovedveg og vegen ned mot dampskipsbrygga. Det var opprinnelig ingen bebyggelse langs Dampbåtvegen. Få senere bygninger langs Dampbåtvegen medfø-

rer at den opprinnelige strukturen fortsatt er godt leselig i tettstedet. Den opprinnelige strukturen med bygninger langs Bergenske hovedveg er mer komplisert å få øye på fordi vesentlige bygninger, slik som Vårnes hotell, er fjernet. Videre er ny bebyggelse tilfø-

Kilometerskilt som viser avstanden til Odnas langs Bergenske hovedveg. Skiltene var av to typer. Hver tiende kilometer var angitt med avstand til Odnas. Mellom hovedskiltene stod enklere skilt som dette. Bakgrunnen var at postkjørerne skulle vite hvor langt det var igjen av ruta. Foto Valdres Folkemuseum.

Odnas hotell med verneverdig dam og Jense-butikken til høyre. Utbygget på hotellet fra 1960 tallet er revet etter at bildet ble tatt i 2016 som del av tilbakeføring til opprinnelig sveitserstil. Foto Dag Lindbråten.

langs vegen eller stedvis anlagt i flere rekker parallelt med gamlevegen. Med utgangspunkt i stilhistoriske forhold er likevel den opprinnelige strukturen lesebar som bygninger i sveitserstil, men også eldre empirestil og noe jugendstil etter århundreskiftet.

Strukturen med bygningsmasse langs Bergenske hovedveg og ei lang gate uten bebyg-

gelse ned mot dampskipskaia er tilsvarende som i Hov syd. Der er imidlertid vegen mellom Bergenske hovedveg og dampskipskaia slettet (synlig på eldste flybilde av Hov). Den opprinnelige tettstedstrukturen i Odnas er vesentlig bedre bevart.

De opprinnelige elementene i tettstedet er Sefrak-registrert og verdivurdert. Registreringene og tidligere verdivurde-

ring er supplert av bygningsvernrådsgiver Dag Lindbråten i 2016 i forbindelse med kulturminneplanen. Han har også registrert levningene av dampskipskaia og perrongen på Odnas stasjon. Andre registrerte levninger er et signalanlegg ved Valdresbanen og dammen på Odnas store. Verneverdien til bygninger og levninger fremgår av kartet over.

Tettstedet utviklet seg langs to akser. Den ene langs bergenske hovedveg på strekningen Odnes skysstasjon til "Bakkesvinga". Dampbåtvegen er den andre aksene, det vil si fra dampskipskaia til gamle bergenske hovedveg. Flere viktige bygninger i tettstedet er borte, blant annet Odnes stasjon (brant i år 2000). Bevarte tufter er uklart, blant annet levningen av dampskipskaia i fjorden.

Tilsammen er det registrert 28 bygninger og tre levninger i tettstedet. Med unntak av tre uthusbygninger er alle bygninger og levninger verdifulle.

Sentralt i tettstedet er Odnes hotell, tidligere også Vårnes hotell fra 1885 men dette ble revet i 1950. Store Odnes ble postbondegård og fikk bevertningsbevilgning allerede i 1654. Bergenske hovedveg ble bygget gjennom Land mellom 1793 og 1816 og bedriften av vegstandarden var utgangspunkt for større trafikk og mer besøk i skysstasjonen. Imidlertid økte trafikken voldsomt etter oppstarten av dampskipstrafikken på Randsfjorden i 1848. Trafikken økte også i 1860-årene som følge av ny veg til Gjøvik. Odnes hotell, slik bygningen fremstår i dag, er fra 1885. Tilbygget fra 1960-tallet er nylig revet

og hotellbygningen tilbakeføres for tiden til opprinnelig sveitserstil.

Odnes hotell var sentral for skysskarene i trafikken til Lærdal. Stallen er revet, men Jense-butikken fra 1893 og pakkhuset står fortsatt på motsatt side av veien. Overrettsakfører H. Jervell hadde kontor i butikken før jernbanen kom. Opprinnelsen til pakkhuset er noe usikker. Det stod trolig ved dampskipsbrygga ved fjorden og ble flyttet til nåværende plassering da jernbanen ble anlagt i 1902. Langs veggen til pakkhuset lå "Børsen" som grove planker på to store steiner. Her ble verdensproblemer løst. Butikken ble nedlagt i 1995.

Den andre bevarte butikken er Solnes lenger sør i Odnes. Bygningen fra slutten av 1800-tallet i jugendstil var landhandleri og slakteri/pølsemakerforretning fra 1931. Virksomheten opphørte i 1956.

Grannes i dragestil fra 1910 ble oppført som lokale for Lands Sparebank. Bygningen har huset flere virksomheter, blant annet Land fortsettelseskole. Grannes er nærmere omtalt som krigsminne.

Øverst i Dampbåtvegen ble

Sveitserstilvillaen "Stussli" oppført 1895 - 1900, ligger lengst syd i Odnes tettsted. Foto Dag Lindbråten.

E.P. Westbys bakeri etablert år 1900. Bakeriet brant og ble gjenoppført på den gamle tomte. Her var det også en liten kafe. Bakeriet var i drift til 1955 og ovnen med innredning står i dag som det gjorde da bakeriet ble nedlagt.

Den øvrige bygningsmassen i Odnes er villaer. "Stussli" er en av flere staselige villaer. Bygningen i sveitserstil er oppført av sløydlerer Karl Kverum i perioden 1895 - 1900. Navnet beskriver et frieri som gikk feil for Karl. Det var snekkerverksted på Stussli til Kverum døde midt på 50-tallet. Kjell Hansen etablerte Odnes hjemme-

bakeri i villaen i 1966, en virksomhet som fortsatte til de nye produksjonslokalene på eiendommen stod klar i 1971. Bakerivirksomheten ble nedlagt i 1987. De øvrige villaene i tettstedet har huset forskjellig virksomhet, uten at vi går nærmere inn på dette her, jf. Boka om Land bind XVIII av Kåre Kompelien.

Odnes tettsted hadde opprinnelig ingen industriell virksomhet. Industrien var konsentrert omkring Kronborgselva noen kilometer lenger syd. Hjørnesteinsbedriften Lands Sag ble etablert i 1922. Vi har valgt å avgrense kulturmiljøet Odnes som det

tidlige tettstedet uten saga. Saga har brent flere ganger og den stående bygningsmassen må vurderes som kulturminne for seg.

Tettstedet Odnes kunne ha blitt byen ved nordenden av Randsfjorden og sentrum i Land, men så langt har historien villet det anderledes. Årsakene er flere, men den vesentligste er at Valdresbanen utkonkurrerte dampskips- trafikken på Randsfjorden. Den avgjørende funksjonen som falt bort var Odnes som omlastingssted i ferdselen mellom øst og vest. Odnes ble deretter en av flere steder med tilsvarende muligheter.

Hov tettsted

Kulturmiljøet Hov tettsted er komplekst. Kommunen har derfor utført en kulturhistorisk stedsanalyse for nærmere avklaring.

Stedsanalysen viser at Hov tettsted er tre separate tettstedsstrukturer med forskjellig funksjon som har vokst sammen over tid. Detaljene fremgår i analysen, men hovedtrekkene skisseres her.

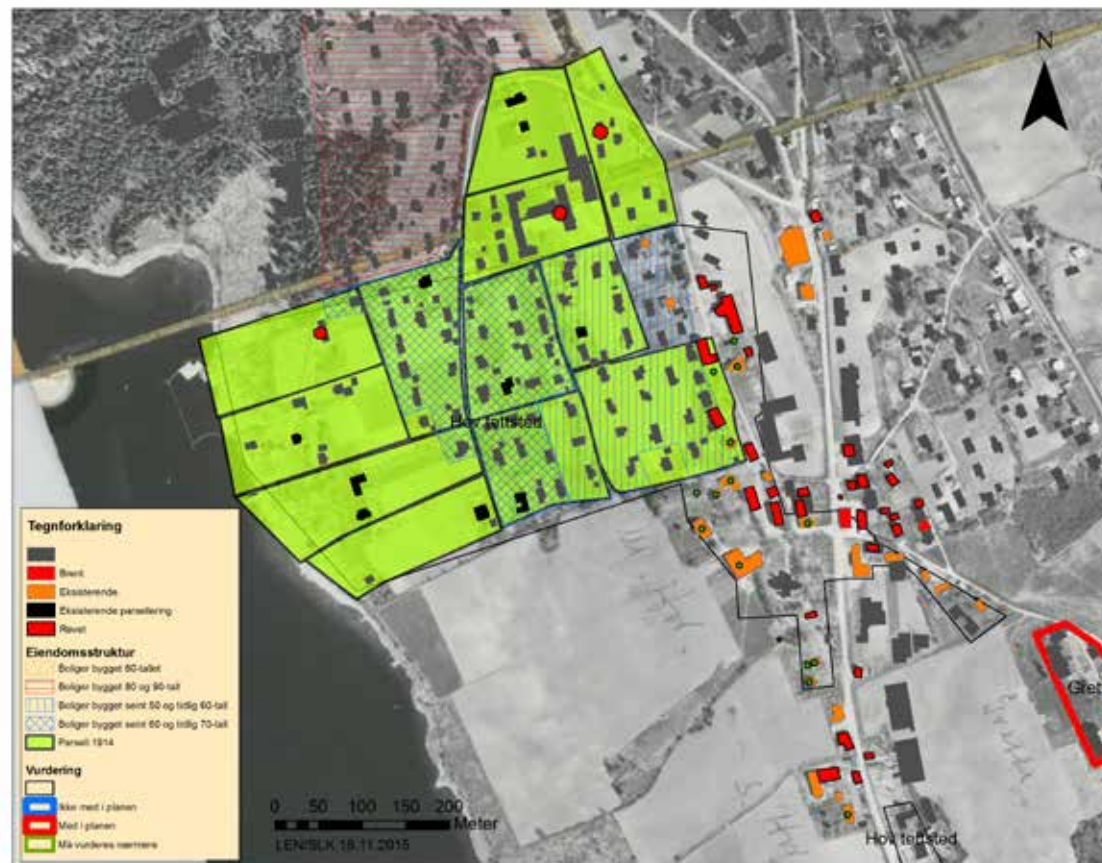
1. Kirkested og klyngetun med fire gårder i et vegkryss som får flere funksjoner over tid. Blant annet Hov som tingsted i seinmiddelalderen. Den store endringen av tettstedet kommer med formannskapsloven av 1837 der det ble bygget kommunehus i utkanten av klyngetunet "Gammelkommunen" ble oppført i 1859 og revet 1974. Med den økonomiske liberalismen blir det etablert butikker i vegkrysset der Fladserudbutikken fra 1871 fortsatt står. Bergenske hovedveg er sentralt i tettstedet. Det ble bygget enkelte villaer langs Bergenske hovedveg nord og sør for tettstedet. Villabebyggelsen er sveitserstil, jugendstil og byggmesterfunktis. To bygninger er bygget etter andre verdenskrig. Dette gjelder Hov rådhus i betong brut stil fra 1966 og potetvaskeriet

som eneste gjenværende bygning fra Berthas etablering i Hov før virksomheten flyttet til Granum.

Da klyngetunet ble oppløst ble de fire gårdene flyttet. Tre av disse eksisterer i dag (Nordgarden, Perstuen og Søgarden). Nistuen ble oppdelt som 11 parsellsmåbruk i 1911 og eksisterer ikke lenger. To parsellsmåbruk med våningshus og driftsbygning er bevart og disse inngår i kulturmiljøet (Blidensol og Smebek).

2. Søgarden ved Bergenske hovedveg var skysstasjon og ble dampskipsanløp i 1848. Det eldste flybildet fra Hov viser en veg fra tunet til dampskipsbrygge, men her er kun jorde i dag. Sentrumsstrukturen ved Søgarden var tilsvarende som i det samtidige Odnnes, men i mindre målestokk. Ved nedkjørslen fra Bergenske hovedveg til dampskipskaia ble det bygget meieri og her var butikk med mer.

3. Hov vendte jernbanestasjonen ryggen fra starten. Med byggingen av sykehuset i 1915 og økende biltrafikk ble det behov for en fergebinding over fjorden. Fergeleiet ble etablert i 1923. Den nybygde Fjordvegen buktet seg som en orm fra stasjonen, forbi sykehuset, over Bergen-

ske hovedveg og ned til fergeleiet, som del av et firekant-samband over fjorden.

De tre over nevnte tettstedstrukturene utviklet seg parallelt med forskjellig funksjon frem mot 2. verdenskrig. Skråfoto fra krigen og flyfoto fra 1955 viser knapt med bebyggelse langs dagens Sentrumsveg, eller i lisen nedenfor jernbanelinja.

Store deler av den gamle be-

byggelsen i sentrum er revet etter krigen. Med utgangspunkt i det første flybildet av Hov fremgår det at 62 % av bygningsmassen som eksisterte i 1955 er revet. Det er relativt få verneverdige bygninger tilbake i tettstedet i dag.

Lindbråten og Narmo har vurdert hva som er verneverdig i Hov. Rangeringen som svært høy, høy og middels er relativ for Hov, se faktaark. Selv om en stor del av den eldre

bygningsmassen i tettstedet er fjernet, er det eksisterende kulturmiljøet variert, egenartet og interessant.

Kulturmiljøet består av 39 bygninger og 3 levninger fra nyere tid. Hov kirke er definert som separat kulturmiljø og inngår ikke i tallet. Det samme gjelder ferga MF Rand som ligger i Kråkvika. I kulturmiljøet inngår for øvrig også 4 automatisk fredete kulturminner.

Samferdsel

13 kulturmiljøer er spesifikt kategorisert som samferdsel i kulturminneplanen. Imidlertid inngår "samferdselseobjekter" i andre temaer. Særlig

i temaene tettsted og teknisk/ industrielle kulturminner. Den tematiske inndelingen kommenteres videre for å regegjøre for logikken i valg av de 13 kulturmiljøene.

Setervegene i Søndre Land er ikke systematisk kartlagt eller studert. Vegene mellom gårdene i bygda og seterområdene er vanskelig å datere. Mange far er trolig like gamle som gårdsdriften med faste åkre i jernalderen. Moderne skogsbilveger ligger på gamle seterveger, men veger med "fossilt" preg er bevart mange steder. I kulturminneplanen har vi vektlagt alle "fossile" seterveger som er kartlagt, ryddet og skiltet - eller tilrettelagt for publikum i kommunen. Det vil si Askviksetervegen, Hofslisetervegen, og setervegen mellom Setton og Vammen. I kulturminneplanen er sistnevnte knyttet til kunstneren Erik Tandberg og behandlet under tema "kjente personer".

Setervegene er kartfestet med GPS, men vegene er ikke verdivurdert som kulturminner. Mangelfull registrering er imidlertid et fellestrekk for alle kulturminnene i tema "samferdsel".

Ridevegen er eldste skriftlig dokumenterte vegfar i Søndre Land. Biskop Jens Nilssøns beskrivelse fra bispevisitasen i 1594 omfatter del av en hovedveg (tjodveg) gjennom Land som trolig har opphav det organiserte vegholdet i Norge i middelalder. Traseen biskopen fulgte er registrert

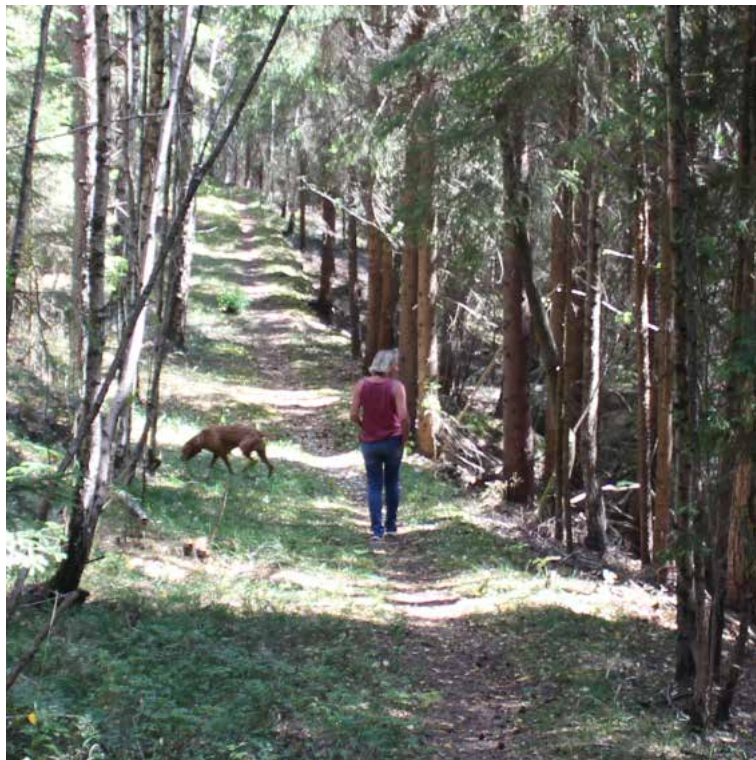
Erland Jensen går på en del av "Ridevegen" med hulvegspreg mellom Langloppmyra og Landåsvatnet.

og tilrettelagt som "Ridevegen" mellom Fluberg kirke og Landåsbygda. En del av denne traseen inngår for øvrig

i BARK-prosjektet i samarbeid med Oppland fylkeskommune.

Det er uklart om, eller i hvilken grad, "Ridevegen" samsvarer med Kongevegen. Begrepet kongeveg betegner generelt en hovedveg i Danmark-Norge. Begrepet kongeveg ble erstattet av hovedveg etter vegloven av 1824. Da posten ble opprettet i 1647 ble landevegen gjennom Land en del av ruta mellom Oslo og Bergen. Kongevegen var opprinnelig en rideveg som etter kong Christian IV lov fra 1604 skulle utbedres med bredde mellom 5 - 7,5 m avhengig av trafikk og terreng. Det er uklart når kongevegen gjennom Land ble oppgradert fra rideveg til kjøreveg, men en bevart del av kongevegen i Hornskleiva er markert som kjøreveg (Gammelkleiva). Traseen ble omlagt i perioden 1801 - 1813. Det er derfor rimelig sikkert at "Kongevegen" gjennom Land var kjøreveg senest i løpet av 1700-tallet.

Omleggingen av kongevegen i Hornskleiva var del av en helt ny veg gjennom Land som ble bygget i perioden ca 1793 - 1816. Denne kalles her for Bergenske hovedveg. Bergenske hovedveg er forsåvidt også en kongeveg, men for å skille de to vegene i kulturminneplanen benevnes den

Kongevegen i Hornskleiva (Gammelkleiva) er markert som kjøreveg. Denne delen av Gammelkleiva ligger i Gran. Parsellen på Søndre Lands side av kommunegrensa er tydelig, men mindre markert i terrenget enn på bildet.

eldre traseen som Kongevegen.

Kongevegen ligger mange steder parallelt med Bergenske hovedveg, slik som i Hornskleiva. Karakteristisk for Kongevegen er imidlertid at den konsekvent ligger høyere i landskapet sammenlignet med Bergenske hovedveg. Forholdet skyldes trolig at Kongevegen i utgangspunktet var en rideveg dårlig egnet

som kjøreveg. Kulturmiljøet i Hornskleiva er en god illustrasjon av nettopp dette forholdet.

Traseen for Kongevegen er "kjent", men ikke systematisk kartlagt. Kongevegen går som nevnt parallelt med Bergenske hovedveg, men traseen mellom Hov og Fluberg er vesentlig forskjellig. Kongevegen gikk opp Skjesgututua i Hov, gjennom Lausgarda

Bergenske hovedveg over Hornskleiva ble bygget i perioden 1801 - 1811. Veggen mellom Christiania og Bergen er bygget etter det franske prinsipp med lange rette strekk og markerte knekkpunkter slik bildet viser. Bevarte "fossile" deler viser at det franske prinsipp er konsekvent gjennom Land. Veggen over Hornskleiva er ca 6 meter bred.

over Lappen, forbi Attjern ved Leirbekk til Fluberg prestegård. Der, 500 meter NV for gården, lå hovedkirken i Land i middelalderen. Det var selvsagt veger mellom gårdene i Land nord for kirkestedet. Imidlertid gikk Kongevegen, som opprinnelig rideveg, fra Fluberg over Landåsvatnet til Østsinni. En del av denne traseen er som nevnt beskrevet av biskopen i 1594. Østsinni betyr for øvrig "vegen gjen-

nom englandet mot øst" på gammelnorsk. Fra Garder kirke i Østsinni gikk Kongevegen over Nordsinni og videre vestover. Det er da interessant å merke seg at Nordsinni het Vestsinni i middelalderen. Det opprinnelige navnet betyr "vegen gjennom englandet mot vest" på gammelnorsk. Navneskiftet kan muligens skyldes at østlendinger kalte vestlendinger for "nordmenn" (austmenn vs. nordmenn).

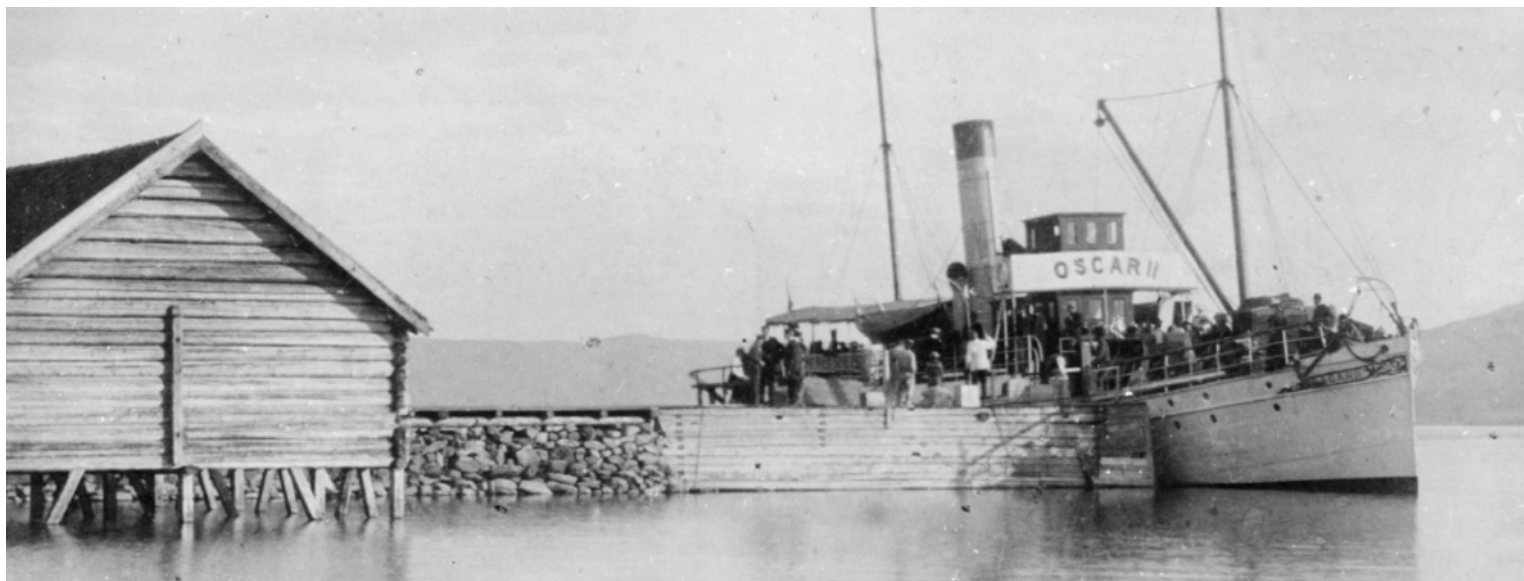
Det vil si at navnet Nordsinni fra seinmiddelalderen muligens karakteriserer "vegen mot Vestlandet". Bergenske hovedveg følger fjorden og markerer en vesentlig anderledes trase mellom Fluberg og Dokkaelva. Det er foreløpig vanskelig å bringe nærmere klarhet i endring av Kongevegen over tid.

Bergenske hovedveg ble bygget som kjøreveg mel-

lom Christiania og Bergen fra slutten av 1700-tallet. Arbeidet startet i 1792/93 og ble slutført i Land ca 1813. Til forskjell fra Kongevegen er Bergenske hovedveg bygget med tilknytning til gårdstun og sentralsteder i langs Randsfjorden.

Riksveg 22 avløste Bergenske hovedveg som kjøreveg for biltrafikk på 1920-tallet. Riksvegen forbi Hornskleiva ble bygget allerede i 1907. Noen steder ligger riksvegen oppå Bergenske hovedveg, men det er mange eksempler på vesentlig omlegging av riksvegen. Bergenske hovedveg er således bevart med fossilt preg mange steder i Søndre Land.

Bergenske hovedveg gjenfinnes i tettstedene som vokste frem i Søndre Land i løpet av 1800-tallet. Det gjelder Holmen/Fall, Hov, Fluberg og Odnnes. Skal en forstå tettstedenes struktur er beliggenheten av Bergenske hovedveg et vesentlig utgangspunkt. Et annet strukturerende grunnelement er tilknytningen til dampskipsanløpene fra midten av 1800-tallet. I nevnte tettsteder ligger bebyggelsen langs Bergenske hovedveg med en veg ned mot dampskipsanløpet. Det er (eller var) ingen bebyggelse langs vegen mot dampskipsanløpet.

Dampskipet Oscar II ved Hov brygge ca år 1900 (utsnitt). Viser sammenhengen mellom skip, kai og pakkhus. Kaia ligger som ruin på Hov søndre og inngår som en del av kulturmiljø Hov tettsted. Foto Norges Postmuseum/Digitalt Museum.

I andre halvdel av 1800-tallet bygges kaier med pakkhus på mange av disse anløpene. Samme struktur finner en også på gårder som ikke utviklet seg til tettsteder senere. Det gjelder skysstasjoner som Sand søndre eller gårder som noder i dampskipstrafikken slik som Bjørnerud og Rødnes. Modellen er en sjølvgrodd konsekvens av historiske forhold og topografi. Såvidt vi vet er denne konsekvente grunnstrukturen i stedsutviklingen over tid unik for Søndre Land.

Randsfjorden har vært viktig for ferdselen i innlandet langt bakover i tid. Med båt og slede. Dampskipstrafikken på

fjorden er imidlertid en del av den økonomiske liberaliseringen og industrielle revolusjon med omfattende vekst i tettstedene i Søndre Land ca 1860 - 1920. Halvdan Svarte fra 1837 var første dampskip på fjorden, men den hadde for klein motor og svarte ikke til forventningene. Fløtningen med seil på Randsfjorden var et sjansespill og dampskipene ble i stor grad finansiert av store skogeiere i Land. Første trafikkroute med hjuldampren Løven ble etablert i 1848. Når det ikke var tømmer i fjorden gikk skipet i fast rute mellom Odnnes og Hadeland vassbund. Det ble etterhvert flere dampskip på Randsfjorden men de to viktigste var

Løven 1848 - 1914 og Oscar II 1885 - 1955. Det ble bygget brygger ved endestasjonene i Randsfjorden. Odnnes fikk tidlig brygge med pakkhus. På de øvrige anløpene ble passasjerer og gods rodd med skyssbåt ut til dampskipet. Brygger ble bygget etter hvert og på slutten av 1800-tallet hadde de viktigste anløpene brygge med pakkhus.

Den første ruta på Randsfjorden i 1848 gikk fra Odnnes med anløp i rekkefølge Stensrud (Prestegårdlandet) - Hvalby (Hov) - Sarastuen og Enger. Kjente anløpssteder i Søndre Land i perioden 1848 - 1931 var: Bjønneroa, Horn, Solberg, Enger, Klevodden i

Lomsdalsroa, Sand, Sarastua/Ringelia, Fall, Engelia, Hov, Bjørnerud, Settonsvika, Rødnes, Prestegårdlandet og Odnnes. Bjørnerud var i utgangspunktet transittkai for varer og passasjerer til/fra Odnnes når det lå is i Flubergfjorden. Det medførte lang kjøreveg på Bergenske hovedveg. Dette ble løst med bygging av brygge med pakkhus på Rødnesvelta i 1875.

Dampskipskaiene langs fjorden er i planen representert som gårder (Sand søndre og Bjørnerud), tettstedene (Hov og Odnnes) og som teknisk/industrielle kulturminner (Holmen/Fall). Dampskipskaier eller anløp er også representert

som del av fergeleie/bru (Sarastuen og Rødnes, se videre).

Enger brygge fremheves i kulturminneplanen som eneste eksempel der kun damskipsanløpet utgjør kulturmiljøet. Pakkhuset på Enger brygge er eneste bevarte pakkehus fra damskips-trafikken i Søndre Land som fortsatt står på opprinnelig sted. Kaia er modernisert, men bolverkskaret fra den opprinnelige damskipskaia er bevart under steinfylling. Eksakt alder på pakkehuset er usikkert, men omkring 1875 hadde Peter Lomsdalen på Øvre Enger etablert en privat damskipskai som ble betalt med avgift per anløp. Anløpet i Enger før den tid var trolig Sand Søndre (skystasjon langs Bergenske hovedveg). Ved siden av gårdsbruket med damskips ekspedisjon drev Peter Lomsdalen landhandleri og trelasthandel.

Passasjer- og godstrafikken på Randsfjorden gikk vesentlig ned da jernbanen nådde frem til Odnos i 1902. Tømmer-trekkingen med damp vedvarte imidlertid helt frem til 1955. Tømmertrekkingen på fjorden ble for øvrig avviklet i 1968.

Økende biltrafikk påvirket også nedgangen i skipstrafikk på Randsfjorden. Bilfergen i

Hov stasjon fra 1902. Stasjonsbygningen er selvsagt viktig i samferdselshistorien, men prioritert som kulturmiljø i tema tettsted. Dette er hensiktsmessig fordi Hov stasjon, sammen med Hov sykehus og fergeleiet markerer en separat del av Hov tettsted, en av tre forskjellige tettstedsstrukturer med forskjellig funksjon som gror sammen til dagens tettsted etter 2. verdenskrig.

Søndre Land fra 1923 hadde oljemotor og rommet 3 - 4 biler. Den frekventerte ruten Sarastuen - Holmen - Engelia - Hov - Sarastuen. Denne treferga ble erstattet av MF Rand med stålskrog i 1938, med plass til 6 biler. Sarastuen ble erstattet med Brakar, men ellers fortsatte fergeruta uendret inntil avviklingen i 1973. MF Rand ble da lagt i opplag og solgt.

Alle nevnte fergeanløp inngår i kulturminneplanen. Det

samme gjelder ferga MF Rand som ligger til kai ved småbåthavna i Kråkvika. Sarastuen, Brakar og Evenstuen (Ligarda) fergeleier er utvalgte kulturmiljø utelukkende mht. temaet samferdsel. Holmen og Hov fergeleie inngår i teknisk/industrielle kulturminner og tettsteder.

Fergeleiene er fortsatt bevart. Disse er markert som vorrer av stein ut i fjorden ca 3 - 4 meter brede. Vorrene har dekke av betong med jernba-

neskinner på sidene. Skinne-ne var underlag for kjørebru av tre, men disse er fjernet. Bakgrunnen for konstruksjonen er reguleringen av Randsfjorden med 3 meter.

Flubergbrua revolusjonerte ferdsele på fjorden. Fergetrafikken ble nedlagt kort tid etter at brua åpnet i 1966. Brua medførte også at biltrafikken opphørte på fjorden vinterstid. Den 359 meter lange hengebrua et unikt kulturminne og utgjør

et kulturmiljø sammen med levningene av Rødnes damskipsbrygge fra 1875.

Stortinget gav konsesjon til bygging av Valdresbanen i 1899. I 1902 var banen ferdig til Dokka stasjon. Og i 1906 åpnet banen til Fagernes. I Søndre Land må en undre seg over at Valdresbanen ligger langt oppi åsen, og ikke langs fjorden der folk flest bor. I konkurransen mellom tog og damskip hegnet skogeierne og det lokale næringslivet om

dampskipstrafikken. Dampskipstrafikken ble spådd en snarlig død etter at jernbanen kom. Selv om passasjertrafikken gikk vesentlig ned etter 1902, holdt dampskipstrafikken fortsatt stand til 1930-tallet. Det kan nettopp skyldes avstanden mellom bane og fjord sør for Bjørnerud.

Tettstedet Hov vendte jernbanen ryggen fra etableringen. Skjesgutua, det vil si Kongevegen før 1816, fungerte som stasjonsveg til Hov sentrum fra stasjonen åpnet. Første stasjonsveg ble bygget ca 10 år senere, men den gikk motsatt retning av sentrum (vegen mellom Hov stasjon og Lausgarda fra 1911 ble populært kalt "Stortingsgata"). Fjordvegen ble etter hvert stasjonsveg til Hov sentrum. Den ble bygget da fergeleiet i Hov ble anlagt i 1923. Fjordvegen førte mot sentrum, men primært var dette mest en tilknytning mellom Hov sykehus og Valdresbanen/biltrafikken over fjorden.

Den lokale frykten for jernbanen var begrunnet. Det viser ikke minst skjebnen til tettstedet Odnas. Odnas, som endepunkt for dampskipstrafikken på fjorden, fikk diligencerute til Lærdal i 1876 og noe senere til Gjøvik. Odnas kunne etter hvert ha fått bystatus, men tettstedet

ble utkonkurrert - først ved etableringen av Dokka som stasjonsby i 1902 og deretter at dampskipsbrygga ble nedlagt i 1915. Brygga på Rødnes ble endepunkt for dampskipene etter det.

Valdresbanen er ikke formelt nedlagt, men siste ordinære passasjertog gikk fra Fagernes 31. desember 1988. Godstrafikken på banen - hovedsakelig tømmer - opphørte i 1999. Valdresbanen er et helhetlig kulturminne, men i kulturminneplanen er kun Fluberg stasjon fra 1902 spesifisert som kulturmiljø under tema samferdsel. Hov stasjon inngår imidlertid som en del av Hov tettsted. De to stasjonene i enkel sveitserstil er like, men det opprinnelige preget på Hov stasjon er bedre bevart.

Samferdselsobjekter slik som telegraf, telefon og post er i liten grad representert i kulturminneplanen. Det skyldes mest manglende registre. Kulturmiljøet Sarastuen er sammensatt av dampskipsanløp og fergested i firkantsbandet over fjorden. Imidlertid omfatter kulturmiljøet Sarastuen også poståpneri og telefonsentral. Sarastuen ble poståpneri i 1893 (Ringelien poståpneri). Posten kom med damskip og tre ganger ukentlig kom bipost til/fra Hov. Postkontoret i Ringelia

Telefonsentralen i Ringelia lå i denne bygningen fra 1930 på Sarastuen. Utstyret er fjernet, men sporene etter monteringen er fortsatt bevart.

ble nedlagt i 1998. Det har vært telefonsentral i våningshuset fra 1930. Imidlertid var det telfon i Sarastuen lengefør den tid. Telegrafverket var lunken til innføring av telefon og teknologien ble etablert av ikkestatlige aktører, her i distriktet Vestoplandenes Telefonselskab fra 1889.

Ringelien er nevnt som en av 56 telefonanlegg i Valdres, Toten, Hadeland og Land i 1914. I 1950 var det 5 telefonsentraler i dagens Søndre Land

(Enger, Ringelia, Fluberg, Jordet Land (?) og Landåsbygda). Av disse var kun Landåsbygda automatsentral.

Telefonsentralen i Sarastuen var blant annet viktig i brøtningen i Lomsdalsvassdraget. Det var forbindelse til damanleggene for å kunne varsle når damlukene ble åpnet. Tidligere ble brøtningen varslet med børseskudd. Det teknisk/industrielle kulturmiljøet Lomsdalsvassdraget omfatter stedvis bevart telefonlinje

med isolatorer montert i trær.

Automatisering av telefonanleggene i Vestoppland skjedde mellom 1933 og 1979. Fluberg XY-sentral med 300 nummer fra 1970 er en av disse. Dette er eneste inntakte XY-sentral som er bevart på opprinnelig sted i Norge. XY-sentralen er yngste, og et av de minste, kulturmiljø i kulturminneplanen. Sentralen i Fluberg inngår for øvrig også i "Verneplan for Telenors bygninger og installasjoner".

Handlingsplan

Hensikten med en kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer

God oversikt over kulturminneressursen som grunnlag for utvikling av gode steder med særpreg og egenart er nært knyttet til 2020-målet, men lokal forankring av kulturminnene og økt bevissthet om egen kulturhistorie gjennom planprosessen har vært vel så viktig i arbeidet med å lage kulturminneplan. Erfaring fra «Verdiskapingsprogrammet» viser for øvrig merverdi for kommuner som bruker kulturarven aktivt.

Stortingets 2020-mål om 0,5 % tap av kulturminner per år krever en offensiv satsning i Søndre Land kommune.

I evalueringsprosjektet utført av Randsfjordmuseet ble det dokumentert 1,7 % årlig bygningsavgang i Sefrak-registret i Søndre Land. Kommunens "rivekåthet" er således bare slått av Nordre Land med 1,9 % i museumsdistriktet omkring Randsfjorden. Til sammenligning var landsgjennomsnittet 1,0 %. Det er uvisst om tapsprosenten i Søndre Land har sunket

Oppistua fra 1813 i Hov sentrum er prioritert i kulturminneplanen. I 2018 ble den gamle taksteinen tatt ned, spylt og lagt tilbake på nytt undertak. Det er brukt sinkfargede beslag og takrenner i aluminium. Arbeidet er utført av kommunen. Med referanse til prioritering i forslag til kulturminneplanen har flere eiere søkt om støtte, og fått innvilget midler fra Kulturminnefondet, for tilsvarende utbedringstiltak. Kulturminneplanen har således vært virksom flere år før den ble vedtatt.

i 10-års perioden etter at undersøkelsen ble gjennomført. Vi antar likevel at årlig tap i Søndre Land fortsatt er større enn Stortingets vedtatte nasjonale miljømål om mindre

en 0,5 % tap per år.

Kulturminneplanen har status som kommunedelplan. I henhold til PBL § 11-2, 3. ledd stiller loven krav

om at den skal inneholde en handlingsdel. Den er obligatorisk og skal være koblet til kommunes økonomiplan. Handlingsdelen skal revideres årlig.

Kommunen kan bruke kulturminneplan på ulike områder. Bruken avhenger av planens kvalitet, tilgjengelighet og hvem brukeren er. Kulepunktene under er ikke uttømmende, men skisserer noen anvendelsesområder:

Areal- og byggesaksbehandling

- Prioritering/retningslinjer for byggesaksbehandling.
- Grunnlag for utvikling av tettsteder.
- Begrunnelse av hensynssone i juridisk bindende arealplan (kommuneplanens arealdel, kommunedelplaner eller reguleringsplaner).
- Grunnlag for KU-krav, blant annet i kommuneplanen.
- Forutsigbare kulturminner i utbyggingsprosesser.

Kobling til andre sektorer i kommunen slik som folkehelse, oppvekst og utdanning, kultur og næringsutvikling:

- Kulturminner i undervisning eller som grunnlag for gode opplevelser.
- Tilrettelegging av turløyper.
- Engasjement i lokalsamfunn (velforeninger, aktive eiere etc.).
- Grunnlag for lokalt næringsliv.
- Besøksattraktivitet.
- Merkevarebygging eller ramme for aktiviteter (kulturrevenement, reiselivsattraksjoner etc.)

Den fredningsverdige skogskoia Trettehytta i Fluberg vestås var opprinnelig med i kulturminneplanen. Skogshusværet med koie og stall under samme tak er såvidt vi vet unikt på Veståsen - bare denne ene er bevart. Vinteren 2017 la snøen taket flatt. Kulturminneplanen har dessverre feilet i å bevare kulturmiljøet. Foto Bjørn Nystuen 2018.

- Økt lokal bevissthet om kulturminner.
- Identitets- og felleskapsdannelse.

Aktiv tilskudds- og økonomiforvaltning:

- Kulturminner i plan prioriteres ved tildeling av midler.
- Kulturminner i plan som grunnlag for skattelette (for eksempel redusert eiendomsskatt etc.).
- Prioritet ved tildeling av SMIL-midler, søknad til Kulturminnefond etc.

- Forutsigbarhet ved kobling til kommunens økonomiplan. Mange av de nevnte kulepunktene har allerede vært virksom i forbindelse med arbeidet med å utarbeide kulturminneplanen.

Videre skisseres overskuelige tiltak i planperioden.

Byggesaksbehandling og rådgivningstjeneste

Byggesaksbehandlingen i

henhold til PBL er vesentlig i forvaltningen av registrerte kulturminner fra "nyere tid". Søknadspliktige tiltak er listet opp i § 20 - 1 i PBL. I § 20 - 5 fremgår tiltak som ikke er søknadspliktig. Blant annet gjelder det fasadeendring som ikke fører til at bygningens karakter endres, samt tilbakeføring av fasade til tidligere dokumentert utførelse.

Byggesaksbehandlerne på Arealavdelingen i Søndre Land vurderer rutinemessig

søknadspliktige tiltak i forhold til verneverdige bygninger i Sefrak-registeret. Her er evalueringen kategori 1 - 4 et nyttig hjelpemiddel for saksbehandlerne. Ellers brukes skjønn i forhold til helhetlig kulturmiljø og uregistrerte kulturminner. De utvalgte kulturmiljøene i kulturminneplanen er således ytterligere et forutsigbart grunnlag i forvaltningen av kulturminner i byggesaksarbeidet. Imidlertid er det viktig å være oppmerksom på at kulturmiljøene i planen er en eksklusiv liste og at vesentlig flere kulturmiljøer bør bevares i kommunen gjennom byggesaksbehandlingen og i arealplanleggingen for øvrig.

Søndre Land kommune finansierer sammen med de 5 kommunene i Land og Hadeland en 80 % stilling som bygningsvernkonsulent på Randsfjordsmuseene. Når det kommer inn et søknadspliktig tiltak til kommunen som berører kjente verneverdier, eller det er spørsmål om slike eksisterer, innhentes uttalelse fra bygningsvernkonsulenten. Imidlertid er det kommunen som fatter vedtak i saken.

En del av ordningen er også at bygningsvernkonsulenten gir råd til eiere av verneverdige bygninger for å finne frem til gode pragmatiske løsninger

i forhold til bruk og vern. Ordningen vurderes som et godt fungerende lokalt lavterskeltilbud i kulturminnevern. Søndre Land kommune har for øvrig benyttet denne ordningen hyppigere enn andre kommuner som deltar i samarbeidet.

Kommunen har hovedansvar i forvaltningen av kulturminner fra "nyere tid" er det i henhold til kulturminnelovens § 25 krav om søknad om riving eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg eldre enn 1850 skal sendes regional kulturminnemyndighet for uttalelse, dvs. kulturarvenheten i Oppland fylkeskommune. Kommunen fatter vedtak også i disse sakene.

Kulturminneloven gir anledning til midlertidig fredning i konfliktsaker, men dette virkemidlet benyttes nå svært sjelden. I kulturminnevernet er det etterhvert en klar erkjennelse av at informasjon, rådgivning og motivering av eiere er et vesentlig bedre virkemiddel enn pålagt vern gjennom fredning.

Retningslinjer for kulturminner i kommuneplanen 2016 - 2026

I kommuneplanen 2016

- 2026 er alle kjente automatisk fredete kulturminner, vedtaktsfredete kulturminner og listeførte kirker angitt med *hensynssone d*. Enger og Landåsen kapell, som ikke er listeførte kirker, er derimot angitt som hensynssone c. Husodden, Hornskeliva og Fluberg telefonsentral er kulturminner fra nyere tid spesifisert som hensynssone c. Det er laget temakart kulturminner og kulturmiljø i kommuneplanen. Kulturminner fra "nyere tid" er i liten grad innarbeidet i kommuneplanen utover dette. Det skyldes at kulturmiljøene i kulturminneplanen innarbeides ved revisjon av kommuneplanen når kulturminneplanen foreligger.

Retningslinjene for nyere tids kulturminner i kommuneplanen er generelle. Under overskriften "Byggeskikk" fremgår det at "Søknad om riving eller vesentlig endring av byggverk eller anlegg oppført før 1850 skal oversendes kulturminnemyndighetene, jf. Kulturminnelovens § 25." I samme kapittel fremgår det forøvrig at "Særlige hensyn gjelder verneverdige bygg og Sefrak-registrerte bygg. Verneverdige enkeltbygninger, bygningsmiljøer og andre kulturminner skal i størst mulig grad tas vare på som bruksressurser og vedlikeholdes dersom det

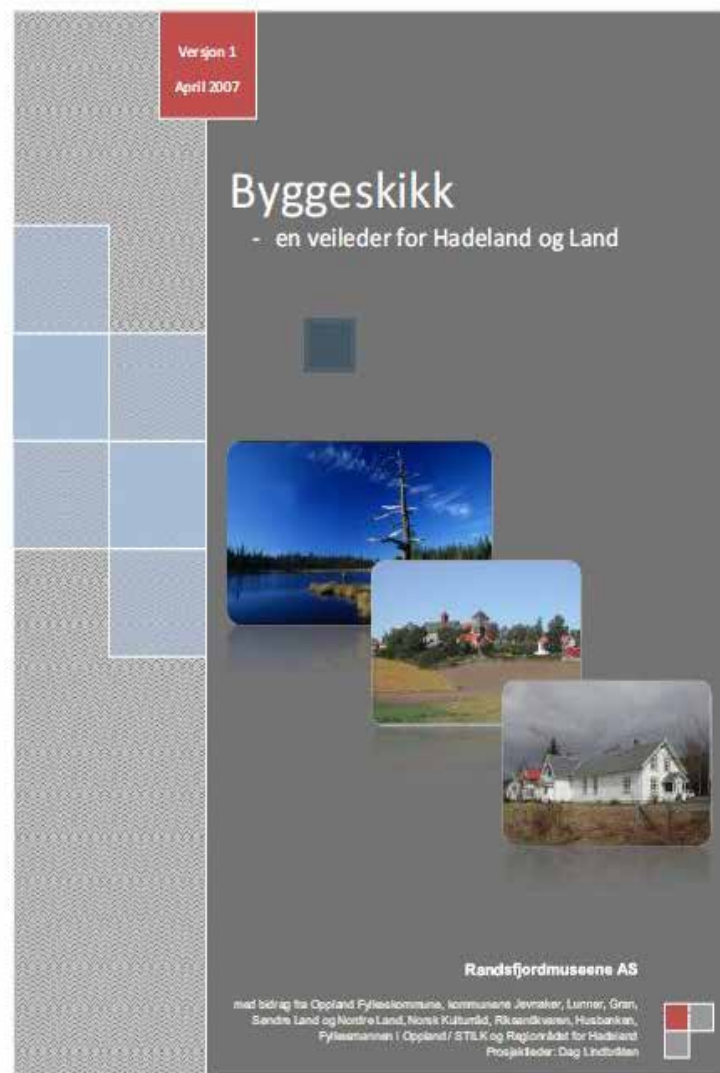
ikke er til vesentlig ulempe for eier eller samfunnet."

Praktiske råd

Hva man gjør eller ikke gjør med verneverdige bygninger og eller miljøet som omgir disse er alltid et spørsmål om skjønn. Kommunen benytter bygningsvernrådgivningstjenesten som grunnlag i de enkelte tilfeller. Eierne får da konkrete råd, og det utarbeides en rapport som bla. kan benyttes til søknad om støtte. Bruk av tjenesten er gratis for eier. Hovedprinsippet for vern og vedlikehold av gamle bygninger er imidlertid å bevare så mye som mulig av de opprinnelige eller gamle bygningsdelene så langt det er mulig. Randsfjordmuseet ved bygningsvernveileder Dag Lindbråten har utarbeidet "Byggeskikk - en veileder for Hadeland og Land (2007). Veilederen gir praktiske råd på et generelt grunnlag.

Handlingsprogram

Handlingsprogrammet tar først og fremst utgangspunkt i utfordringer med å lage kulturminneplanen. Det vil si registrering av objekter innenfor kulturmiljøene utover foreliggende data. Dette gjelder registrering av bygninger som ikke er Sefrak-registrert/verdivurdert. Videre gjelder det registrering av ulike

Forsiden til "Byggeskikk - en veileder for Hadeland og Land", Randsfjordmuseet 2007

levninger innenfor kulturmiljøene slik som rydningsrøyser, hustufter ol. Registrering av levningene innenfor

kulturmiljøene vil medføre at grensene må revideres. Registrering av objektene innenfor kulturmiljø Holmen -

Fall og Lomsdalsvassdraget er to større prosjekter. Registrering av Bergenske hovedveg gjennom Søndre Land og kulturminnene i Dokkadeltaet er en mer avgrenset oppgave. Registreringene må dels finansieres eksternt og dels inngå i arealavdelingens drift. Handlingsprogrammet punkt 1 - 6 er et vesentlig grunnlag for å kunne revidere kulturminneplanen i 2028.

Videreføring av ordningen med bygningsvernrådgiver er kommunens viktigste bidrag til kulturminnevern med vekt på nyere tid. Rådgivingstjenesten utløser vesentlige eksterne midler fra Kulturminnefondet til eiere. Rådgivingstjenesten er også vesentlig for målrettet prioritering av andre ordninger som forvaltes av kommunen slik som SMIL til gårdsbruk i drift. Punkt 7 - 8 i handlingsdelen er vesentlig for finansiering og gjennomføring av kulturminnevernprosjekter i Søndre Land på et forsvarlig faglig grunnlag.

Søndre Land kommune har over lengre tid hatt en anstrengt økonomi. Handlingsprogrammet legger derfor ikke opp til omfattende formidlings/tilretteleggingsprosjekter. Med bakgrunn i foreliggende formidlingstiltak som er gjennomført omkring

Fluberg kirke (skjøtsel og tilrettelegging av kirkeruinen og ridevegen fra Fluberg til Landåsbygda) ønsker kommunen å legge grav-/rydningsrøysfeltet nord for Fluberg kirke til rette for publikum. Arealet er for øvrig en del av "kommuneskogen". Prosjektet vil medføre kartlegging, skjøtelsplan og skjøtselstiltak i form av rydding og beite. Formidlings-satsingen i Fluberg omfatter punkt 9 - 10 i handlingsprogrammet.

KOM (kultur, opplevelser og mat) er et nylig oppstartet prosjekt i samarbeid med flere kommuner i Gjøvikregionen. Bevaring av koier/skogshusvær er en utfordring, med mindre disse settes i produksjon. Punkt 11 i handlingsprogrammet er et forprosjekt for å utvikle et konsept for bruk/vern og næringsutvikling i samarbeid med interesserte eiere.

Frivilligheten er viktig i Søndre Land. Blant mange tiltak som berører kulturminner gjelder det for eksempel aksjon turmål. Per sommeren 2019 er det etablert 27 aksjon turmål i kommunen. 11 av disse omfatter kulturmiljøer prioritert i kulturminneplanen. Flere av kulturmiljøene i planen er allerede omfattet av enkle tilretteleggingstiltak utført av frivillige, lag og

organisasjoner. Kulturminneplanen er produsert som historier nettopp med tanke på at tekstene kan være en ressurs i formidling, næringsutvikling etc. Punkt 12 i handlingsprogrammet vil stimulere frivillige tiltak. Dette vil gi tilrettelegging for en relativt lav kostnad. Kulturmiljøer som turmål etc. bidrar for øvrig til økt bevissthet om kulturminnene, og derigjennom et bedre vern.

Handlingsprogrammets punkt 13 gjelder innlegging av de kommunalt listeførte kulturminnene i den nasjonale databasen Askeladden når planen er vedtatt. Mange kulturmiljøer i planen medfører at denne oppgaven har blitt vesentlig større enn først beregnet. Registrering som kommunalt listeførte kulturminner i Askeladden er et krav fra Oppland fylkeskommune.

Det 14. punkt i handlingsprogrammet gjelder behovet for kontrollregistreringer av automatisk fredete kulturminner i kommunen. Tilstanden til Riksantikvarens database Askeladden er særdeles dårlig og dette må rettes opp av Kulturavneheten. Kulturavneheten forbedrer fortløpende registreringene i Askeladden i forbindelse med plansaker. Imidlertid er det nødvendig

med en helhetlig revisjon av datagrunnlaget før kommunen rullerer kommuneplanen i 2026 og kulturminneplanen i 2028.

Handlingsprogram punkt 15 ble supplert etter medvirkning fra Kirkegårdsvergen i Søndre Land som gravferdsmyndighet og forvalter av kirker og kirkegårder. Vinteren 2018/19 var det en god del fokus på bevaring av graven til Peder Aadnes på Fluberg kirkegård. Bevaring av gravminner på kirkegårdene har for øvrig vært et diskusjonstema ved flere anledninger i forbindelse med utarbeidelsen av kulturminneplanen. Det er 6 kirkegårder i Søndre Land (fem til eksisterende kirker og en til Fluberg kirkeruin). Det etableres et prosjekt i samarbeid med Kirkegårdsvergen som gravferdsmyndighet for registrering/dokumentasjon av eksisterende gravminner for prioritering av hvilke som skal tas vare på for ettertiden. Kriteriene for bevaring inngår som en diskusjon i prosjektet.

Registrering og tilrettelegging av Ridevegen mellom Granum og Landåsbygda er ikke omtalt ikke som et prosjekt i handlingsdelen i forbindelse med kulturminneplanen fordi det er et separat prosjekt i samarbeid med Kulturavne-

ten i Oppland fylkeskommune. BARK-prosjektet (bevaring av arkeologiske kulturminner) er ikke slutført i Søndre Land. Det har tilknytning til handlingsprogrammet punkt 1, 6 og 12.

Gjennomføring av handlingsprogrammet vil koste anslagsvis ca 2 millioner kroner i planperioden 2019 - 2029. Av disse er ca 0,5 millioner kroner midler til videreføring av dagens ordning ved "abbonement" på bygningsvern-rådgiveren ved Randsfjordmuseene i 80 % stilling sammen med flere kommuner. Noen av kostnadene i planperioden vil kunne inngå i arealavdelings løpende drift ("kommuneskogen" og kulturhistorisk kompetanse). For gjennomføring av handlingsplanen punkt 12 forutsettes at det at Søndre Land kommune bevilger inntil 20.000,- i året til frivillige lag og foreninger (ca 200.000,- i planperioden). Gjennomføring av punkt 13 forutsetter for øvrig at Søndre Land bruker 100.000,- til innlegging av kommunalt listeførte kulturminner i Askeladden etter vedtatt plan, jf. krav fra Kulturavneheten i Oppland fylkeskommune. De øvrige tiltaken forutsettes finansiert ved søknad om eksterne midler.

Nr	Tiltak	Gjennomføring	Kostnad	Finansiering	Ansvarlig for oppfølging	Samarbeidspartnere	Kommentar
1	Registrering/kartfesting av "Bergenske hovedveg gjennom Søndre Land.	2020 - 2021	50.000,-	Drift arealavd.	Arealavdelingen	Kulturarv, Statens vegvesen og Randsfjordmuseene	Bergenske hovedveg er representert i flere kulturmiljøer i planen. Traseen er i hovedsak kjent, men mangler eksakt kartlegging og tilstandsvurdering av inntakte deler.
2	Supplering av uregistrerte bygninger med verdivurdering i prioriterte kulturmiljøer.	2020 - 2028	150.000,-	Ekstern	Bygningsvernråd-giver.	Randsfjordmuseene	Mange kulturmiljøer inneholder bygninger som ikke er SEFRAK-registrert/verdivurdert.
3	Registrering/kartfesting og verdivurderinger av levninger innenfor kulturmiljø Lomsdalsvassdraget.	2021 - 2022	150.000,-	Ekstern og drift arealavdelingen.	Arealavdelingen.	Randsfjordmuseene, frivillige lag og foreninger.	Registreringen kombineres med vurdering av Lomsdalsvassdraget som varig vernet vassdrag.
4	Registrering/kartfesting/verdivurdering av bygninger og levninger innenfor kulturmiljø Holmen - Fall.	2021 - 2022	150.000,-	Ekstern	Bygningsvernråd-giver og kulturavdelingen.	Frivillige lag og foreninger.	Kulturminnene i kulturmiljø Holmen - Fall er hovedsakelig kjent, men ikke registrert/verdivurdert.
5	Registrering/kartfesting/verdivurdering av levninger innenfor kulturmiljø Dokkadeltaet.	2023	100.000,-	Ekstern	Bygningsvernråd-giver og arealavdelingen.	Randsfjordmuseene, Dokka-deltaet nasjonale våtmarks-senter og Nordre Land k.	Kulturminnene i kulturmiljø Dokkadeltaet er i hovedsak kjent, men ikke registrert/verdivurdert.
6	Registrering av levninger/kulturlandskap og bedre avgrensning av kulturmiljøer generelt.	2020 - 2028	150.000,-	Ekstern og drift arealavdelingen.	Arealavdelingen	Randsfjordmuseene	Mange av kulturmiljøene inneholder levninger som ikke er kartfestet. Kulturmiljøer er skjønnsmessig avgrenset og bør avgrenses bedre.
7	Videreføring av bygningsvernråd-giver fra Randsfjordmuseene i kommunens byggesaksbehandling.	2019 - 2029	50.000,- per år.	SLK eksisterende avtale.	Arealavdelingen	Randsfjordmuseene	Råd og veiledning til private eiere i forbindelse med byggesaksbehandling/vedlikehold og søknader om stønad.
8	Informasjon til eiere av kulturmiljøer om å søke støtte til istandsetting/vedlikehold gjennom SMIL og Kulturminnefondet.	2019 - 2029	0,-	Arealavdelingen og Randsfjordmuseene	Kulturavdelingen, Arealavdelingen og bygningsvernråd-giver	Randsfjordmuseene	Rådgivningen fra Randsfjordmuseene er viktig i kommunens byggesaksbehandling/forvaltning av kulturminner fra nyere tid.
9	Registrering av enkeltminner innenfor Fluberg gravfelt og utarbeidelse av skiltplan/skjøtselsplan.	2020 - 2022	100.000,-	Ekstern	Kulturavdelingen	Kulturarvenheten	Grav-/rydningsfeltet ved Fluberg kirke har stort potensiale for tilrettelegging for publikum. Tilrettelegging forutsetter skjøtel.
10	Skjøtsel av Fluberg grav-/rydningsrøysfelt iht. pkt 9	2023 - 2026	100.000,-	Ekstern, drift arealavd, frivillige lag og forenin.	Arealavdelingen ved kommuneskogen.	Frivillige lag og foreninger, Kulturarvenheten.	Skjøtsel iht. plan. Skjøtselen bør omfatte beiting av arealet for å holde dette åpent.
11	Forprosjekt eiere av skogshusvær for å sette disse i produksjon/utleie for overnatting i forbindelse med sykling etc.	2020 - 2021	100.000,-	Ekstern, drift arealavdelingen.	Næringsråd-giver, arealavdelingen ved skog og jord.	Kan inngå i prosjekt KOM (kultur, mat og opplevelser).	Mange skogshusvær bør bevares slik de er med enkel standard. Vern gjennom bruk er trolig beste strategi for å få dette til.
12	Formidling av kulturminneplanen til frivillige lag og organisasjoner, til aksjon turmål etc.	2019 - 2029	20.000,- årlig	SLK	Kulturavdelingen	Lokale lag og foreninger/frivillige.	Historiene i kulturminneplanen kan benyttes som faktaark i enkel formidling/tilrettelegging av tiltak, jf. kulturminner i plan i mange av de 27 etablerte aksjon turmål allerede.
13	Innlegging av kommunalt listeførte kulturminner i Askeladden etter vedtatt plan	2020 - 2021	100.000,-	SLK	Arealavdelingen	Kulturavdelingen	Det vil anslagsvis bli behov for innlegging av ca 600 enkeltminner som kommunalt listeførte kulturminner i

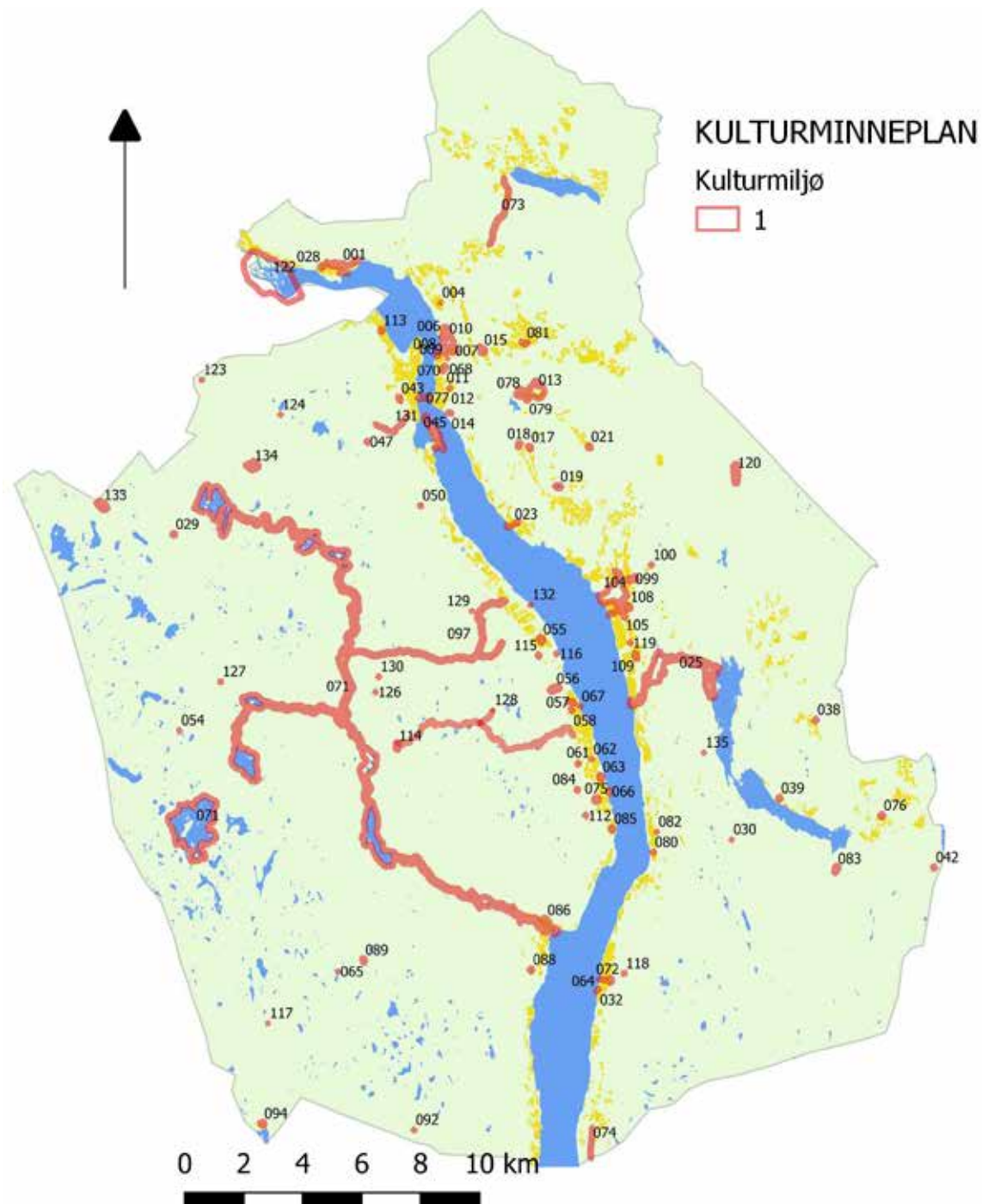
Nr	Tiltak	Gjennomføring	Kostnad	Finansiering	Ansvarlig for oppfølging	Samarbeidspartnere	Kommentar
14	Kontrollregistrering av automatisk fredete kulturminner i kommunen. Registrering utføres av Kulturarvenheten som har ansvar for registrering av automatisk fredete kulturminner, samt å legge disse inn i registeret. Arealavdelingen vil imidlertid komme med ønsker om hvor/hvilke kulturminner Kulturarv bør prioritere å forbedre i planperioden.	2019 - 2029	0,-	Ekstern	Arealavdelingen	Kulturavenheten	Automatisk fredete kulturminner i Askeladden er generelt i dårlig forfatning i kommunen. Det gjelder feil funksjonstolkning, at stedfesting av enkeltminner mangler generelt samt at polygoner i mange tilfeller er vesentlig feil. Videre mangler registrering av en rekke automatisk fredete kulturminner som har vært kjent lenge. Tilstanden til Askeladden er en av flere grunner til at kommunen har valgt å vektlegge kulturminner fra nyere tid i planen. Oppdatering av registeret er en forutsetning for større vektlegging av automatisk fredete kulturminner når kulturminneplanen skal revideres etter 2029.
15	Registrering av bevaringsverdige gravmonumenter 2020 - 2029 på kirkegårdene i Søndre Land	2020 - 2029	200.000,-	Ekstern	Kirkevergen og arealavdelingen	Kirkevergen i Søndre Land som gravferdsmyndighet	Det er 5 kirkegårder i bruk i Søndre Land. Gamle graver slettes etter en tid iht. fastsatt regelverk, men også iht. praksis. Søndre Land kommune ønsker å dokumentere eksisterende gravminner for bevaring av et representativt utvalg for ettertiden. Det er derfor behov for å etablere et kartleggingsprosjekt i samarbeid med Kirkevergen som gravferdsmyndighet for nærmere avklaring av hvilke gravminner som skal prioriteres. Kriteriene for bevaring avklares som en del av prosjektet.

Faktaark for de utvalgte kultur- miljøene

I det videre presenteres hvert enkelt kulturmiljø i Søndre Land, tilsammen 91 områder.

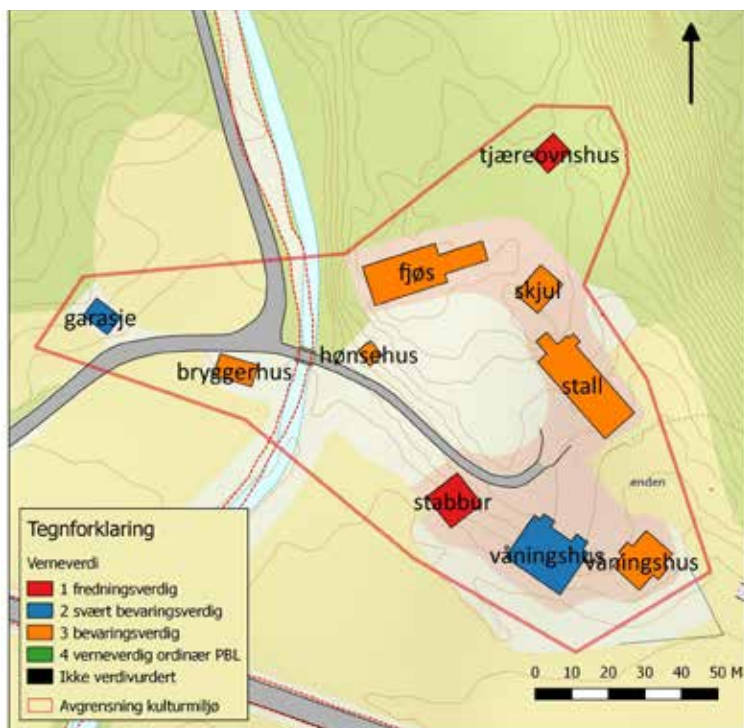
Dette gjelder:

- Gårder 12
- Husmannsplasser 11
- Småbruk 8
- Krigsminner 5
- Hendelse 2
- Kjente personer 3
- Kirker og kirkesteder 6
- Skoler 2
- Vedtaksfredet bygning 1
- Villa 2
- Kulturlandskap 3
- Setre 5
- Tettsted 2
- Teknisk/industrielle kult. 5
- Skogshusvær 12
- Samferdsel 12

Kart som viser beliggenheten til alle kulturmiljøene i planen

Vassenden, gård område 094

Gårdstun med opprinnelig preg fra perioden ca 1850 - 1920 bestående av 10 bygninger. Alle er Sefrak-registrert med verdivurdering fredningsverdig (2 stk.), svært bevaringsverdig (2 stk.), og bevaringsverdig (6 stk.). I Sefrak-registeret finnes i tillegg tre bygninger som ikke eksisterer lenger; smie, stabbur og snekkerstue). Mølle og bjørnестilling, sist brukt 1907, tilhører gården (befares).

Bygningsmiljøet har eldre enkeltbygninger slik som kår-

huset fra 1700-tallet. Garasjen og bryggerhuset er trolig gjenbruk av eldre bygninger, der byggeår er ukjent. Bygningene er laftet uten utvendig kledning, med unntak av kårhuset som har utvendig panel etter restaurering i 1954. Bygningsmiljøet er enhetlig takket med enkroms takstein av tegl.

Spesielt for miljøet er uregelmessig tunstruktur i forhold til terreng. Uregelmessig tunstruktur går forut for firekanttunene som dominerer

Vassenden gård.

Inngangsparti i enkel sveitserstil med nasjonale farger.

gårdsmiljøene i Søndre Land i dag. Gårdstunet Vassenden er eneste helhetlig bevarte eksempel på gårdstun med uregelmessig tunstruktur i Søndre Land.

Et annet arkaisk trekk ved gårdstunet er at tømmerkonstruksjonene mangler utvendig kledning der kun inngangsparti og vindusomramming er dekorert i tidens stil. Dette var vanlig i Søndre

Inngangsparti i empirestil.

Land før 1900-tallet. Spesielt fremheves inngangen til staburet fra 1846 i empirestil, inngangspartiet i våningshuset i enkel sveitserstil med nasjonale farger og opprinnelige vinduer.

Sand søndre, gård område 072

Firekanttun organisert som totun (inntun og uttun) i sveitserstil, med innslag av empire-elementer.

Gården var skysstasjon langs Bergenske hovedveg. Karakteristisk for skysstasjonene i Søndre Land langs Bergenske hovedveg etter 1850 er veg i rett linje fra tunet med skysstasjonen til dampskipsbrygge med pakkhus ved Randsfjorden. Andre eksempler på dette er Hov søndre ("Søgar'n) og Odnes. Den helhetlige strukturen er kun bevart på Sand søndre. Det er foreløpig uklart om sjøhuset fra 1800-tallet var pakkhus i forbindelse med dampskips-trafikken på Randsfjorden.

Økonomibygningene i uttunet består av låve og småfjøs i sveitserstil oppført i 1927 og 1930. Enhetslåven er en monumental vinkellåve.

Bryggerhuset med vognskjul i sveitserstil fra 1910 markerer skillet mellom inntun og uttun. Bygningen svarer trolig til skysstasjonen.

Inntunet består av stabbur bygget i perioden 1850 - 1870 og to våningshus. Kårhuset, restaurert i 1982, er trolig fra 1700-tallet, mens andre kilder daterer bygningen til

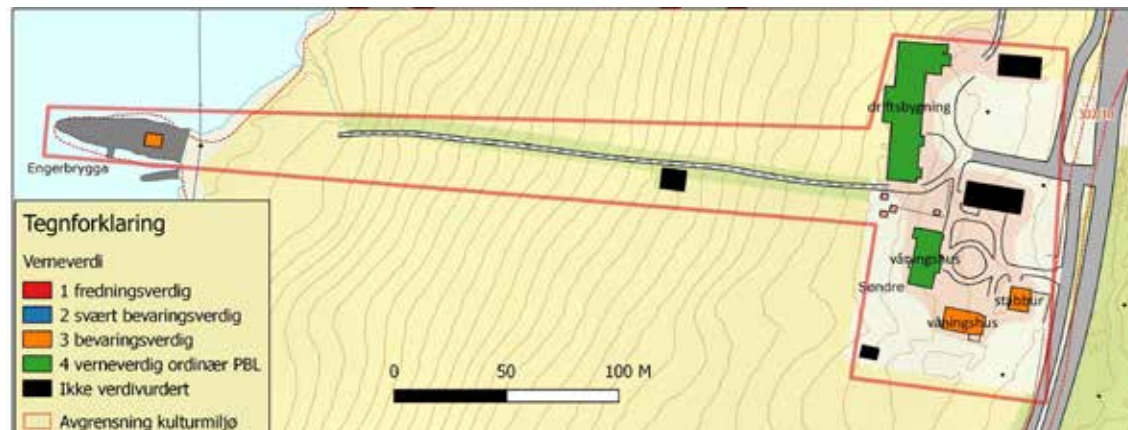
1850-tallet. Hovedhuset fra 1838 har empireelementer, med sveitserstil som dominerende stilart.

Et bakeri, som inngikk i bygningsmiljøet, er fjernet grunnet omlegging av Rv 34. Smia ble flyttet fra utkanten av tunet da riksvegen ble utbedret med nåværende plassering mellom tunet og fjorden.

Bygningsmiljøet har helhetlig preg. År 1900 som begrensning i instruksjonen for hva som skulle tas med i Sefrakregistreringene på 1980-tallet medfører imidlertid at kun 5 av 8 verneverdige bygninger er registrert på Sand søndre. Av disse er staburet, kårbygningen og sjøhuset vurdert som bevaringsverdige (kategori 3). Hovedhuset og den monumentale enhetslåven er vurdert med laveste verneverdi i Sefrak (kategori 4).

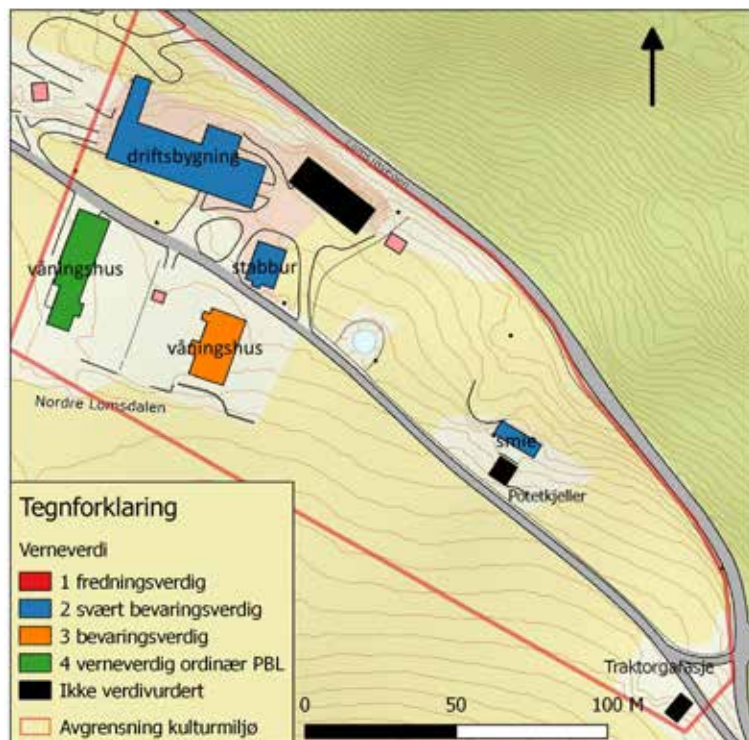
Verdivurderingene bør gjennomgås på nytt med vekt på helhetlig gårdsmiljø. Sand søndre er et av de best bevarte totunene med opprinnelig preg i Søndre Land.

Inntunet (over) der vognskjulet med bryggerhus i forgrunnen skiller uttunet med småfjøs og enhetslåve i sveitserstil fra 1927 (under).

Lomsdalen nordre, gård område 086

Firekanttun i sveitserstil og nordisk nybarokk, samt økonomibygninger sørvest for tunet fra perioden ca 1850 - 1950.

Firekanttunet består av våningshus, sammenbygget kårbygning og vognskjul, tømmerlåve og stabbur. Tunformasjonen er åpen mot sør. Der stod "rustkammeret", flyttet til Hov søndre ("Søgarv").

Nåværende tun er i hovedsak resultat av omorganisering på 1860-tallet med bygging av

en monumental tømmerlåve inspirert av tidens enhetsprinsipp (oppført 1864). Stabburet fra 1791 ble flyttet til nåværende plassering i 1869 og fikk da eksteriør i sveitserstil. Våningshuset brant i 1803 og et nytt ble oppført på samme sted i 1807. Tømmerdelen er utvidet med reisverk mot sør og bygningen har nyklassisk eksteriør fra ca 1920.

Kårhuset er en udatert tømmerbygning med utvendig panel etter restaurering ca 1960. Et vognskjul i sveitserstil er

Våningshus fra 1807 med eksteriør i nordisk nybarokk fra ca 1920.

sammenbygd med kårhuset. Vognskjulet er et sekundært tilbygg uten datering, ca 100 år gammelt.

70 meter sørøst for tunet ligger ei smie sammenbygd med ei snekkerbu, der sistnevnte er tilflyttet fra Bjørnerud skole. I samme område ligger en potetkjeller og en stor tørrmurt steinplattung med ukjent funksjon. En takst før ombyggingen av tunet omtaler imidlertid en tjærebrenneribygning på 12,5 x 10 alen. Plattingen ved smia er trolig fundamentet til dette anlegget.

Lengst sørøst, ved innkjørslen til tunet, ligger en traktorgarasje som er uendret fra den ble oppført på 1940-50 tallet.

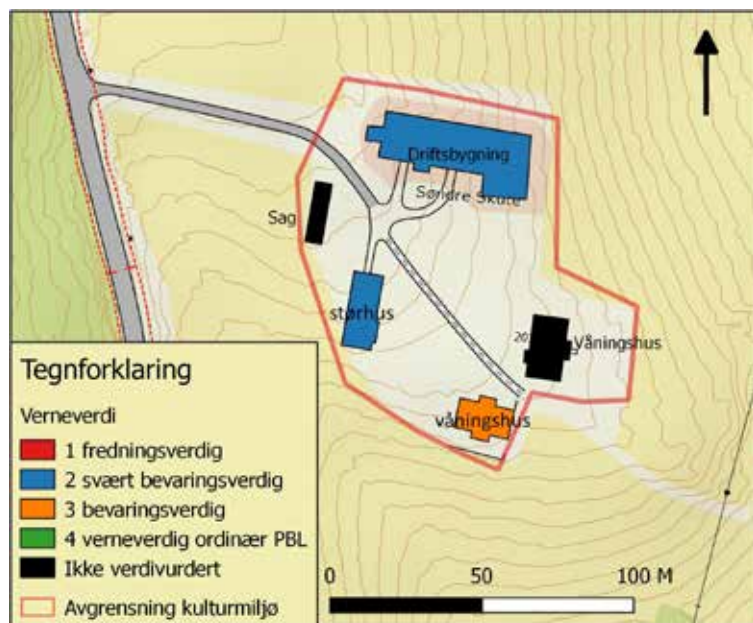
Enhetslåve i tømmer fra 1864.

Lomsdalen nordre fikk første traktor i 1947 og bygningen er trolig et unikt eksempel på en tidlig traktorgarasje med opprinnelig preg i Søndre Land.

Gårdsmiljøet med tilhørende økonomibygninger sørøst for tunet representerer stilvariasjon fra perioden ca 1860 - 1920 med innslag av elementer fra sent 1700/

tidlig 1800-tall, samt tilføyelser frem mot 1960. Vest for tunet, utenfor kulturmiljøet avgrenset, ligger moderne økonomibygninger. Bygningsmassen på Lomsdalen nordre er resultat av tilføyelser over tid som alternativ til riving. Lomsdalen nordre har således en karakteristisk stil- og funksjonsvariasjon som er godt bevart.

Skute søndre, gård område 085

Firekanttun i sveitserstil og nyklassisme, med empire-elementer.

Kårbygningen fra ca 1780 er eldste bevarte bygning på tunet. Opprinnelig eksteriør på bygningen er vesentlig endret etter restaurering på 1980-tallet. Liggende panelfelt avspeiler imidlertid bygningens tidligere eksteriør i empeirstil.

Tunet er ellers dominert av sveitserstil og nyklassisme oppført mellom 1892

Enhetslåve i sveitserstil fra 1892.

- 1912/1920-tallet. Låven, størhuset og gårdssaga er i sveitserstil.

Det nyklassiske våningshuset fra 1912 er et hovedverk i denne stilarten i Søndre Land.

Det monumentale inngangspartiet er inspirert av romersk tempelarkitektur i stein

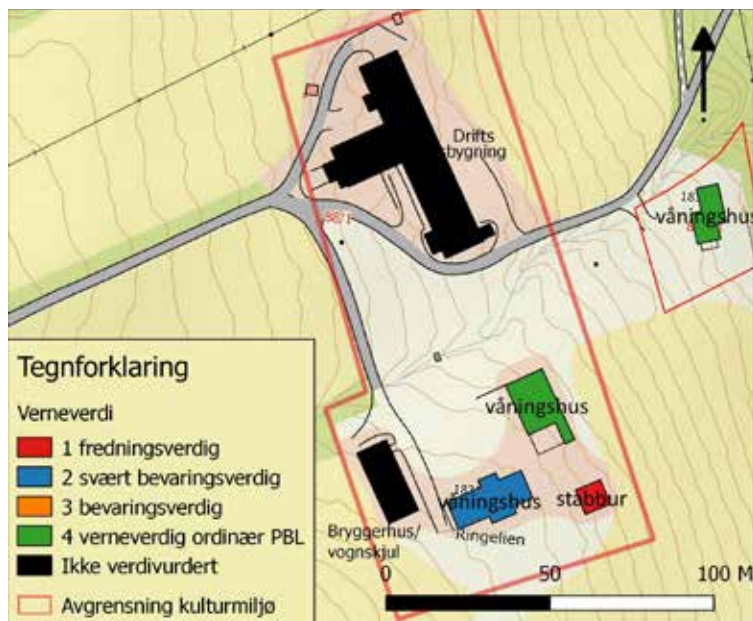
Stabburet fra 1700-tallet var en av to vedtaksfredete bygninger i Søndre Land. Det ble tatt ned for flytting til nytt sted i tunet. Uenighet med Riksantikvaren om plasseringen medførte imidlertid at det lagrede tømmeret lå så lenge at det til slutt råtnet opp. Stabburet ble "avfredet" i 1986.

Tunet på Skute søndre har høy standard mht. vedlikehold av verneverdig bygningsmasse. Låven er svært bevaringsverdig (kategori 2), mens kårbygningen og størhuset er vurdert som bevaringsverdige (kategori 3). Bygninger yngre enn år 1900 er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert.

Hovedinngangen i våningshuset i nyklassisistisk stil fra 1912.

Ringelien, gård område 063

Åpent totun med låve, stabbur, to våningshus og bryggerhus med tilbygd gårdsverksted. Tounet har enhetlig utforming sammensatt av stilelementer fra 1700-tallet til 1975. Med unntak av kårboligen fra 1950 er bygningene yngre enn år 1900 ikke Sefrakregistrert/verdivurdert.

Stabburet i tømmer uten utvendig kledning fra ca 1750 er eldste bygning (fredningsverdig, kategori 1). Våningshuset er trolig fra slutten av 1700-tallet med utvendig eksteriør som en blanding av empirelementer og nyklassisisme etter restaurering i 1930 (svært bevaringsver-

dig, kategori 2). Den såkalte "ballsalen" på Ringelien var en staselig bygning revet på 1940-tallet. På tomte står kårhuset fra 1950, tegnet av arkitekt Espen Poulsen (laveste verneverdi i Sefrak kategori 4)

Bryggerhuset med opprinnelig preg fra 1930-tallet er harmonisk sammenføydd med gårdsgarasjen fra 1975.

Låven i sveitserstil fra 1903 er en monumental enhetslåve med T-form, hele 64 meter lang. Fjøset har stått tomt siden Ringelien gav opp melkeproduksjonen i 1948.

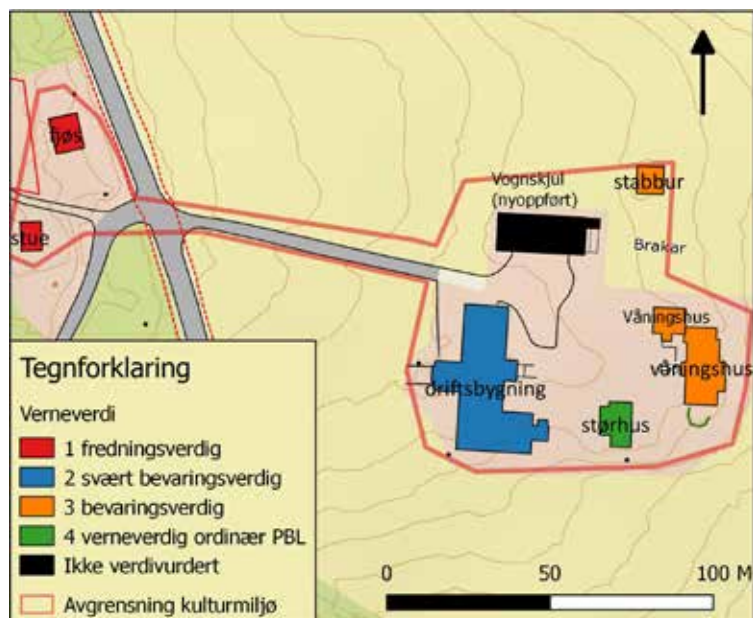
Våningshuset fra slutten av 1700-tallet med nyklassisk paneleksteriør til høyre. Villaen "Kåret" fra 1950 tegnet av den norske arkitekten Esben Poulsson (1907 - 1974) til venstre.

Gjenbruk av de mange enhetslåvene som ble oppført i Søndre Land i perioden ca 1850 - 1930 er en viktig problemstilling. På Ringelien ser man en original løsning der halve låven med møkkakjelleren er omgjort til opera-/konsertlokale. Lokalet brukes ellers som maskinhall. Interiøret i låven er vesentlig endret, men eksteriøret er godt ivare tatt ved ombyggingen.

Møkkakjeller og fjøs i enhetslåven fra 1903 gjenbrukt som maskinhall og som operalokale. Foto til høyre er hentet fra nettsiden til Ringelien gård/fotograf ukjent.

Brakar, gård område 057

Firekanttun med bygninger i sveitserstil og empire. Bygningene på tunet er eldre enn år 1900 med unntak av redskapshuset med gårdsverksted og garasje fra 1988. Den nye bygningen har samme plassering som tidligere vognskjul/skåle og eksteriøret er godt tilpasset de øvrige driftsbygningene mht. utforming og fargevalg.

Smia og sommerfjøset som ligger ved hovedveien ca 110 meter vest for gårdstunet inngår i kulturmiljøet.

Bygningene varierer fra fredningsverdig (kategori 1)

til laveste verneverdi i Sefrak (kategori 4).

Smia og sommerfjøset i tømmer uten utvendig kledning fra midten av 1800-tallet er fredningsverdige.

Tømmerlåven i sveitserstil med fjøs fra 1885 (restaurert 1895), er vurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2).

Våningshuset i sveitserstil og kårboligen i empirestil, samt stabburet i tømmer fra 1866 er vurdert som bevaringsverdige (kategori 3).

Den opprinnelige drengestua/

Tømmerlåve i sveitserstil med fjøs fra 1885, restaurert 1895 (deler av bygningen er fra 1700-tallet). Den gamle ondsakersteinen er gjenbrukt for å bevare opprinnelig eksteriør i tunet da taket ble restaurert i 2015/16.

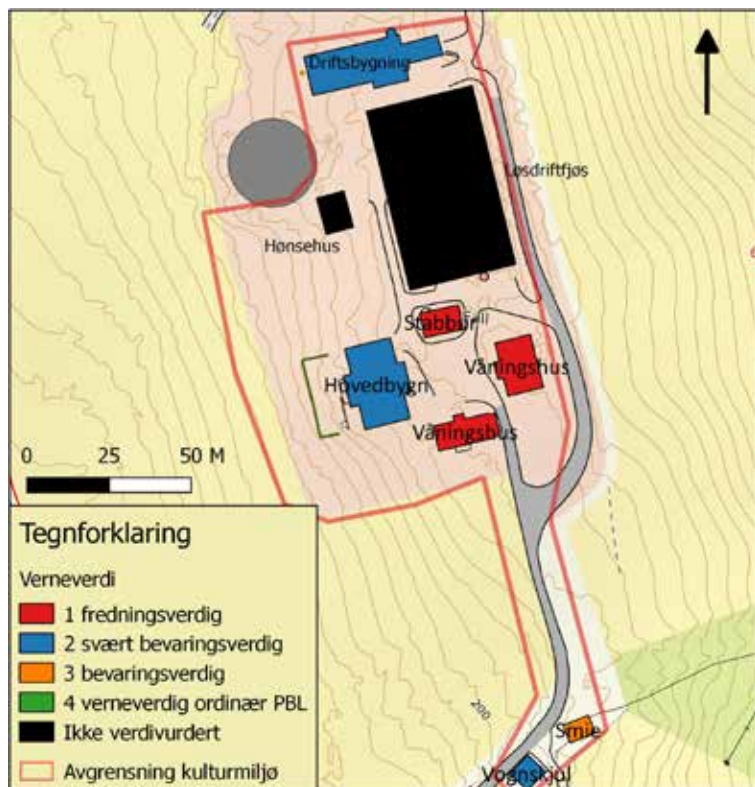
vognskjulet har laveste verneklasse i Sefrak (kategori 4). Bygningen fra 1700-tallet, har eksteriør preget av restaureringen i 1976.

Bygningene på Brakar er tekket med enkroms teglstein fra Onsaker teglverk ved Jevnaker. Det ble lagt nytt tak på den store tømmerlåven i 2015/16. Det nye vann-tette taket er tekket med den originale ondsakersteinen for å bevare eksteriøret på bygningen som en del av helheten i tunet.

Empire inngangsparti i kårbygningen.

Fall øvre, gård område 109

Totun i sveitserstil, en empirbygning og et moderne løsdriftfjøs.

Det er tre våningshus i inntunet, to i sveitserstil og et i empirestil. Våningshusene i sveitserstil fra 1890 og 1892 er rikt dekorert. Glassverandaen på hovedhuset er kåret til vakreste veranda i kommunen.

Våningshuset i empirestil er et midtgangshus med vinduer

fra 1700-tallet.

Stabburet fra 1867 markerer skillet mellom inntun og uttun. Dette er nylig flyttet tilbake til opprinnelig plassering i tunet.

Bygningene på Fall øvre har høy verneverdi. Tre av fire bygninger i inntunet er fredningsverdige (kategori 1). Dette gjelder stabburet, empirehuset, og det mest opprinnelige våningshuset i

Utsnitt av gavlen til kårhuset i sveitserstil fra 1890.

sveitserstil fra 1890.

Hovedbygningen i sveitserstil er noe modernisert og har derfor lavere verdi (spesielt bevaringsverdig, kategori 2).

En stor enhetslåve i sveitserstil med T-form fra 1930 ble restaurert i 1979. Sidefløyene er fjernet og verneverdien bør justeres (spesielt bevaringsverdi, kategori 2).

Fall øvre er en av få gårder som fortsatt driver melkeproduksjon og løsdriftsfjøset fra 2012 er størst i kommunen. Fjøset viderefører tradisjonell organisering av totunet med

løsdrift som ny driftsform med god tilpasning i kulturlandskapet.

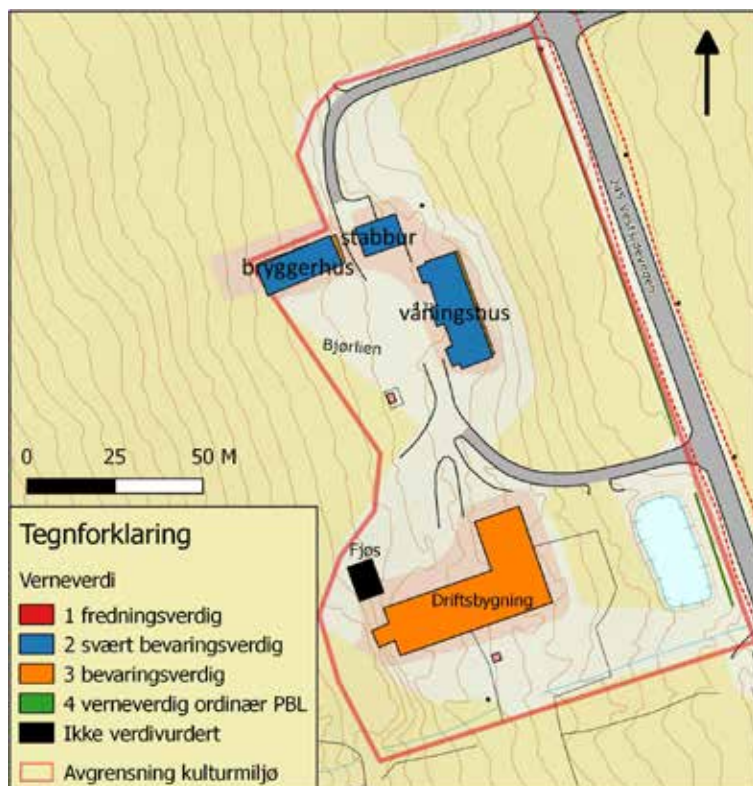
Hønseshuset i sveitserstil er udatert, men yngre enn år 1900 og derfor ikke Sefrak registrert/verdivurdert.

Sør for inntunet ligger smie (bevaringsverdig) og vognskjul (svært bevaringsverdig). Vognskjulet er en gjenbrukt bygning, flyttet hit mot slutten av 1800-tallet. Bygningen er sotet på innsiden og har trolig vært et malthus.

Glassveranda på hovedhuset i sveitserstil fra 1892.

Bjørlien, gård område 055

Totun i sveitserstil med innslag av empire. Tunet på Bjørlien lå opprinnelig ca 350 meter lenger opp i bakken. Det ble flyttet til nåværende plassering i 1860-årene.

Bryggerhuset fra midten av 1700-tallet er flyttet til tunet fra den opprinnelige tunplasseringen. Et redskapshus i reisverk er tilbygd i 1955.

Den øvrige bygningsmassen på Bjørlien er fra perioden

1868 - 1913. Bygningene har utpreget sveitserstil, spesielt låven og fjøset fra 1913 og våningshuset fra 1860-årene. Våningshuset har imidlertid vinduer og veggfelt i empirestil.

Stabburet fra 1868 er en tømmerbygning uten utvendig kledding.

Bryggerhus, våningshus og stabbur er spesielt bevaringsverdig (kategori 2). Den mo-

Over: "Blondeveranda" på våningshuset oppført 1868. De nygotiske elementene i verandaen indikerer datering mot slutten av 1800-tallet.

Høyre: Bryggerhus fra midten av 1700-tallet.

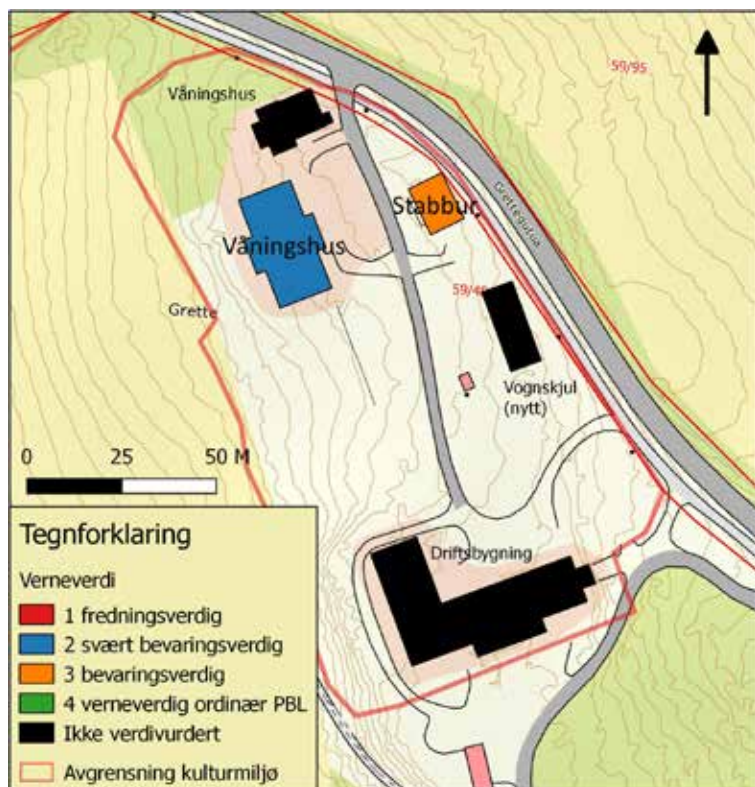
numentale sveitserstillåven fra 1913 (vinkellåve) er ikke registrert i Sefrak, men likevel verdivurdert som bevaringsverdig (kategori 3). Et fjøs i samme stil/bygget samme år er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert.

Enhetslåve, vinkellåve i sveitserstil fra 1913.

Grette, gård område 108

Totun i sveitserstil med bygningssmasse fra 1889 til 1909.

Tunet avgrenser Hov sentrum. Begyggelsen langs Grettegutua/på Harpelykka fra perioden ca 1850 - 1925 er i hovedsak revet i etterkrigstiden. Det samme gjelder smia og drengestua på Grette. Tunet er ellers intakt.

Hovedhuset i rikt dekorert sveitserstil fra 1894 er vurdert som svært bevaringsverdig

(kategori 2).

Kårboligen uten byggeår, ombygd i 1909, er ikke Sefrakregistrert/verdivurdert. Det samme gjelder den monumentale enhetslåven i sveitserstil fra 1904. Registreringsinstruksens begrensning år 1900 er således svært uheldig i foreliggende verdivurdering av tunet på Grette (må suppleres).

Stabburet i tømmer uten

Våningshus i sveitserstil fra 1894.

utvendig kledning fra 1889 er vurdert som bevaringsverdig (kategori 3). Relativt lav verneverdi på stabburet er trolig betinget av ombygging til garasje. Grette er en av de mest monumentale sveitserstiltunene med opprinnelig preg i Søndre Land. Den historiske tilknytningen til utviklingen av Hov sentrum, og at gårdstunet fortsatt makrerer tettstedets avgrensning, er vektlagt i valg av Grette som kulturmiljø i kommunedelplanen.

Utsnitt av fjøset i den monumentale enhetslåven i sveitserstil fra 1904. Fjøset er tomt og melkespannene er kun til utstilling.

Midtberg, gård område 099

Kårbygning i sveitserstil etter ombygging i 1888. Inngangspartiet i empiri er trolig en restaurert kopi fra hovedhuset i 1977.

Totun med bygninger i sveitserstil fra perioden ca 1860 - 1900 med innslag av empiri. Tunet på Midtberg har enhetlig preg med høy verneverdi.

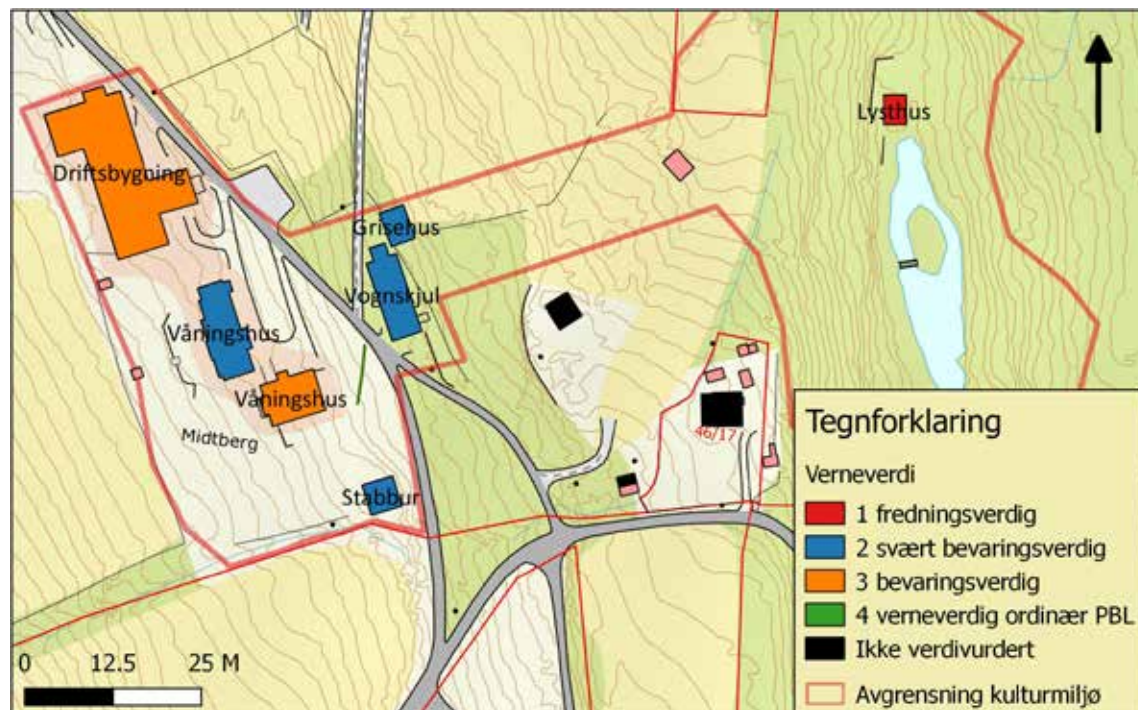
Våningshuset fra ca 1800 i er eldste bygning på tunet. Dette var opprinnelig et midtgangshus i empiristil, påbygget siste halvdel av 1800-tallet og restaurert flere ganger på 1900-tallet. Dagens eksteriør synes kun inspirert av tidligere empiristil. Vurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2).

Kårbygningen i sveitserstil er trolig resultat etter ombygging

i 1888 (bevaringsverdig, kategori 3). Bygningen er restaurert i 1977 og inngangspartiet i empiristil er kopi fra foto av inngangspartiet i hovedhuset.

Grisehuset, vognskjulet og stabburet er i tømmer uten utvendig panel, alle vurdert som svært bevaringsverdige (kategori 2).

Den store T-låven er sammensatt av ulike elementer bygget over tid, men det må vurderes fra innsiden. Eksteriøret er i sveitserstil etter restaurering på 1920-tallet.

Spesielt for Midtberg er vanddammen med lysthuset fra 1895. Dammanlegget er ikke vurdert, men lysthuset i sveitserstil er fredningsverdig (kategori 1).

Fredningsverdig lysthus i sveitserstil fra 1895 ved Midtbergsdammen.

Bjørnerud, gård område 023

Fiskerhytte der Nils Valby bodde og virket som profesjonell fisker fra 1904. Fisken ble lagret i steinkjelleren under bygningen.

Bjørnerud er et gårdstun med flere funksjoner. Gården var dampskipsanløp fra 1848, handelsted for Lausgarda med butikk fra 1887, jernbanestasjon fra 1902, helårs fiskeri med foredlingsvirksomhet og distribusjon fra 1904 og snekkeri/møbelfabrikk fra 1925.

Våningshuset fra ca 1750 har sveitserstileksterior etter oppstilling i 1910 (svært bevaringsverdig, kategori 2).

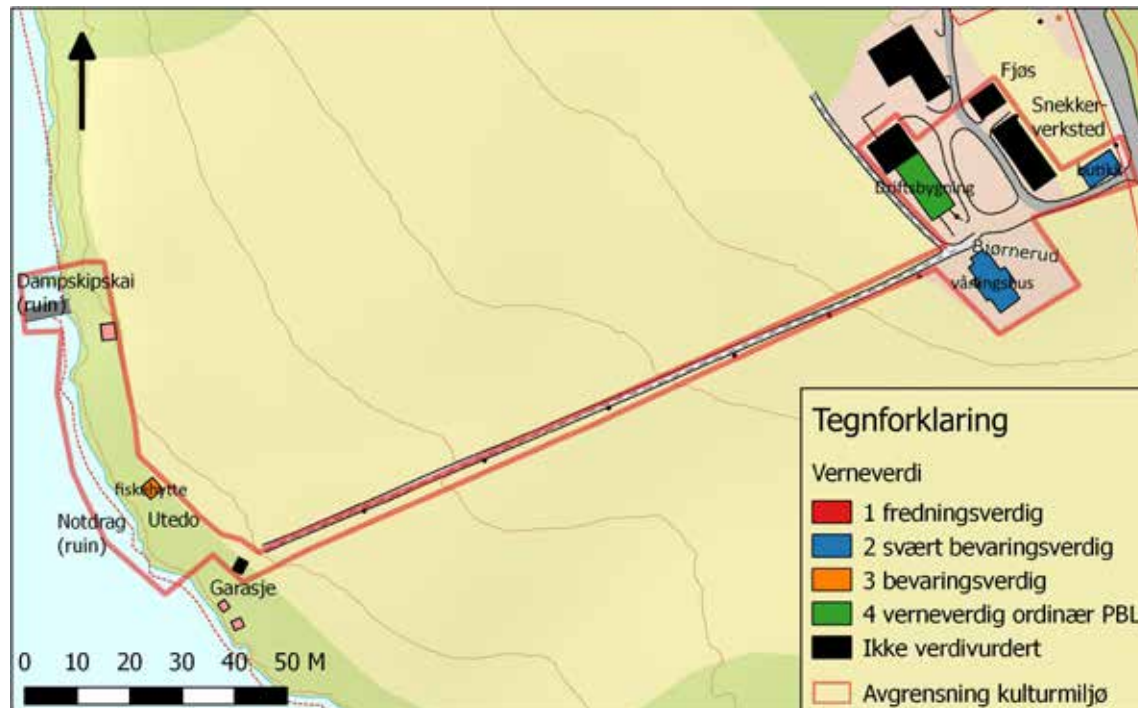
Flere gårdshus er fjernet, men tømmerlåven fra 1859/60 er bevart (bevaringsverdig, kategori 3). I gårdsmiljøet inngår

også et fjøs som ikke er Sefrak registrert/verdivurdert.

Snekkeriet/møbelfabrikken i sveitserstil fra 1925 en del av tunet. Bygningen er gjenbruk av et svalgangshus med ukjent alder (ikke Sefrakregistrert/verdivurdert).

Butikken ved riksveien er i tømmer uten utvendig panel og har opprinnelig preg bevart. Det har vært butikk i bygningen fra 1887- 1975 (spesielt bevaringsverdig, kategori 2).

Dampskipskaia på Bjørnerud

er en uregistrert ruin. I 1875 inngås kontrakt med dampskipselskapet for oppføring av pakkhus mv. Varer og passasjerer ble lastet/losset på Bjørnerud når isgang hindret anløp i Odnas. Varene ble sesongvis fraktet landevegen mellom Bjørnerud og Odnas inntil Petter Østensen anla brygge med pakkhus på Rødnesvelta i 1877. Rødnes overtok da endestasjonfunksjonen for dampskipstrafikken på Randsfjorden som Bjørnerud hadde hatt før.

Bjørnerud hadde et av de største notdragene i Randsfjorden - nota ble rodd midtfjords. Nils Valbye drev fiske her fra

1904. Notdraget er borte, men steinsetningen av fjordbunnen er bevart sammen med fiskerhytta, utedoen og lastebilgarasjen for distribusjon av fisken. Fiskerhytta er

vurdert som bevaringsverdig (kategori 3). Fiskerirelaterte kulturmiljøer er sjeldne langs Randsfjorden og verdien av bygningene på Bjørnerud bør vurderes på nytt.

Snekkeri/møbelfabrikk i sveitserstil fra 1925.

Klauvstad, gård område 013

1655 er tidligste årstall på laftestokkene i låven på Klauvstad øvre. Deler av tømmerkassen er eldre. Eldste bygning i Søndre Land?

Tett firekanttun, enkeltbygninger og kulturlandskap.

Klauvstad var to bruk der det øvre bruket ble fraflyttet og våningshuset brent etter sykdom ca 1914 (spanskesyken?). Låven på det fraflyttede bruket står fortsatt og viser mange ombygginger. 1655 er eldste årstall risset på tømmerveggen innvendig. Middelalderform på nov og tømmer tilsier gjenbruk av eldre bygningsdeler. Låven er fredningsverdig (kategori 1) og er muligens eldste stående bygning i Søndre Land. Hvis tømmeret er eldre enn 1650 er bygningen automatisk fredet iht. kulturminneloven.

Tunet på Klauvstad nedre er sammensatt av bygninger fra

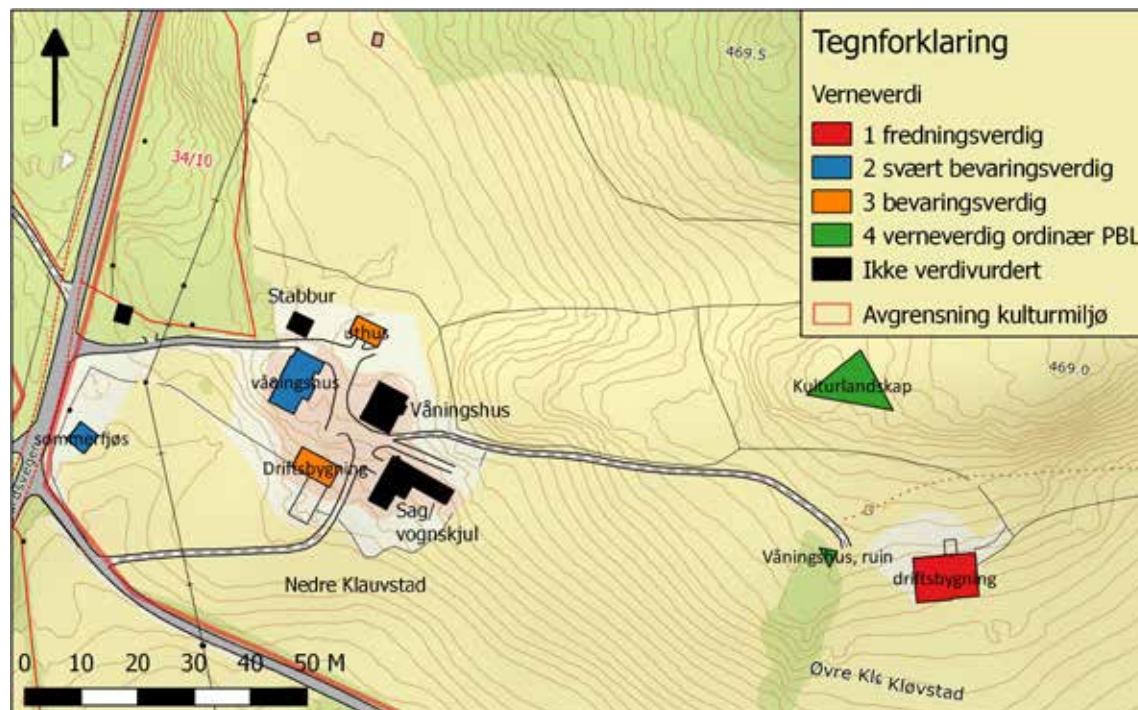
1840 - 1938.

Våningshuset i sveitserstil fra 1901 er svært bevaringsverdig (kategori 2) Det samme gjelder sommerfjøset som er restaurert etter antikvariske prinsipper i 2002.

Stabburet fra ca 1930, tømmerlåven fra 1840 og garasjen/bryggerhuset er vurdert som bevaringsverdige (kategori 3). Sistnevnte er gjenbruk av et seterhus med ukjent byggeår, flyttet flere ganger på tunet.

Kårboligen i jugendstil fra 1918 og gårdssaga fra 1938, sammenbygd med en garasje, er ikke Sefrak registrert/verdivurdert.

I utmarka, utenfor tunet på

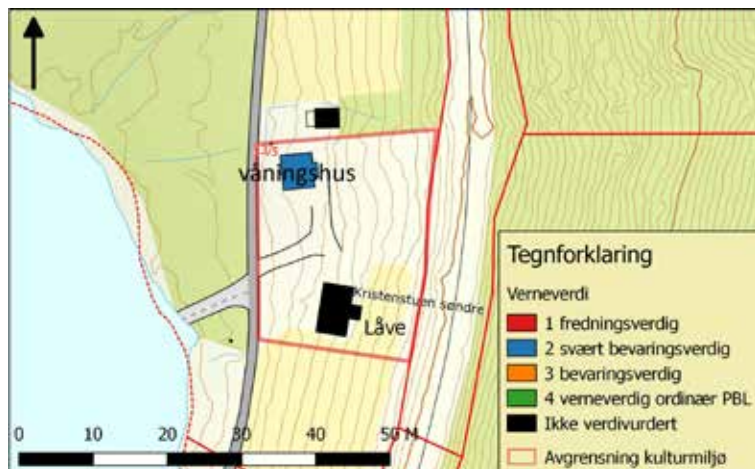
Tunet på Klauvstad (nedre).

Klauvstad, finnes rydningsrøys, fossile åkre, gravrøys og levninger av husmannstuffer. Klauvstad er bland de ca 30

brukene i kommunen som fortsatt driver med sau. Beiting og brukernes omtanke/holdninger til bevaring av

kulturlandskapet er eksemplarisk. Skjøtselen av kulturlandskapet på Klauvstad er tilnærmet unik i Søndre Land.

Kristenstuen søndre, husmannsplass område 006

Det verneverdige kulturmiljøet på Kristenstuen består av våningshus og låve. Nord for våningshuset ligger ei hytte som muligens kan være et ombygd stabbur (uvisst). Før hyttas opprinnelse er avklart som en opprinnelig del av tunet på husmannsplassen defineres den utenfor kulturmiljøet.

Våningshuset er iflg. Sefrak fra slutten av 1800-tallet. Bygningen i sveitserstil har opprinnelig preg, med unntak av et påbygd inngangsparti som en senere tilføyelse (trolig tidlig på 1900-tallet). Bygningen er registrert som svært bevaringsverdig (kateogri 2). Låven i reisverk er trolig fra 1940-tallet og er derfor ikke registrert i Sefrak. Låven har opprinnelig preg og

er verneverdig som en del av det helhetlige kulturmiljøet. Låven er ikke verdivurdert.

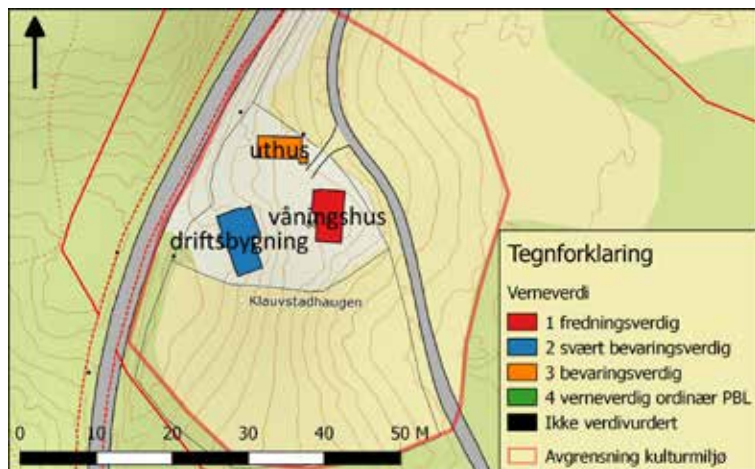

Våningshuset i enkel sveitserstil med senere påbygget inngangsparti

Låve i reisverk, trolig oppført på 1940-tallet

Klauvstadhaugen, husmannsplass område 079

Klauvstadhaugen er en av de best bevarte husmannsplassene med opprinnelig preg i Søndre Land. Kulturmiljøet består av våningshus, uthus og låve. Bygningene har verneverdi fra fredningsverdig til bevaringsverdig, jf. kart. Iflg. Sefrak er bygningene oppført mellom 1825 -1850, med noen tilføyelser tidlig på 1900-tallet.

Klaustadhaugen er fraflyttet og kulturmiljøet er en tidskapsel med svært stor helhetlig verneverdi. Bygningene er i sterkt forfall og det er behov for umiddelbare tiltak.

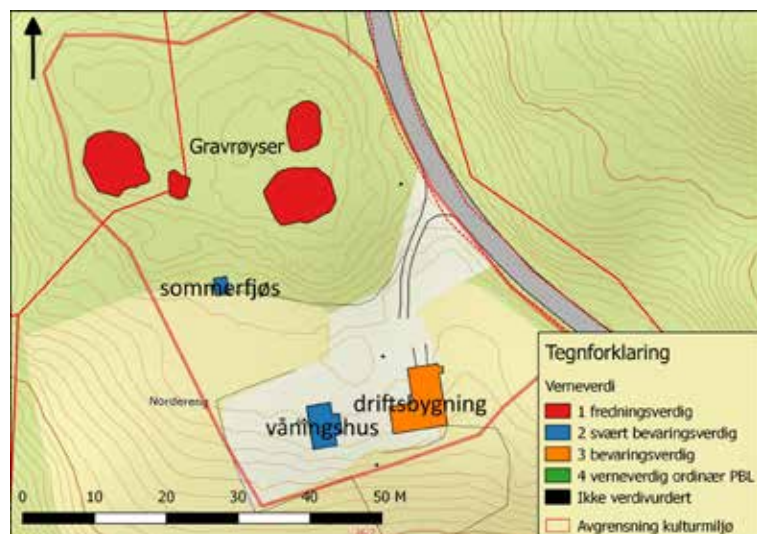

Oversikt av bygningsmiljøet med uthus (nærmest), våningshus og låve.

Det fredningsverdige våningshuset er i sterkt forfall, men kan fortsatt reddes.

Nordereng, husmannsplass område 017

Nordereng er uten tvil best bevarte husmannsplass med opprinnelig preg i Søndre Land. Kulturmiljøet består av våningshus, låve og sommerfjøs. Tømmerveggene i sommerfjøsset står fortsatt, men taket har rast sammen. De øvrige bygningene er ellers relativt godt bevart.

Våningshuset og sommerfjøsset er svært bevaringsverdig (kategori 2), mens låven kun er vurdert som bevaringsverdig (kategori 3) i Sefrak. Vurderingen av bygningene hver for seg er rett i en isolert sammenheng, men det helhetlige kulturmiljøet er unikt og alle bygningene fortjener etter hvert ny vurdering som fredningsverdige.

I kulturmiljøet inngår for øvrig 3 monumentale gravrøyser samt ei mindre. Gravrøyser med tilsvarende beliggenhet kalles gjerne årøyser. Røyserne er ikke datert, men skriver seg trolig fra eldre jernalder. Gravrøysene er automatisk fredet.

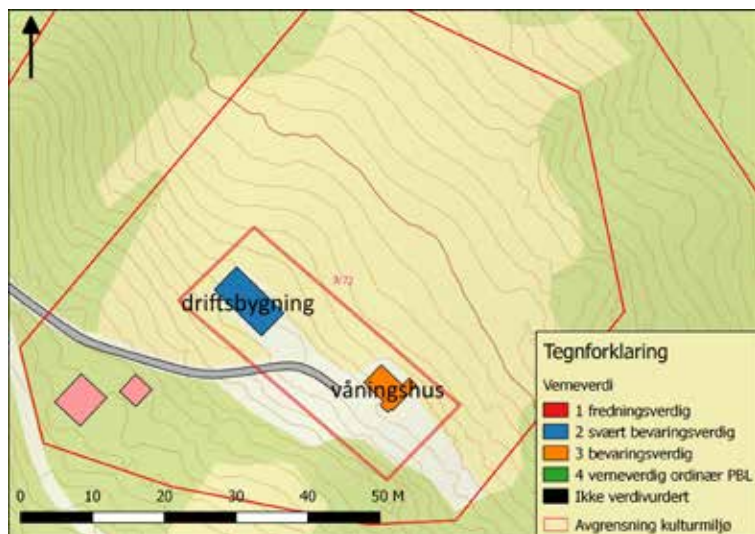

Våningshuset på Nordereng er en unik tidskapsel.

En av tre monumentale gravrøyser fra jernalderen på høydedrage bak husmannsplassen. Gravfeltet inngår i kulturmiljøet. Herfra er det vid utsikt over Land.

Torpesveen, husmannsplass område 050

Husmannsplassen Torpesveen er i bruk som bolig. Nyere bygninger ligger et stykke unna den verneverdige bebyggelsen. Den opprinnelige husmannsplassen med våningshus og låve er således et lett leselig kulturmiljø med opprinnelig preg, med endringer som småbruk til 1950-tallet.

Ifølge Sefrak er bygningsmassen fra siste kvartal av 1800-tallet. Våningshuset i tømmer er flyttet fra Nordråksetra og ble påbygd med reisverk i 1949 (bad og loftsgang). Tømmerlåven er også flyttet til Torpesveen fra Nordråksetra. Ifølge Sefrak ble låven sammenbygd med fjøs og stall engang mellom 1925 og 1950.

Bygningene har verneverdi bevaringsverdig og svært bevaringsverdig. Kulturlandskapet som omgir kulturmiljøet avgrenset er ikke kartlagt.

Tømmerlåve flyttet fra Nordråksetra

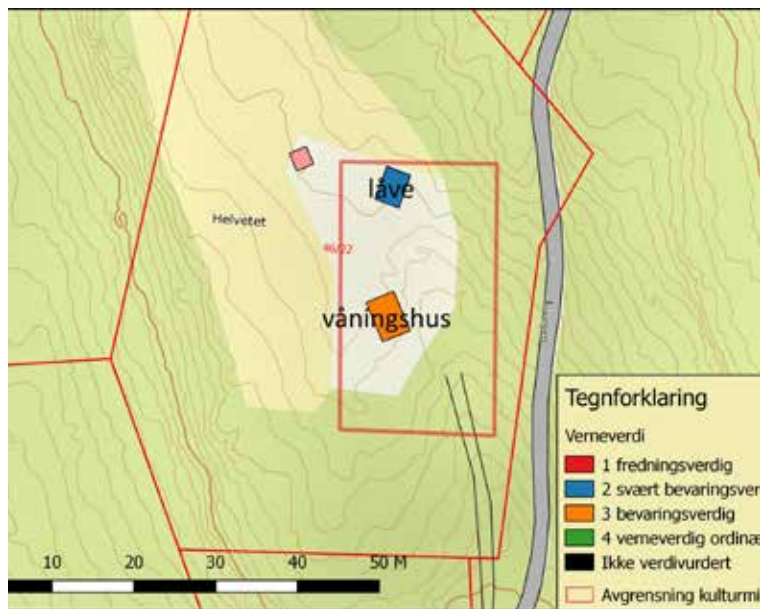

Kulturlandskap

Våningshuset med opprinnelige tømmerkasse til og med kjøkenvinduet på langfasaden.

Helvete, husmannsplass område 100

Husmannsplassen Stenerud kalles Helvete.

Det er noen problemer med Sefrak-registeret i grunnkrets 2 der kun våningshuset og låven er markert på kart. I Dag Lindbråtens database fremgår imidlertid at miljøet ytterligere består av ei smie og tufta etter et fjøs. Smia ligger i steingarden sør for våningshuset. Tufta etter fjøset ligger øst for låven. Bygningen markert rosa på kartet er en nyoppført laftekonstruksjon.

Våningshuset med ukjent byggeår fra 1800-tallet er bevaringsverdig (kategori 3).

Huset har opprinnelig preg, men reisverket i nordre del er påbygg fra 1950-tallet. Låven, også med ukjent byggeår fra 1800-tallet, er vurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2). Et vindu er tilføyd i gavlen.

Den opprinnelige bygningsmassen er noe endret, men sammen med kulturlandskapet bestående av steingjerder og rydningsrøyser er Helvete et kulturmiljø med opprinnelig preg. Kulturlandskapet er ikke registrert, men innmarka er omkranset av steingjerder og flere store rydningsrøyser.

Våningshus fra 1800-tallet med opprinnelig preg. Reisverksdelen i nord er tilbygget på 50-tallet.

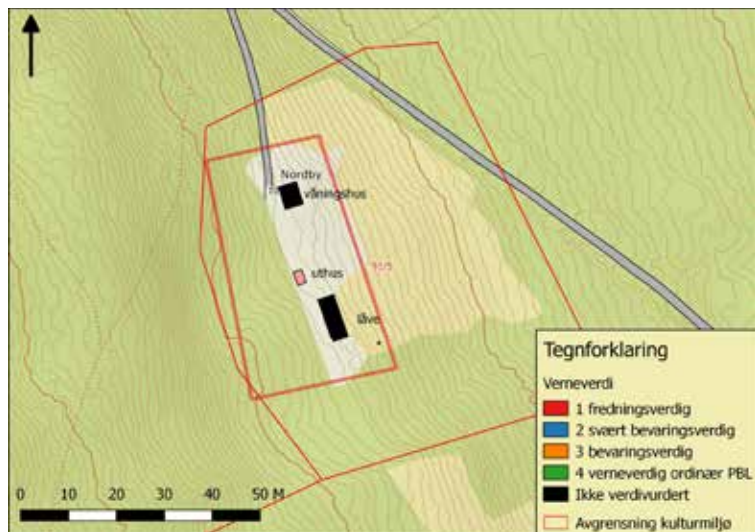

Låve fra 1800-tallet, ombygd til fritidsformål der eksteriøret er godt ivaretatt.

Smie i steingjerdet omkring husmannsplassen (uregistrert).

Nordby (Nordbyhågån), husmanns- plass område 115

Nordbyhågån var husmanns-
plass under Bjørlien til 1923.
Våningshuset ble bygd i 1926,
låven rundt 1900 og fjøset i
1939. Bygningsmassen på
Nordbyhågån er yngre enn
1900. Kulturmiljøet er derfor
ikke registrert i Sefrak eller
verdivurdert. Nordbyhågån
er en av få husmannsplas-
ser med opprinnelig preg i
Søndre Land og er helt klart
et prioritert kulturmiljø i kom-
munedelplanen.

Nordbyhågån brukes som
fritidsbebyggelse der vånings-
huset er i godt hold. Skålen
og låven er derimot preget en
del av forfall.

Inngang skåle/stabbur. Foto
Dag Lindbråten

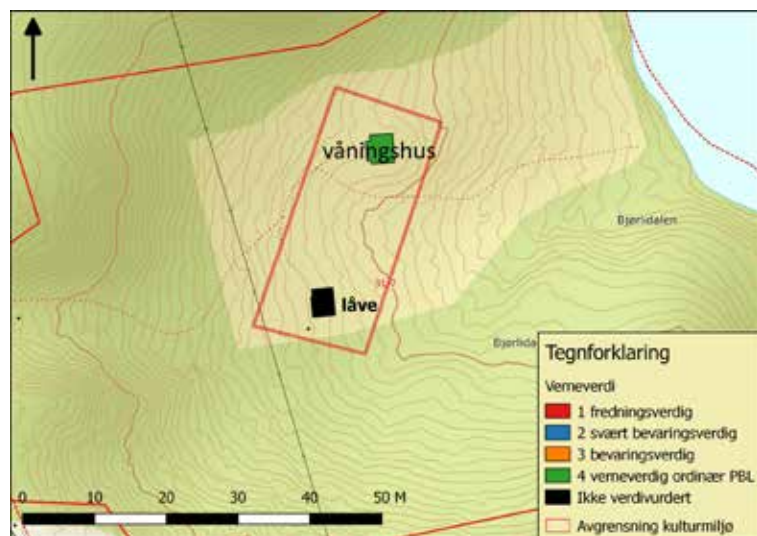
Låve fra ca 1900 med fjøs i kamlaft og forlåve i grovt bindingsverk. Tekket med blekk av utban-
kede tønner. Foto Dag Lindbråten

Nordbyhågån ligger i bratt lende og er et av få eksempler på rekketun i Søndre Land. Mellom
våningshuset og låven skimtes såvidt skålen/stabburet. Foto Dag Lindbråten

Bjørldalen, husmannsplass område 116

Bjørldalen var husmannsplass under Bjørlien og ble fradelt i 1931. Kulturmiljøet består av våningshus og låve. Våningshuset er ei toroms stue med akerhusisk grunnplan. Inngang til kjøkkenet med peis. Stua fra tidlig 1800-tall (før 1825) ble modernisert utvendig i 1970 (vernekategori 4)

Låven fra 1915 er ikke Sefrak registrert eller verdivurdert. Reisverksdelen av låven står, men er i forfall. Fjøsdelene i tømmer er revet.

Låve fra 1915 i dårlig forfatning. Fjøsdelene i tømmer har rast sammen/er fjernet. Foto Dag Lindbråten

Toroms stue (akerhusisk grunnplan) fra tidlig 1800-tall. Modernisert utvendig i 1970. Foto Dag Lindbråten.

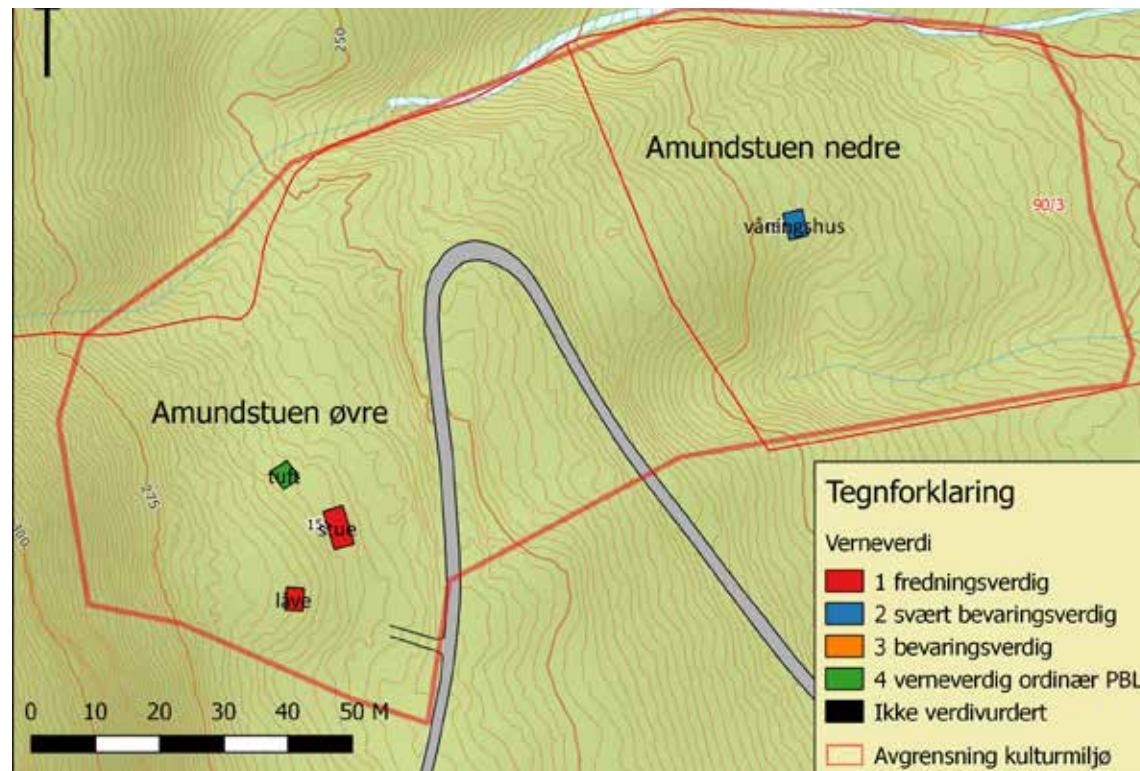
Amundstuen øvre og nedre, husmannsplass område 056

Amundstuen øvre tilhører Randsfjordmuseet og er en av de best bevarte husmannsplassene med opprinnelig preg i Søndre Land.

Tunet består av våningshus, fjøs og låve. Våningshuset og låven er fredningsverdige (kateori 1). Bygningene har ukjent bygningsår, men våningshuset er fra perioden 1825 -50 og låven fra 1850 - 75. Bygningsmiljøet er for øvrig rekonstruert med et tilflyttet fjøs som er plassert på ei tuft i tunet, jf. kart.

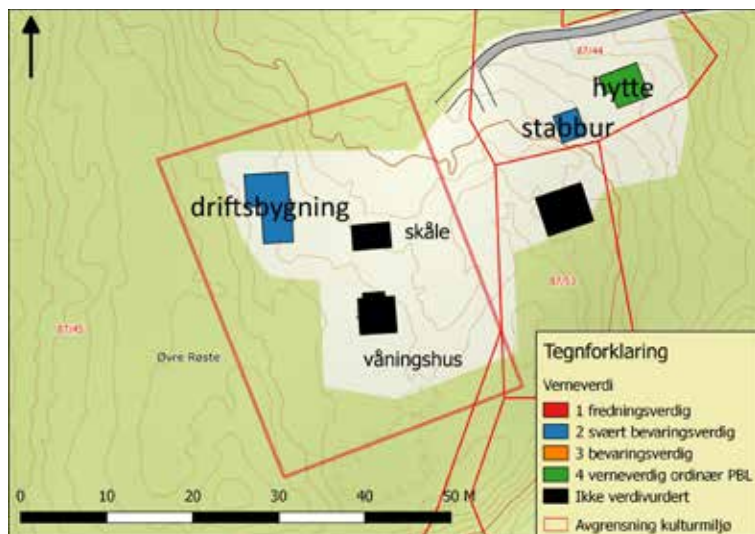
På Amundstuen nedre står kun et våningshus fra tidlig 1700-tall. Hvis dateringen stemmer er dette trolig eldste bevarte husmannstue i Søndre Land med opprinnelig eksteriør.

Kulturlandskapet på øvre og nedre Amundstuen er godt bevart. Noen tufter er kjent, men levninger av rydningsrøyser og fossile åkre er ikke registrert. Kulturlandskapet er skjønsmessig avgrenset inntil videre, jf. grensen for kulturmiljøet på kartet.

Amundstuen øvre med utvendig loftstrapp (over). Detalj av novene på låven (venstre)

Røste øvre, husmannsplass område 084

Husmannsplassen Røste øvre består av våningshus, skåle og driftsbygning. Kun tømmerlåven fra tidlig 1800-tall er registrert i Sefrak (kategori 2, svært bevaringsverdig).

De øvrige bygningene er yngre enn 1900 og derfor ikke registrert i Sefrak eller verdivurdert.

Flertallet av husmannsplass-

Låve fra tidlig 1800-tall

sene i Søndre Land viser endring etter avviklingen av husmannsvesenet. Det gjelder særlig våningshuset med funkiseksteriør på Røste øvre.

Våningshuset er nyoppført i 1950. Den opprinnelige tømmerstua ble solgt for Kr 1000,- og flyttet til Trevatn. Det nye huset står noen meter fra det gamle. Nåværende eiere opplyser at de er fortalt at låven ble bygget i 1800, fjøset 50 år senere og skålen år 1900.

Røste øvre er en husmannsplass med relativt godt bevart opprinnelig preg. Det nybygde våningshuset har en skala

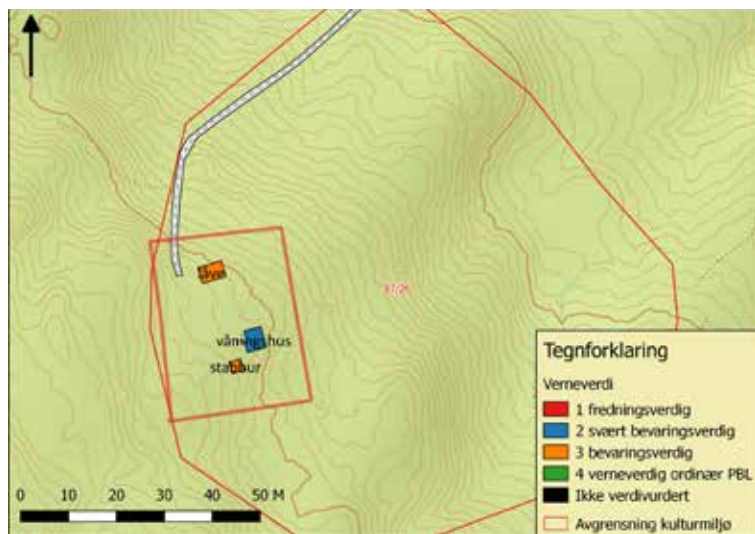
Våningshus med eksteriør i funkisstil

Skåle

som passer godt inn på en husmannsplass.

Skutesvea, husmannsplass område 112

Tunet på Skutesvea med låven i forgrunnen. Stabburet står rett utenfor høyre billedkant

Skutesvea består av våningshus, stabbur og låve. Bygningene er alle fra midten av 1800-tallet der våningshuset med akershusiske toromsstua er svært bevaringsverdig (kategori 2). De øvrige bygningene er vurdert som bevaringsverdige (kategori 3).

Skutesvea er en av husmannsplassene med best bevart opprinnelig preg i Søndre Land. Kanskje den mest opprinnelige av de vi har vurdert. Kulturlandskapet er ikke registrert, men en kort befaring viser at et godt bevart fossilt kulturlandskap i form av rydningsrøys og steingjerder.

Skutesvea er ikke bebodd/

Rydningsrøys som en del av et fossilt kulturlandskap fra tidligere driftsform. Kulturlandskapet er ikke registrert.

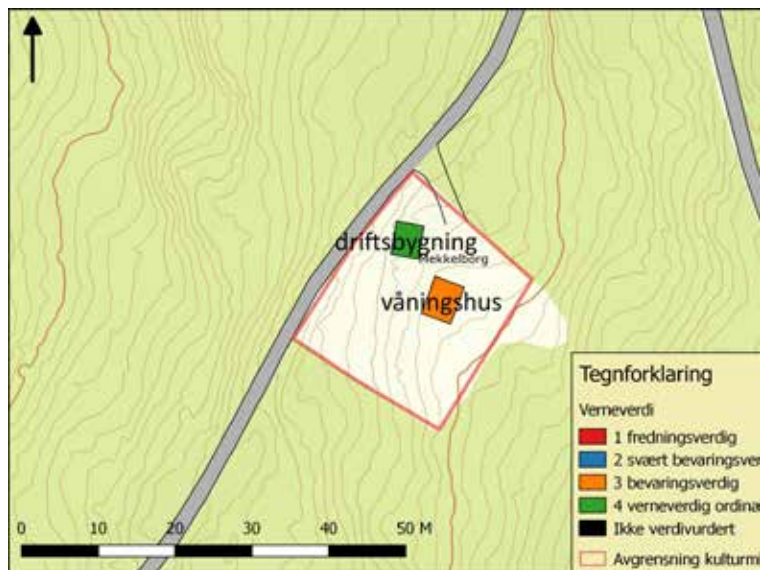
ikke i bruk. Husmannsplassen er en tidskapsel preget av forfall. Våningshuset er tekket med enkroms tegl, trolig

Ondsakerstein Taket er lekk og bygningen har råteskader.

Stabbur

Mikkelborg, husmannsplass område 118

Husmannsplassen Mikkelborg under Sand søndre består av et verneverdig våningshus (kategori 4) og bevaringsverdig fjøs/låve (kategori 3).

Bygningene er ikke datert i Sefrak-registeret og plassen fremgår heller ikke i Norske Gardsbruk.

Våningshus (Foto Dag Lindbråten)

Låve (Foto Dag Lindbråten)

Torggrimstuen øvre og nedre, Kirkeby småbruk område 007

Torggrimstuen øvre og nedre er tidligere husmannsplasser under Fluberg prestegård, fra-skilt i 1925. Kirkeby, ryddet av kirketjeneren i 1888 ble fradelst prestegården samtidig med Torggrimstuenplassene.

Hvert bruk har 8 - 14 da innmark. Bygningsmassen på tunene er våningshus, stabbur og driftsbygning. På Torggrimstuen øvre er det også et bryggerhus, jf. kart.

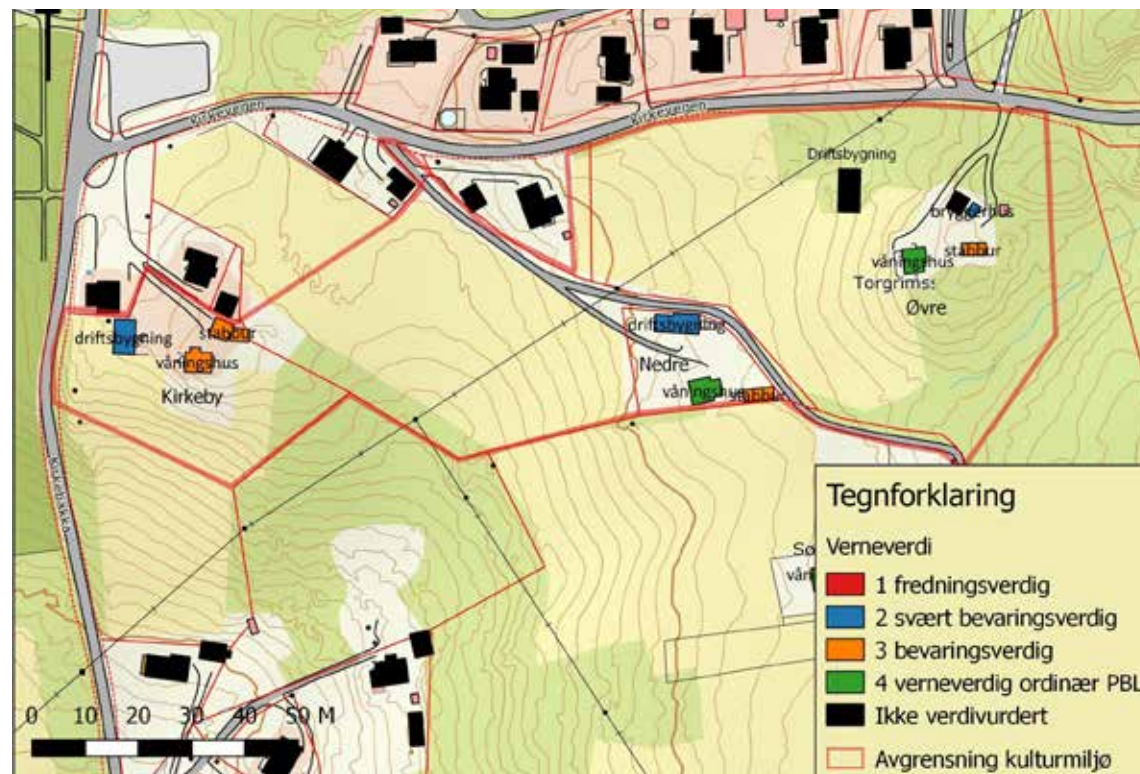
Kirkeby består av to bevaringsverdige (kategori 3) og en svært bevaringsverdig bygning (kategori 2). Bygningene er oppført i perioden 1889 - 1910.

Torggrimstuen nedre består av en verneverdig bygning (kategori 4), en bevaringsverdig bygning (kategori 3) og en svært bevaringsverdig bygning (kategori 2). Bygningsmassen er oppført i perioden. Bygningene er oppført i 1856 med restaureringer/tilføyelser i 1937 - 53.

Torggrimstuen øvre består av en verneverdig bygning (kategori 4), 1 bevaringsverdig bygning (kategori 3) og 1 svært bevaringsverdig bygning (kategori 2). Driftsbygningen fra 1930 er ikke Sefrak-registrert/

verdivurdert. Den Sefrak registrerte bygningsmassen er oppført omkring 1800, med stabbur fra 1930.

Bygningstiljøet øst for Fluberg kirke har enhetlig preg som selveide småbruk.

Våningshuset på Kirkeby. Bygget 1889, restaurert 1935/75.

Tunet på Torggrimstuen øvre.

Kløvstadsveen, småbruk område 078

Driftsbygning fra 1951, restaurert etter antikvariske prinsipper

Kløvstadsveen ble selveid bruk i 1890. Dagens bygningsmasse og kulturlandskap viser dels brukets opprinnelse som husmannsplass og dels videre utvikling som småbruk med nydyrking.

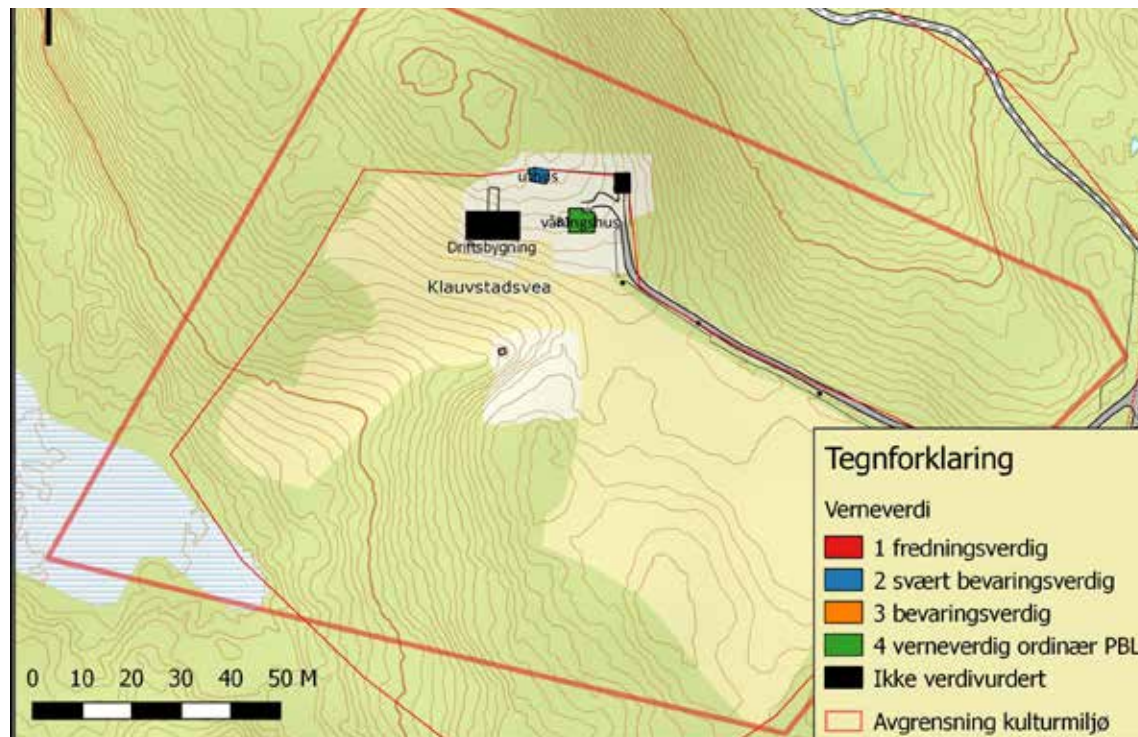
Kløvstadsveen har 36 da innmark, der en vesentlig del av arealet er nydyrking på 1940-tallet. Kulturlandskapet er ikke kartlagt, men ei stor rydningsrøys på innmarka vitner om nryddingen. Det samme gjelder steingjerdet langs vegen til bruket. Utenfor gjerdet som avgrensner innmarka finnes rydningsrøys, trolig fra middelalder eller tidligere.

En bygning kategorisert

som uthus i Sefrak er svært bevaringsverdig (kategori 2). Bygningen, med datering tidlig 1800-tall har vært basstu tidligere, men fremstår som et godt bevart fjøs med utedo som ligger i utmarksgjerdet. Bygningen er således kombinert fjøs på tunet/sommerfjøs i utmarksdelet. Det finnes en del eksempler på sommerfjøs som alternativ til seter i Lausgarda, men relativt få er så godt bevart som dette.

Våningshuset er også fra tidlig 1800-tall, men restaurert i 1942 og påbygget noe i 1975. Våningshuset er verneverdig (kategori 4).

Driftsbygningen fra med fjøs og låve fra 1951 er ikke

Sefrak registrert/verdivurdert. Driftsbygningen er nylig restaurert etter antikvariske prinsipper.

I bygningsmiljøet inngår også en garasje fra 1948.

Kløvstadsveen er et småbruk med helhetlig bevart preg på bygningsmiljø og kulturlandskap fra 1940 - 50 tallet, der elementene fra opprinnelsen som husmannsplass også er leselig.

Fjøs fra tidlig 1800-tall med utedo

Skogsbakken, småbruk område 018

Skogsbakken med 16 da innmark ble selvstendig bruk i 1938. Tunet på Skogsbakken er viser utviklingen fra husmannsplass til småbruk på en interessant måte der nye elementer er lagt til gamle.

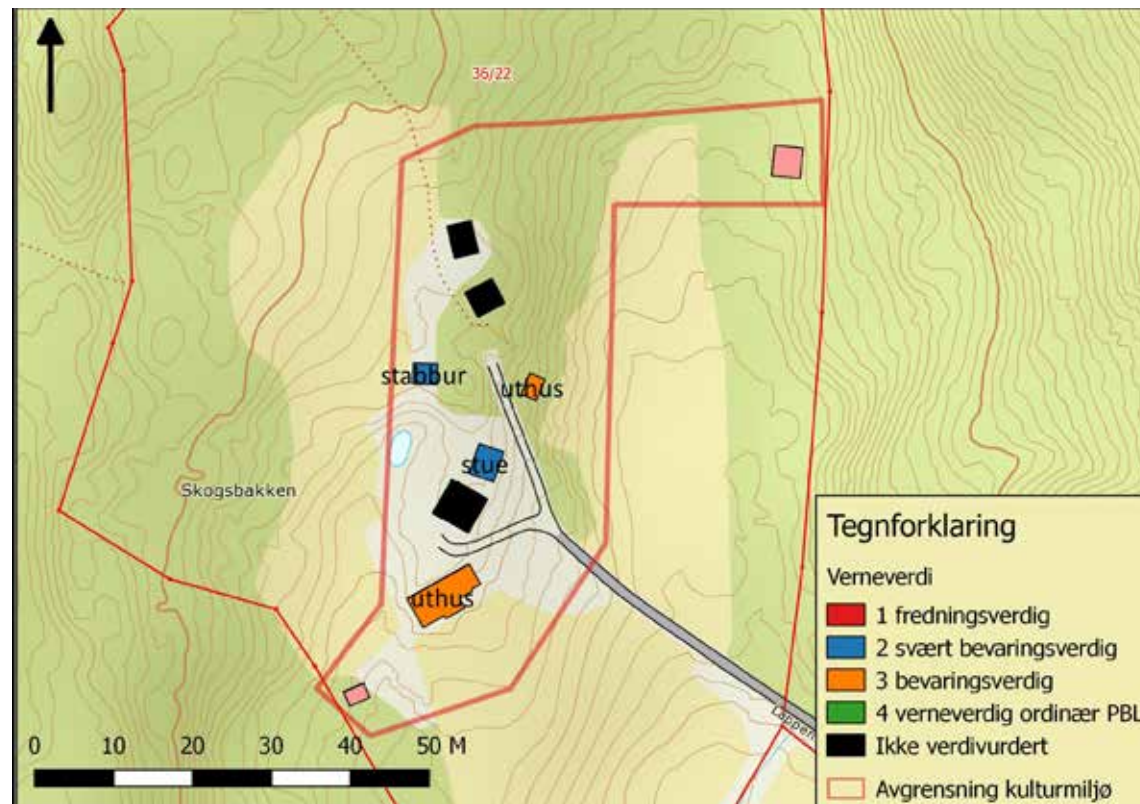
Eier var ikke hjemme da tunet ble besøkt og vi mangler derfor opplysninger om bygninger som ikke er Sefrak-registrert. Våningshuset med kledning av eternitt er imidlertid fra 1954, påbygget i 1983. Våningshuset inngår i kulturmiljøet, men konteksten til 4 andre bygninger i det langstrakte tunet er uklar.

Det er fire Sefrak-registrerte bygninger på Skogsbakken. Gamlestua og stabburet er bygget ca 1790 og er begge vurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2).

Tømmerlåven er trolig også fra 1700-tallet, men dateeringen er usikker. Låven har flere påbygginger og er vurdert som bevaringsverdig (kategori 3).

Uthuset er oppført med nåværende funksjon landbruksgarasje/redskapshus i Sefrak. Bygningen er fra 1700-tallet, men opprinnelig funksjon er ikke opplyst. Bygningen er

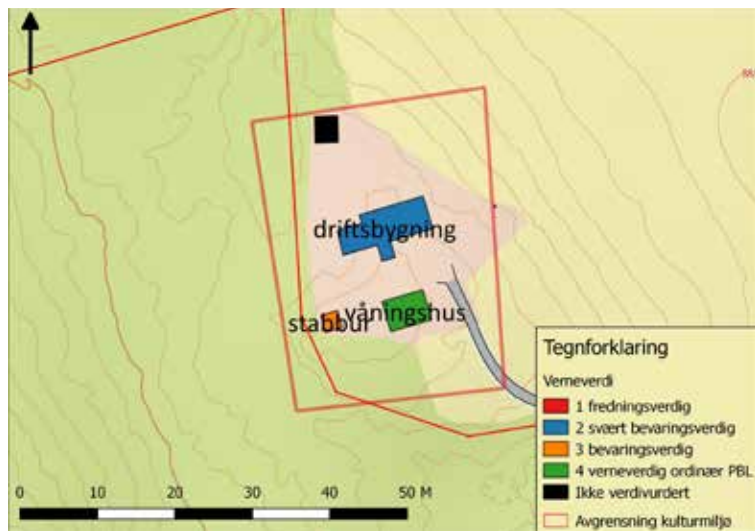
bevaringsverdig (kategori 3).

Skogsbakken med "nytt" våningshus og eldre elementer fra husmannsplassen

Sveea, småbruk område 061

Sveea med 31 da jord var opprinnelig husmannsplass under Ringelien.

Driftsbygningen består av en reisverksdel oppført i 1950 og 1960. Denne er bygget inntil tømmerlåve fra midten av 1800-tallet. Driftsbygningen er verdivurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2).

Våningshuset fra midten av 1800-tallet er flyttet hit i 1923, muligens fra Bakkelykka. Verneverdig (kategori 4).

Stabburet fra 1823 er bevaringsverdig (kategori 3).

Tunet på Sveea har opprinnelig preg som småbruk fra 1950

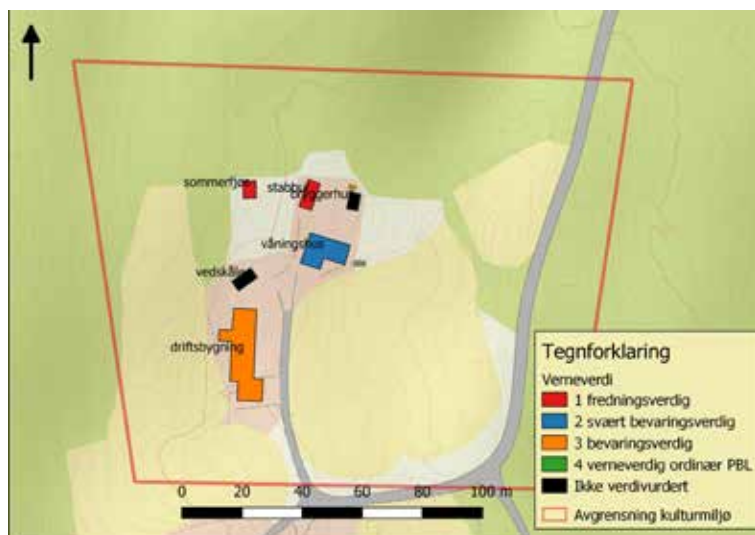
- 60 tallet der en kan lese utviklingen fra husmannsplassen. Inngangspartiet på våningshuset er nytt tilbygg. I kulturmiljøet inngår en bygning uten dokumentasjon, trolig et redskapshus fra 1945.

Bygningsmiljøet ligger i kulturlandskap med opprinnelig preg.

Stabbur fra 1823

Bråten nordre, småbruk område 088

Bråten nordre (Haugsbråten) benevnes som Bråtån i dagligtale. Bruket med 10 daa jord er fradelt fra Lomsdalen søndre, men det er uklart når og hvordan bruket ble selveie.

Tunet består av fire Sefrakregistrerte bygninger, samt et bryggerhus fra 1938.

Stabburet fra omkring 1760 består av to sammenbygde bur og er spesielt i Søndre Land. Stabburet er fredningsverdig (kategori 1).

Våningshuset er opprinnelig ei stue med akershusisk grunnplan fra midten av 1800-tallet. I gardsboka opplyses at bygningen er fra

1945, men det markerer trolig restaurering/ombygging. En ny fløy ble tilføyd i 2002. Eier har konsekvent benyttet antikvarisk gjenbruksmaterialer i våningshuset og andre bygninger på tunet. Våningshuset er svært bevaringsverdig (kategori 2).

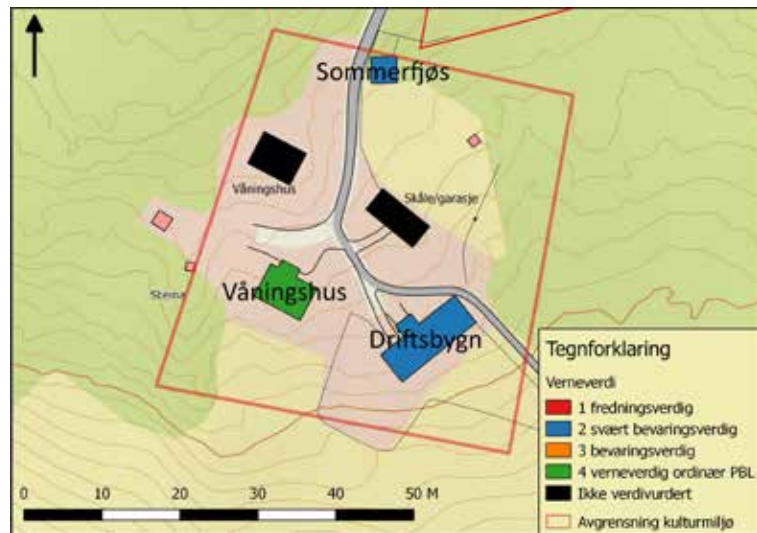
Sommerfjøsset fra slutten av 1800-tallet er en av svært få gjenværende sommerfjøs i distriktet. Bygningen er derfor fredningsverdig (kategori 1).

Låven er opprinnelig en ettroms forlåve i tømmer med med treskegulv. Påbygget over tid og brukes i dag som bygningsvernatlier (kategori

Sammenbygget stabbur fra omkring 1760. Foto Dag Lindbråten.

Steina, småbruk område 039

Steina med 25 da jord er et karakteristisk småbruk for Austbygda/Trevatn der helheten er godt bevart. Tunet består av våningshus, kårbygning, skåle/garasje og sommerfjøs i grensen mot utmark. Kun tre bygninger er Sefrak-registrert (de øvrige er yngre enn år 1900).

Våningshuset fra 1870 er resturert tidlig på 1900-tallet og på 1970-tallet (verneverdig, kategori 4). Kårbygningen fra 1924, også restaurert på 70-tallet er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert, men inngår som en naturlig del av tunet.

Driftsbygningen fra 1870 med

fjøs fra 1897 er svært bevaringsverdig (kategori 2).

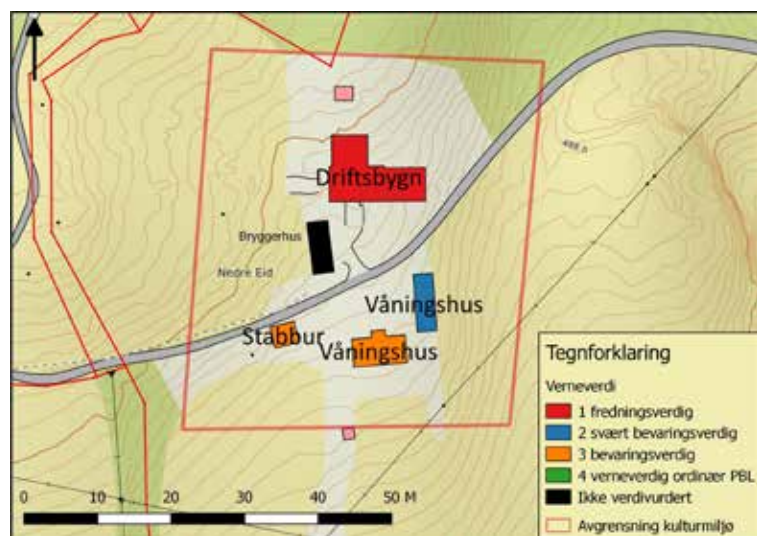
Garasjen fra 1924 er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert.

Sommerfjøsset er uten datering i Sefrak-registeret, der det fremgår at bygningen er tilflyttet fra Halmrastsetra (svært bevaringsverdig, kategori 2).

Sommerfjøs (venstre øverst), våningshus (høyre øverst). Driftsbygning (midten) og garasje (under)

Nedre Eid, småbruk område 076

Nedre Eid med 45 da jord er fritidsbebyggelse der firekant tunet er godt bevart med opprinnelig preg. Kulturlandskapet omkring tunet er ikke kartlagt.

Tømmerlåven med fjøs er en karakteristisk driftsbygning før disse ble erstattet av enhetslåver. Det var planer om å bygge en slik også på Eid, men man kom ikke så langt før husdyrholdet ble avviklet. Sefrak-registeret og andre kilder oppgir at driftsbygningen er fra tidlig 1800-tall, men eier mener at driftsbygningen er vesentlig eldre (trolig 1600-tallet). Driftsbygningen er fredningsverdig (kategori 1).

Bryggerhuset med skåle fra 1944 er ikke Sefrak-registrert og heller ikke verdivurdert.

Stabburet fra tidlig 1800-tall er bevaringsverdig (kategori 3).

Våningshuset i sveitserstil er bygget i 1872 (bevaringsverdig, kategori 3). Kårboligen fra andre halvdel av 1800-tallet er flyttet fra Bågårud. Dette våningshuset er noe påbygget for bruk som fritidsbolig (svært bevaringsverdig, kategori 2).

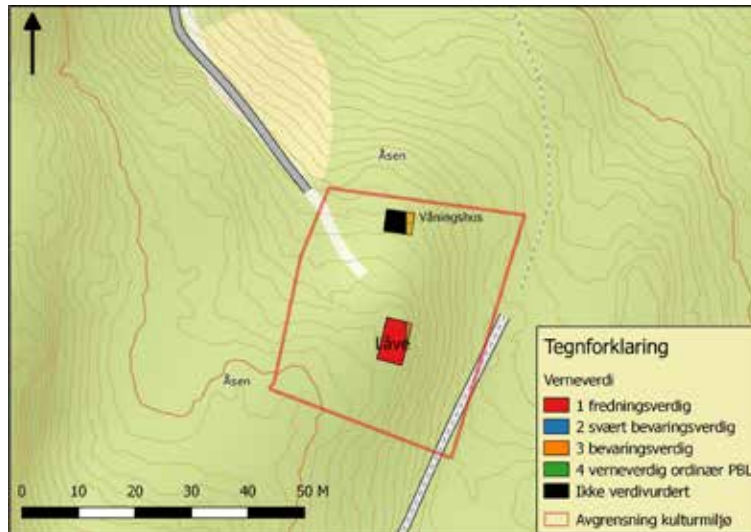

Låve og fjøs fra tidlig 1800-tall (låven er trolig fra 1600-tallet). Bryggerhuset/skålen skimtes til venstre.

Kårbolig (venstre) og våningshus (høyre).

Åsen, småbruk område 042

Småbruket Åsen lengst øst i Østbygda, tett ved kommunegrensen mot Vestre Toten, er ikke omtalt som eget bruk i gårdshistorien. Småbruket er nedlagt og fraflyttet. Kulturlandskapet med rydningsrøyser, åkerreiner og andre fossile elementer er tilplantet med granskog. Kulturlandskapet er en del av kulturmiljøet, men dette er ikke registrert/avgrenset.

Ifølge bygdeboka ble husmannsplassen selveid bruk i 1834.

Våningshuset er trolig eldre enn år 1900, men bygningen er ikke registrert i Sefrak-registret (ikke verdivurdert).

Tømmerlåven fra slutten av 1700-tallet er fredningsverdig (kategori 1).

Tømmerlåve fra slutten av 1700-tallet (over).

Våningshuset (under) er ikke Sefrak-registrert, men den enkle sveitserstilen/grunnmuren av gråstein indikerer at bygningen trolig er fra slutten av 1800-tallet/tidlig 1900-tall.

Haga trefning 1940, krigsminne 043 (omfatter også småbruket Skogen)

Detalj av låvedøra på Skoglund med spor etter tyske granatsplinter fra trefningen på Haga 22. april 1940. Låven er full av hull.

Tyskerne invaderte Norge 9. april 1940. De rykket nordover langs østsiden av Randsfjorden i kamp med norske styrker (IR 6) ved Hornskleiva 18. april og i Fall 19. april. Nordmennene trakk seg tilbake til Kronborg bru. Tyskerne hadde base på Fluberg prestegård der de feiret Hitlers fødselsdag 21. april. Fyllefesten kunne høres helt til Vestsida.

Sent om kvelden 21. april etablerte norske feltartillerister fra 4. brigade på Voss et kanonbatteri på Vestsida. To 7,5 cm kanoner på Røen og to på Haga. Den ene kanonen på Haga stod 3 meter bak da-

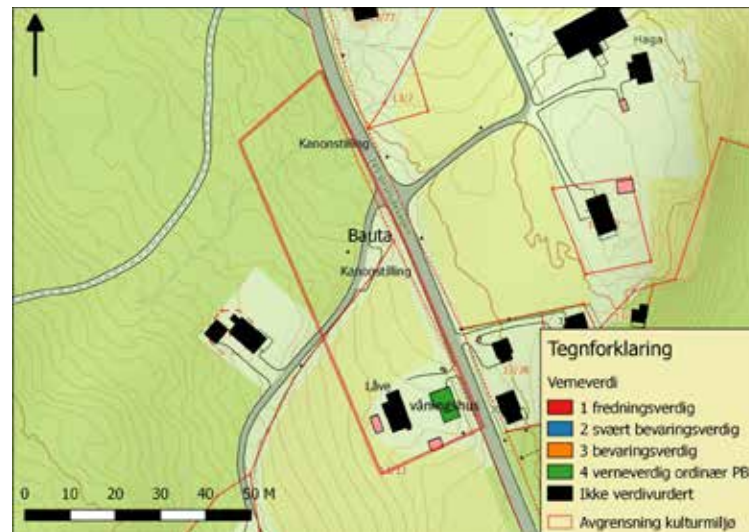
gens minnebauta. Den andre kanonstillingen lå ca 50 meter lenger nord, ved bekken nær vegen.

Tidlig om morgenen 22. april åpnet nordmennene ild mot tyskerne på andre siden av fjorden (Fluberg prestegård og stasjon). Kanonene på Røen skjøt mot tyskerne ved Kronborg. Olaf Skoglund, dengang 10 år, samlet sammen kanonhulsene og mener at nordmennene skjøt 30 - 40 skudd fra Haga. Tyskerne skjøt seg etter hvert inn på de norske stillingene og kanonene på Haga ble forlatt i all hast etter en tysk fulltreffer i den ene stillingen. Sersjant Håkon

Bonnevie døde momentant av en splint gjennom hjelmen. Korporal Oddmund Otterstad krabbet vekk fra stillingen, dødelig såret. Kanonkommandør Magnus Toresen ble også såret, men evakuert til Dokka hvor han døde (begravet i Østsinni).

Flere bygninger ble skutt i brann på Haga. Småbruket Skoglund, rett sør for minnebautaen, er godt bevart med få endringer siden krigen. Studeres låven nærmere oppdager en at veggene og bølgeblikktalet er pepret med granatsplinter. Stallen, som stod nærmere den norske stillingen, var så ødelagt at den ble revet.

Trefningen på Haga var begynnelsen på vestlendingenes oppholdende strid før de overgav seg i Valdres 1. mai.

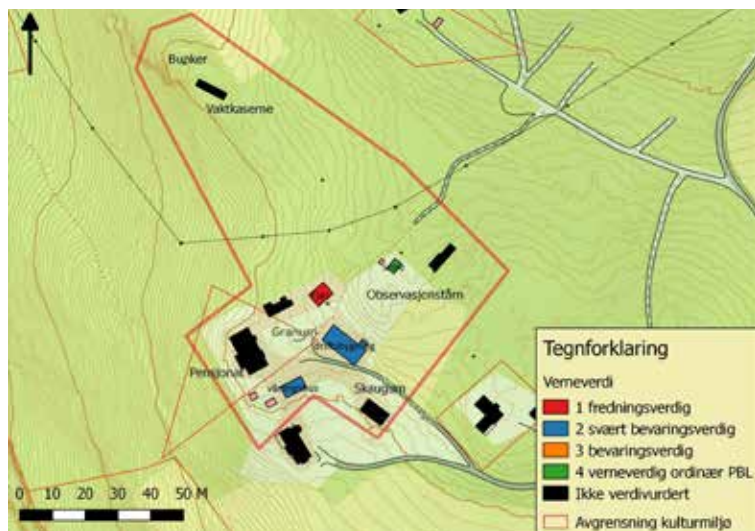

Den norske kanonstillingen (stod 3 meter bak minnebautaen) ble truffet av en tysk granat (over).

Norsk granathylse fra stillingene ved Haga. Oppbevares av Olaf Skoglund (høyre).

Granum, krigsminne område 015

Granum er et sammensatt kulturminne, men vektlegges som krigsminne fordi flyobservasjonsposten her var eneste befestet tyske støt-tepunkt i Søndre Land under 2. verdenskrig. Bygningene i tunet inngikk som en del av anlegget og dette er bevart med små endringer siden krigen

Granum var en befestet flyobservasjonspost med peileutstyr og var trolig del av en kjede. Hvordan kjeden var organisert, hvor andre observasjonsposter lå, og utforming av disse er lite kjent. Unikt på Granum er imidlertid at treverket i bunkersanlegget er bevart og at vakbrakka er

intakt.

Tyskerne etablerte observasjonsposten på Granum tidlig under krigen, antagelig allerede i 1940. De hadde et 10 meter høyt tårn ovenfor tunet på gården (revet). Offiserene bodde i pensjonatet og soldatene i snekkerverkstedet "Skaugum". Tilsammen 8 - 10 mann. Det befestede bunkeranlegget ble bygget i 1943. Peilestasjonen er sprengt ned i en knaus og dekket av tømmerstokker og jord. I den utsprengte gropa ligger en bygning (se foto). Det er løpegraver mellom vaktkaserna og peilestasjonen i knausen. Anlegget var omgitt av piggtråd -18 tonn ble fjernet etter

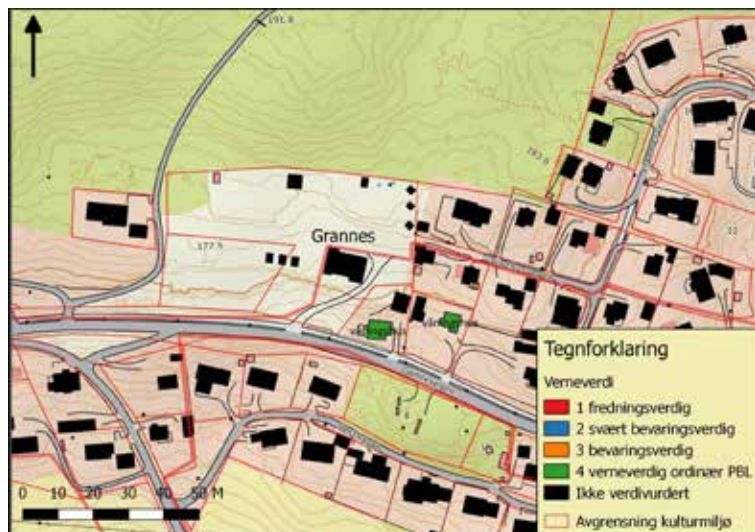
Vaktkasernen med pulttak er bevart fordi den ble brukt til overnatting som en del av pensjonatdriften etter krigen. Åpningen til høyre leder mot løpegraver til bunkeren. Bunkeren er sprengt ned i berg og dekket av tømmerstokker/jord. En bygning ligger sentralt i bunkeren, se under.

krigen. Toalettet ved pensjonatet ble flyttet etter krigen, nåværende funksjon som dukkehus i tunet. Innenfor kulturmiljøet finnes skytestillinger og andre levninger som ikke er kartlagt

Anlegget består av øvrig av pensjonat fra 1933 (nedlagt 1975), annekts/snekkerverksted fra 1930, ei midtgangsstue og driftsbygning i tømmer fra tidlig 1800-tall. Kubbefjøset, det vil si vegger av stablede rundkabber i leire, er unikt i Land og fredningsverdig (kategr. 1).

Grannæs, krigsminne (del av Odnes kulturmiljø 001)

Lands Sparebank ble stiftet i 1839. Banken drev ambulerende virksomhet frem til bygningen (1909 - 1910) av forretningsgården kjent som Grannæs i dag. Grannæs er en av få bygninger oppført i dragestil i Søndre Land. Ornamentene er fjernet, men eldre foto viser flotte utskjæringer langs mønet og monumentale dragehoder i gavlene.

Bankvirksomheten ble flyttet i 1918 og bygningen ble videreført som "Lands Fylkes-skole". Bygningen har huset forskjellig virksomhet og har blant annet vært hotell og gjestgiveri.

Mindre kjent er bruken av bygningen som hirdskole for NS under 2. verdenskrig.

NS økte medlemstallet fra 2 - 3000 i 1940 til 43.400 i november 1943. Partiet hadde 149 medlemmer i Søndre Land. NS var eneste tillatte politiske parti fra 25. september 1940 og opplæringstiltakene ekspanderte vesentlig i 1942-43.

Hirdskolen i Odnes ble åpnet av hirdsjef Oliver Møystad 5. mars 1943, men de opplysningene vi har tilsier at virksomheten først ble etablert på Risby husmorsskole og senere flyttet til Odnes. Virksomheten ved skolen er lite kjent,

Grannæs i Odnes. Opprinnelig en bygning i dragestil der ornamentene langs mønet er fjernet ved senere restaurering. Foto Dag Lindbråten

men Ove Johnsen oppsummerer dette slik:

"Det var fører - og underføreropplæringen, basert på kortere, intensive kurs i likhet med opplegget på Fagernes, som var skolens primære oppgave. Den ble også benyttet av Kvinnehirden - og av NSUF til bla.verneidrett. Skolen er ofte omtalt i NS publikasjoner uten at en går nærmere inn på de enkelte kursopplegg. Men det er åpenbart at dette var en av de kjente skolestedene i hirdmiljøet."

Instruktører var tidligere medlemmer av Den Norske

Legionen (avdeling i SS) og skolen hadde 300 elever i året (usikker kilde på nett).

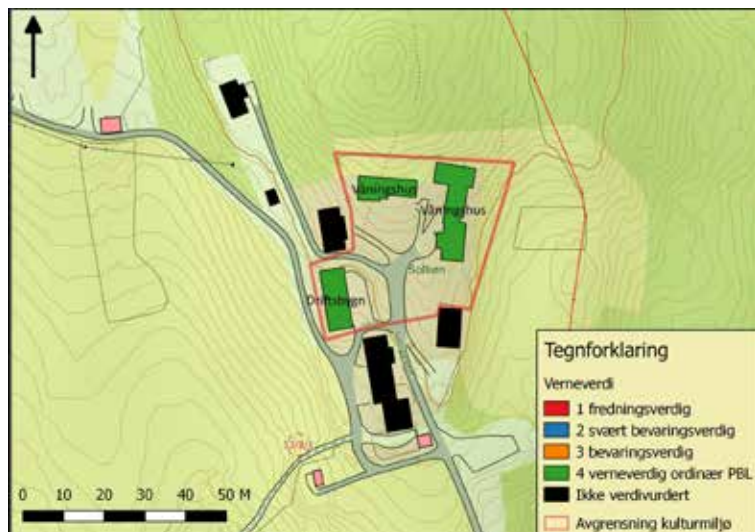
Grannæs har en lang og interessant historie, men bygningens posisjon som tidligere NS bastion er "glemt" i etterkrigstiden.

Grannæs ble overtatt av Milorg i Fluberg ved freds slutningen 8. mai 1945 og var hjemmestyrkenes base utover sommeren. Sedal var den andre basen til gruppe Fluberg.

Grannæs er også knyttet til krigshistorien ved losjering av flyktninger fra Finnmark.

Sollia, krigsminne område 038

Sollia gård og turisthotell som krigsminne er mest kjent i forbindelse med tyskernes aksjon mot Osvaldgruppa 30. mai 1944. Imidlertid er Sollia sentral i flere hendelser under 2. verdenskrig.

Turisthotellet på Sollia ble brukt som gjemmested for jødiske flyktninger tidlig i krigen, men vi mangler nærmere opplysninger om dette.

Hotellet ble brukt av den kommunistiske motstandsbevegelsen i Norge i to perioder.

Kommunistenes motstand-

organisasjon var delt i ulike grupper. Det politiske arbeidet ble ledet av Peder Furubotn i Sentralkomiteen i NKP. Sentralkomiteen flyttet mange ganger. I juni 1943 ble sentralforlegningen etablert på Sollia med en stab med opptil 30 personer, deriblant Olaug Karlsen, etterhvert også søsteren Leikny Karlsen fra Hov. Flere lokale bidrog med forsyninger, etterretning etc. Når Furubotn flyttet sentralforlegningen til Etnedal i midten av desember 1943.

Asbjørn Sunde ledet kommunistenes sabotasjegrupper. Organisasjonen ble kalt Osvaldgruppa som var Sundes dekknavn. Osvaldgruppa be-

stod av tilsammen 200 medlemmer som utførte minst 110 sabotasjeaksjoner under 2. verdenskrig. Osvaldgruppa etablerte base på Sollia 1. mai 1944. Sollia var kommandosentral for sabotasjeaksjonene i den mest aktive perioden av gruppas historie.

30. mai 1944 gjennomførte tyskerne en razzia mot Sollia. Osvaldgruppa hadde utilstrekkelig vakthold og ble tatt på senga. Tyskerne pepret turisthotellet med kuler, fra øverst til nederst. Grappa klarte å skyte seg fri og flykte.

Mirakuløst ble ingen av gruppas medlemmer drept, men Harald Flaskerud ble såret. Han kom seg unna og ble etter hvert gjemt seg i et vedreis på en gårds plass. Fluktruta til Osvaldgruppa er omdiskutert, men deler av gruppa fikk hjelp i Fall og etablerte base i hytta "Majorstua" opp for Ringlia på Vestsida.

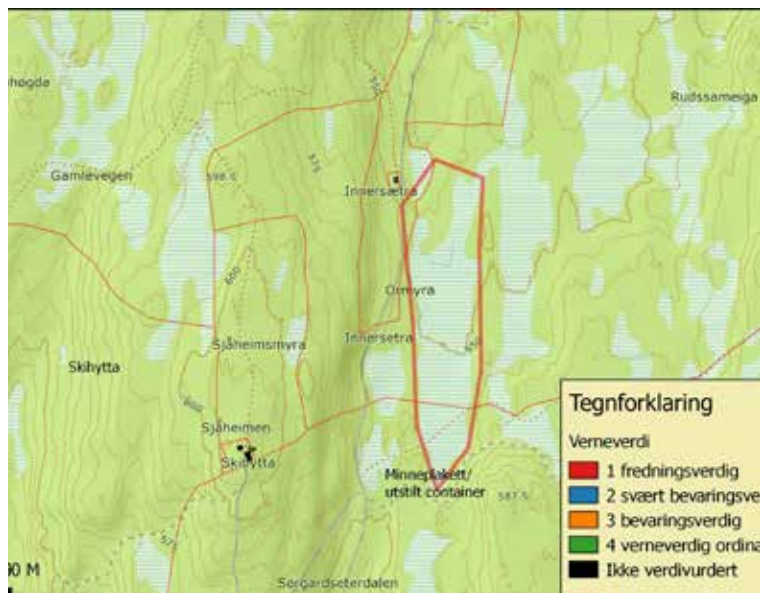

Turisthotellet der Furbotten og Sunde hadde tilhold i 1943 og 44. Veggene bak panelet er fortsatt full av kulehull etter razzian 30. mai 1944. Minnebautaen i forgrunnen ble satt opp i 2014.

Kulehullet i maleriet i dagligstua til Solliakollektivet er et synlig minne fra kampen mellom Osvaldgruppa og tyskerne.

Innersetermyra, krigsminne område 120

Etter invasjonen av Normandie ble det viktig å binde tyske styrker i Norge ved sabotasje. Totalt under krigen, og særlig fra sommeren 1944, gjennomførte England og USA 717 vellykkede flyslipp til Hjemmestyrkene. Et av de best dokumenterte flyslippene i Norge fant sted på Innersetermyra 23. februar 1945.

Kl. 2310 slapp Short Stirling-flyet LJ 999, kalt «Queenie», 14 containere og 8 pakker i fallskjerm over myra. Om lag 2 tonn, alt vesentlig våpen, ammunisjon og sprengstoff

Fallskjermene over den måneopplyste myra er forevigt i Arvid Arnesen maleri. Han var en av 12 mann som tok imot og sammen med andre fraktet materiellet til fyrhuset på Skrankefoss fabrikken. Etter krigen skriver Arvid Arnesen at "Som en liten pussighet kan nevnes at den ene hesten vi brukte, tilhørte en av de største nasistene i bygda. Han var på hirdøvelse".

Det var to flyslipp til hjemmestyrkene i Søndre Land denne natten. Den andre slipplassen var Øytjernmyra i Landåsbygda. Slippene kom etter avtalte koder som særmeldinger på Radio. Koden for slippet på Innersetermyra var "Kake

Container C3, som inneholdt 9 Lee-Endfield rifler og 1350 patroner (midten). Kopi av Arvid Arnesens maleri av flyslippet på Innersetermyra (høyre). Begge er utstilt i foajeen i Rådhuset.

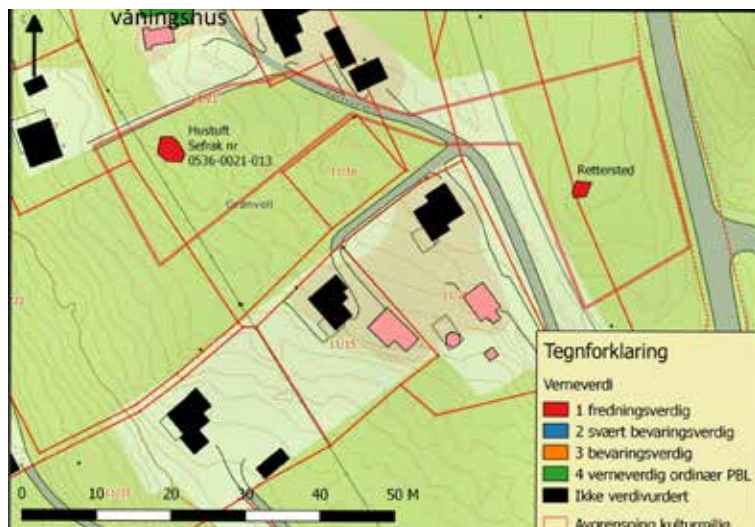
med snirkler".

Ved avdukingen av minnesmerket i 1987 fortalte Per Dalby dette om slippet: "Tidligere på dagen hadde vi fått kodet beskjed over radio om at det ville bli et fallskjerm-slipp på Innersetermyra den kvelden. Vi snek oss opp fra bygda, og sto forskriftsmessig tre mann med 50 meters mellomrom og ventet på flyet. Men intet fly dukket opp. Det ble en heller amper stemning på myra. Tidligere hadde vi nemlig hatt flere mislykkede samlinger på myra, og vi var

redd for at det skulle gå galt igjen. Plutselig var flyet der. Det tok noen runder over myra, gjorde et perfekt slipp og reiste igjen. Jeg tror ikke det ble sagt et ord mens vi gravde ned de 14 containerne og åtte kassene i snøen den kvelden."

Ved fredsslutningen i mai 1945 bestod Hjemmestyrkene i Søndre Land og Fluberg av omlag 400 mann. Utstyret var hovedsakelig fra slippene i distriktet.

Kanten, hendelse område 014

Hustufta etter den nedbrente stuebygningen på husmannsplassen Kanten er nedvokst av orekratt og ikke lett å se. Tufta ble påvist av Alf Strandeng slik han husker stedet fra barndommen. Funn av kull og brente bein under torva indikerer at stedet markert av Alf på bildet er riktig lokalisert.

Retterstedet på Kanten der "Mordernils" ble henrettet i 7. september 1833. Retterstedet ble påvist av Alf Strandeng som vokste opp på Kanten. Han har fått det fortalt av sin bestemor, som igjen har hørt det fra hennes bestemor som overvar henrettelsen. Alf Strandeng markerer bergskjæret der skafottet stod. Foto fra jernbanelinja i retning mot riksvegen.

Mordet av 8 personer på husmannsplassen Kanten natt til 24. januar 1833 var norgeshistoriens største seriedrap før vår tid. Kulturmiljøet på Kanten er det ene av tre kulturmiljøer som er knyttet til denne hendelsen. Det gjelder primært tufta av den nedbrente husmannstua som ble påtent av Nils Nilsen Narumsbakken for å skjule ugjerningen. Tufta er Sefrak registrert, men plasseringen

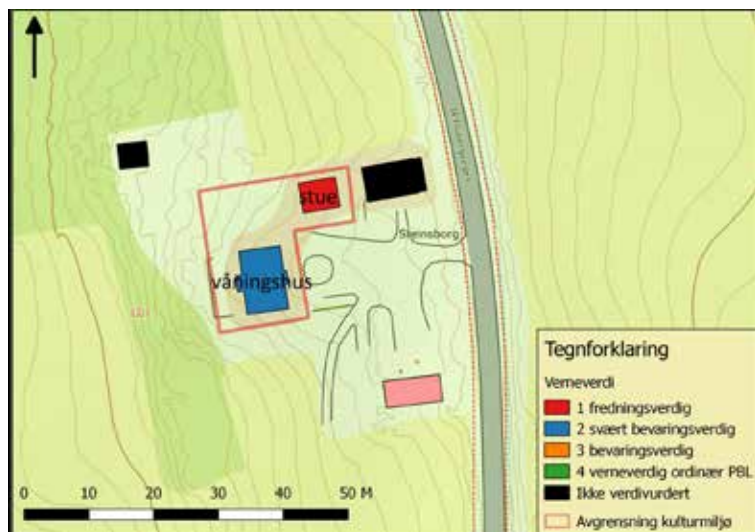
er noe feil, jf. eksakt plassering i kartet på denne siden.

Nils Nilsen Narumsbakken ble dømt til døden ved halshugging og brenning. Rettsdokumentene viser tydelig at retterstedet ligger på Kanten, men eksakt plassering har ikke vært registrert. I forbindelse med kulturminneplanen påviste Alf Strandeng stedet som et bergskjær mellom riksvegen og jernbanen, se

kart og foto.

Rettsdokumentene forteller at kroppen til Narumsbakken ble brent på Kanten etter halshuggingen. Vi vet ikke sikkert hvor det skjedde, men det er rimelig å anta at det ble gjort i branntomta på husmannsplassen. Ved befaringen ble det funnet kull og brente bein rett under torva. Dette er ikke rester av de myrdede.

Stensborg, hendelse område 012

Autentisk stue fra 1790, brukt som arrestlokale i 1833

Kaptein Peder Tandberg beholdt Stensborg da han solgte Stensrud i 1805. Lensmann Michael Christian Nimb bodde opprinnelig på Granum,

der den flotte midtgangsbygningen inngår i krigsminnet. Omkring 1820 kjøpte lensmannen Stensborg. Han oppførte da hovedbygningen

Våningshus i empirestil. Ifølge bygdeboka er huset oppført i 1805.

i klassisk stil med valmet tak i 1824. Bygningen er vurdert som svært beverneverdig (kategori 2). Taksteinen ble kjøpt fra Lomsdalen i 1825. Stedet var lensmannsgård inntil Nimb døde i 1845.

Tingvoll var tingstedet i Land, men i forbindelse med saken mot Nils Nilsen Narumbakken fremgår det at Stensborg ble brukt som arrestlokale og tingsted. "Mordernils" satt fengslet her fra 5. februar 1833. 18. mars dømte kommisjonen Nils til "...at have forgiort sin Hals og derefter brændes" for drapene på 8

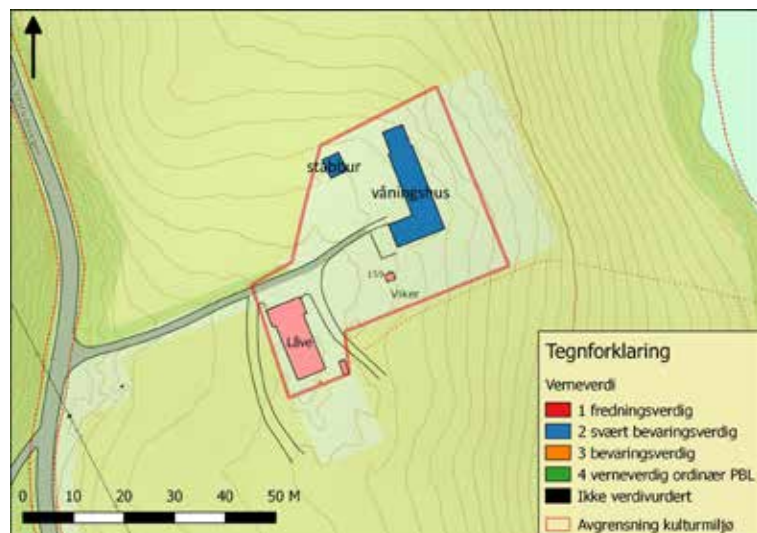
personer på Kanten. Nils ble da overført til Akershus festning.

Kapteingården på Sedal, nå på Lands Museum, er vel kjent som fengsel for "Mordernils". Han satt der natta før henrettelsen på Kanten, kanskje litt lenger. Det er mindre kjent at "Mordernils" satt ca 6 uker i fengsel på Stensborg. Det er hevdet at Nils satt i et arresthus som er fjernet - der det heter "Arreståkeren". Men stuebygningen på Stensborg fra 1790 har to rom innredet som arrest. Det er derfor rimelig å anta at "Mordernils"

satt fengslet i bygningen. Stensborg og de to eksisterende bygningene er imidlertid klart knyttet til historien om "Mordernils".

Stuebygningen fra 1790 har autentisk preg og er fredningsverdig (kategori 1). At dette sannsynligvis er arrestlokalet der "Mordernils" satt fengslet i påvente av dom gjør bygningen ytterligere interessant for bevaring.

Viker, kjent person område 113

Viker er slektsgården til forfatteren Ola Viker (1897 - 1972). Gården ved Randsfjorden lett gjenkjennelig som H...gården i forfatterens romaner med "Karl fortelleren" som gjennomgangsfigur. Kulturmiljøet på Viker gård er vesentlig i forståelsen av forfatterskapet.

Låven og fjøset på Viker brant i 1931. Tårnlåven ble tegnet av arkitekt Gunnar Bjerke og ble oppført året etter brannen. Låven var opprinnelig lengre, men er avkortet mot sør pga. råteskader. Låven er ikke Sefrak registrert, men vurderes som verneverdig fordi denne låvetyper er sjelden i norsk sammenheng/ unik i Søndre Land (verneverdien til

låven må vurderes nærmere). Våningshuset er en vinkelbygning der eldste del er fra 1801, jf. Sefrak. Den andre delen ble oppført i 1843. Nåværende vinkelform er trolig resultat av ombygging i 1917. Våningshuset er vurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2).

Stabburet fra 1850 er vurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2).

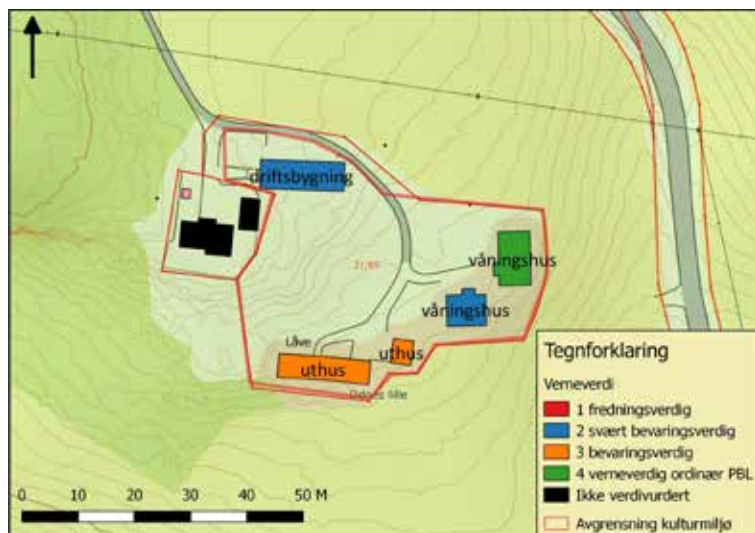

Våningshuset på Viker med stabburet i forgrunnen

Tårnlåven fra 1932.

Lille Odnes, kjent person område 028

Lille Odnes er slektsgården til maleren Peder Aadnes (1739-1792). To av bygnin-gene er fra Peder Aadnes tid som gårdbruker, de øvrige er yngre. Opplysninger som grunnlag for beskrivelse i kulturminneplanen er ikke vurdert i felt.

Stabburet fra 1776 er innebygget mellom to tilbygde fløyer tidlig på 1900-talle, benevnt samlet som uthus på kartet. Stabburet er bevaringsverdig (kategori 3).

Den andre bevarte bygningen fra Peder Aadnes tid er kårbygningen fra 1776. Denne ble restaurert i 1990. Bygningen er svært bevaringsverdig (kategori 2).

Våningshuset fra 1863 (hovedhuset) er verneverdig (kategori 4).

Driftsbygningen fra 1800 er svært bevaringsverdig (kategori 2).

Klassifiseringen av garasjen fra 1990 som bevaringsverdig er trolig en feil i databasen.

Stabburet fra 1776 - innebygget som del av uthus, jf. foto til høyre. Detalj av dør over. Alle foto Dag Lindbråten

Kårbygningen fra 1776 med sveitserstilpreg, restaurert i 1990.

Vammen seterveg, kjent person område 131

Vammen seter tilhører gården Setton, slektsgården til billedhuggeren Erik Tandberg (1929 - 2007). Den gamle setervegen fra gården til setra er markert på kartet. Alderen på vegen er uviss, men faret fra fjorden til åsen er antagelig brukt av folk og fe fra seterbrukets opprinnelse i jernalderen. Nedre del av setervegen har fosilt preg som hulveg med bredde ca 2 meter. Ovenfor Skjellingsvegen er faret opparbeidet som kjøreveg, stedvis med bevart fosilt preg.

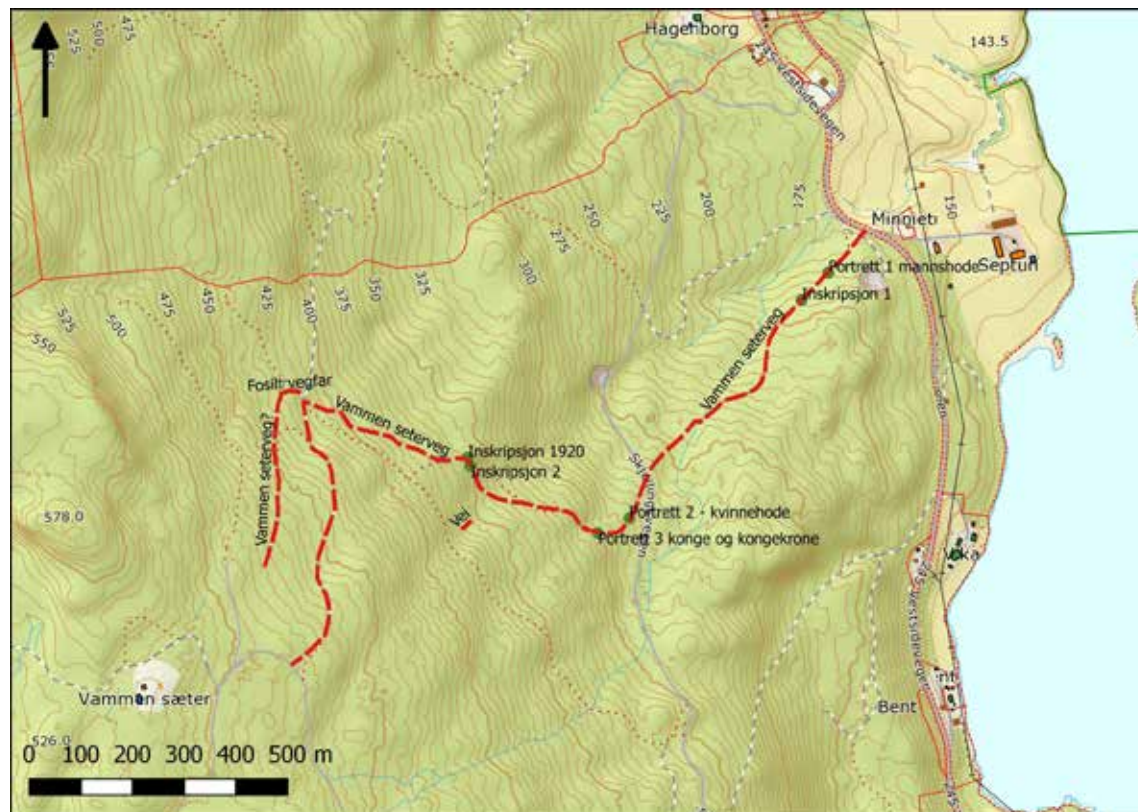
Vegen består av tre lange strekk med markerte knekkpunkter. Øvre del av er opparbeidet som skogsveg og det er usikkert hvilken trase som tilsvarer den opprinnelige setevegen. Veg markert med spørsmålstegn er trolig det opprinnelige faret (forsetter i rett linje til setervollen - ikke kartfestet).

Vammen seter var knutepunktet for ferdselen innover Fluberg vestås. Setervegen er benyttet av gårder på begge sider av Randsfjorden.

Seks steder langs setervegen er det hugget ut portretter og inskripsjoner i steinblokker. Fem av disse er laget av

kunstneren Erik Tandberg. Øverste inskripsjon med årstall 1920 er anderledes hugget og opphavsmannen må være en annen.

Erik Tandberg har trolig hugget portrettene/inskrripsjonene i ungdomsårene engang før 1950, men opprinnelsen er usikker. Skulpturlandskapet langs setervegen viser tydelig Erik Tandbergs interesse for portretter, et mannshode, kvinnehode og et kongehode. To inskripsjoner viser til portrettene - Eriks oldefar og oldemor. Langs stien finnes også lengre inskripsjoner med filosofisk innhold uten portrett, medvirket av bestefaren.

Kvinnehode over. Til høyre Vammen seterveg med mannshode på steinblokk.

Landåsbygda kirke, område 121

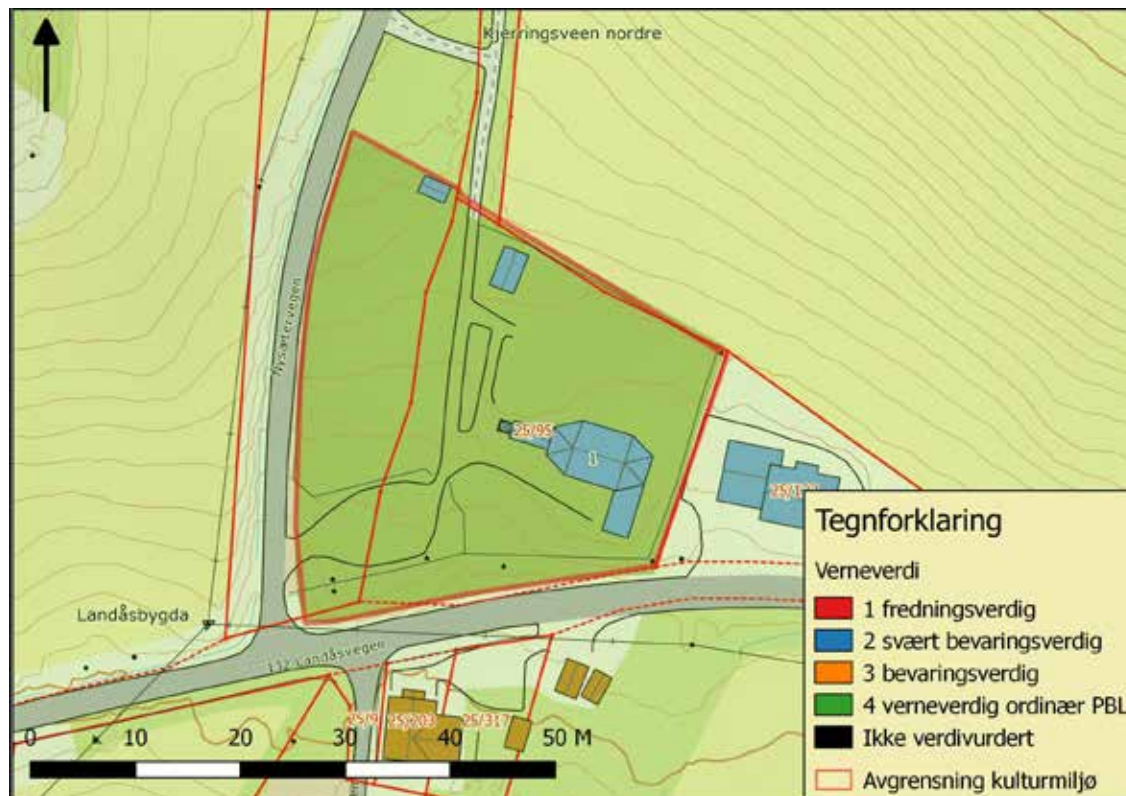

Utsnitt fra altertavla fra 1650 i Landåsbygda kirke. Malt bilde viser Jesu oppstandelse (eldste bilde i Søndre Land). Figurene er St. Peter (mannen med nøkkel til venstre) og døperen Johannes (mannen med pekefingeren til venstre). Altertavla stod i Fluberg kirke ved fjorden.

Arbeidskirkene ble innført på 1950-tallet. Endret menighetsarbeid medførte behov for flere arbeidsrom i tillegg til selve kirkerommet. Landåsbygda kirke, bygget i 1965, er typisk for disse rektangel- og vifteformede kirkebyggene. Landåsbygda kirke er imidlertid mer karakteristisk for utviklingen av et mer sakralt preg på kirkerommet mot slutten av 1900-tallet. Landåsbygda som ei langkirke bygget i tre er forøvrig spesielt for kirkebyggeriene etter krigen. Det ble bygget 600

kirker på 1900-tallet. 2/3-del av kirkene etter krigen er murbygninger.

Det er lang avstand til Fluberg og krav om kirke i Landåsbygda går tilbake til 1933. Det ble nedsatt en lokal komite, men det skulle gå 30 år med utallige møter, innhenting av data og pengeinnsamling før kapellet ble innviet. Blant annet skjenket et nedlagt meierilag hele kassabeholdningen på 70 kroner til kapellet. Materialene ble hugget og skåret lokalt på dugnad

allerede på 1950-tallet og det ble oppført et bårhus med gjerde og pen port. En byggekomite for kapellet ble oppnevnt i 1962 og i 1965 var det grunnsteinsnedleggelse. Alle i Landåsbygda stod bak kapellreisningen. Landåsbygda kirke er tegnet av Per Nordan, samme arkitekt som tegnet Vølstad kirke noen år tidligere.

Altertavla er laget omkring 1650. Den stod opprinnelig i Fluberg kirke ved fjorden, dvs i den kirken som som ble revet i 1699. Fluberg kirke fikk ny altertavle i 1751/52. Den

gamle altertavla, en fanfare over oppstandelsen, ble da plassert i galleriet der den var lite iøynefallende. Riksantikvaren gav sin tilslutning til at altertavla kunne flyttes til Landåsbygda.

Avgrensning av kulturmiljø Landåsbygda kirke fra Askeladden (øverst). Tårn og inngangsparti i kirken (høyre).

Fluberg kirke, område 009

Kirkestedet ble flyttet i 1703 og karakteristisk for de eldste kirkene i Søndre Land i dag (Fluberg kirke fra 1703 og Hov kirke fra 1781) er tømrede korskirker med utvendig panel. Korskirkene hører primært til tiden etter reformasjonen og grunnformen ble dominerende fra andre halvdel av 1600-tallet. Av 130 kirker i Norge fra 1700-tallet er over halvparten korskirker i laftet tømmer. Et av reformasjonens siktemål var å få tilbake enhetens rom der presten og menigheten feiret gudstjenesten sammen. Tufta av langkirka ved fjorden og den stående korskirken på dagens kirkested er således karakteristisk for utviklingen av kirkerommet fra katolisisme til protestantisme i Norge.

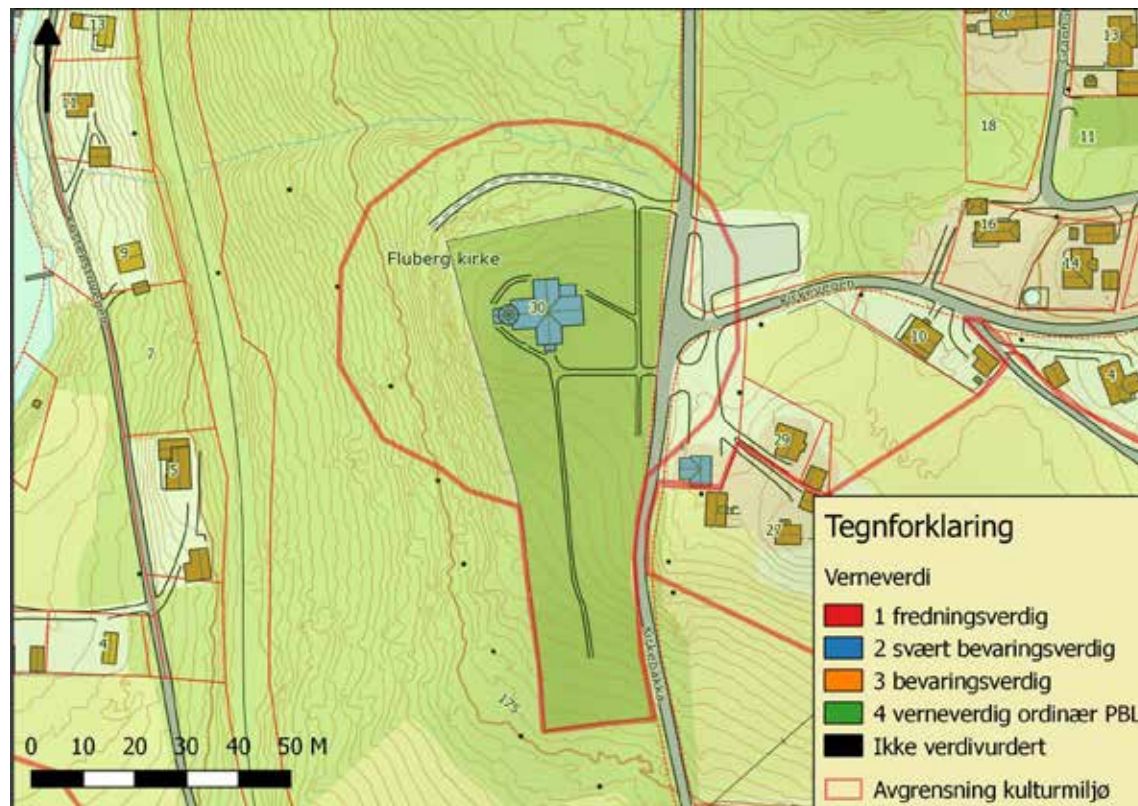
Spesielt for Fluberg korskirke er at den har tårn over våpenhuset ved inngangen mot vest og ikke et sentralt spir. Tårnbygger Nils Olsen og hans folk oppførte kirken. De skulle ha 140 daler for å sette opp selve kirken, men 160 daler for tårnet alene. Kirkebygget ble innviet fastelavenssøndag i 1703, da med tømmer uten utvendig kledning. Innventaret er i tidens stil, barokk.

Altertavlen fra 1752 er inspirert av Rubens bilde «Korsnedtagelsen» laget av Eggert Munch, en av læremestrene til Peder Aadnes. Peder Aadnes restaurerte altertavlen flere ganger i andre halvdel av 1700-tallet.

Prekestolen er laget av Lars Jørgensen Borg fra Christiania i 1703. Rundt kanten på stolen kan en lese «Salige er de som hører Guds ord og bevarer det». Borg har også laget korsranken og døpefonten.

Det opprinnelige orgelet var ifølge en beskrivelse bare «et lite filleorgel». I 1917 ble dette byttet ut med et orgel fra 1861 som opprinnelig hadde stått i Moss kirke. Dette orgelet ble etter hvert karakterisert som interessant «mest på grunn av sin alder» og et nytt orgel ble finansiert av private midler i 1976. Det nye orgelet er produsert av «Norsk orgel-harmoniumfabrikk» i Snertingdal.

Det er en gravkrypt med kister under kirkegulvet og kirkegården har mange interessante gravmonumenter. På høydedraget nord for kirken ligger et gravfelt fra jernalderen.

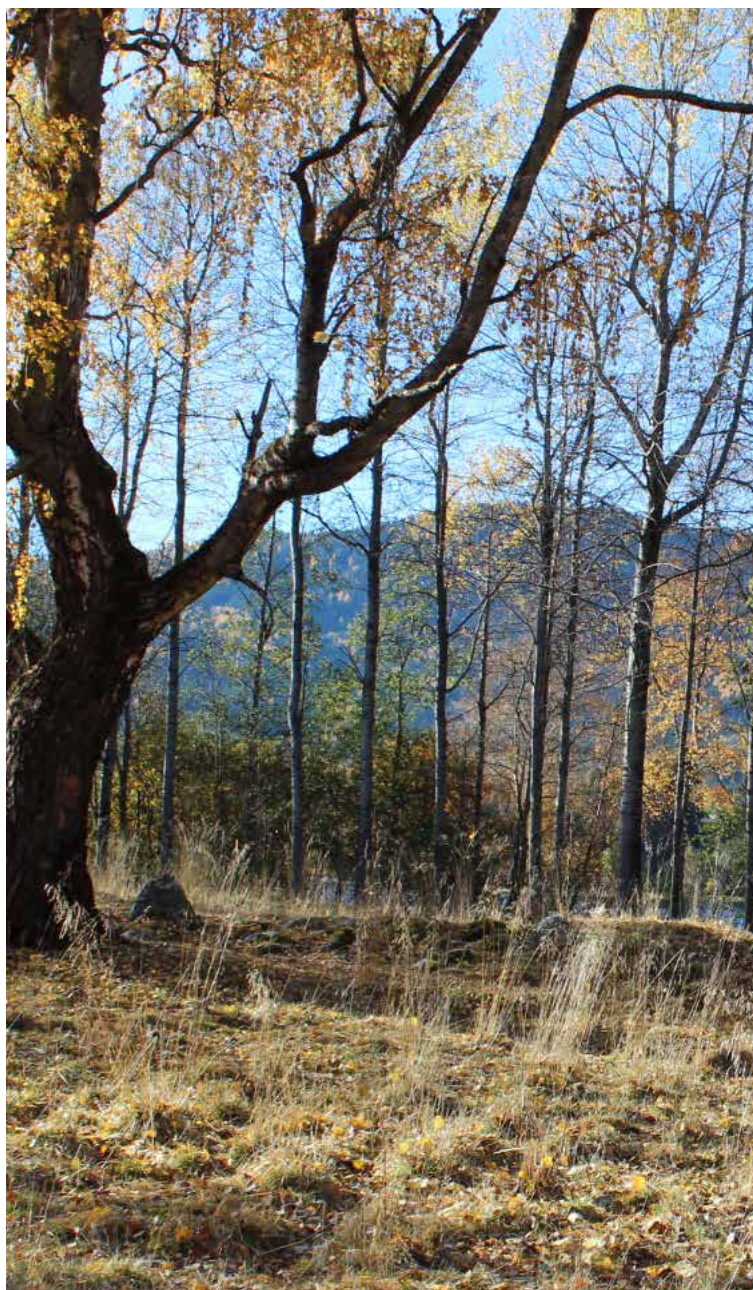

Kirkegården har flere verneverdige gravsteiner, blant annet gravsteinen til Peder Aadnes. Det er behov for å utarbeide en plan for hvilke gravmonumenter som bør bevares for ettertiden.

Avgrensning av kulturmiljø Fluberg kirke fra Askeladden (over). På Kirkegården er det flere bevaringsverdige gravsteiner, blant annet steinen til Peder Aadnes fra 1792.

Fluberg kirkeruin, område 008

Avgrensning av kulturmiljø fra Askeladden.

Biskop Jens Nilssøn skriver i sin beretning fra visitasreisen i 1594 at Fluberg er hovedkirken i Land prestegjeld, 7 mil langt og ei mil bredt. Prestegjeldet tilsvarer dagens avgrensning av Søndre og Nordre Land fra Horn i sør til Hugulia i nord.

Det middelalderske kirkestedet ligger ved fjorden, nedenfor dagens kirkested. Det opprinnelige kirkestedet er tilrettelagt for publikum med skilt. Utegangsau holder

vegetasjonen under kontroll. Søyene har horn, men de stanger ikke.

Fluberg middelalderkirke er ruin av ei langkirke innenfor en nedrast kirkegårdsmur. Kirken nevnes første gang i 1360. I forbindelse med reparasjoner tidlig på 1600-tallet beskrives kirken med svalganger og sentralt tårn. Det opprinnelige kirkebygget var trolig ei stavkirke med tilsvarende utforming som Borgund stavkirke i Lærdal. Kirken ble

ombygget midt på 1600-tallet og den godt markerte langkirketufta er et grunnplan fra 1600-tallet.

Kirken ved fjorden ble revet på slutten av 1600-tallet og kirkestedet flyttet til nåværende plassering.

Hov kirke, område 104

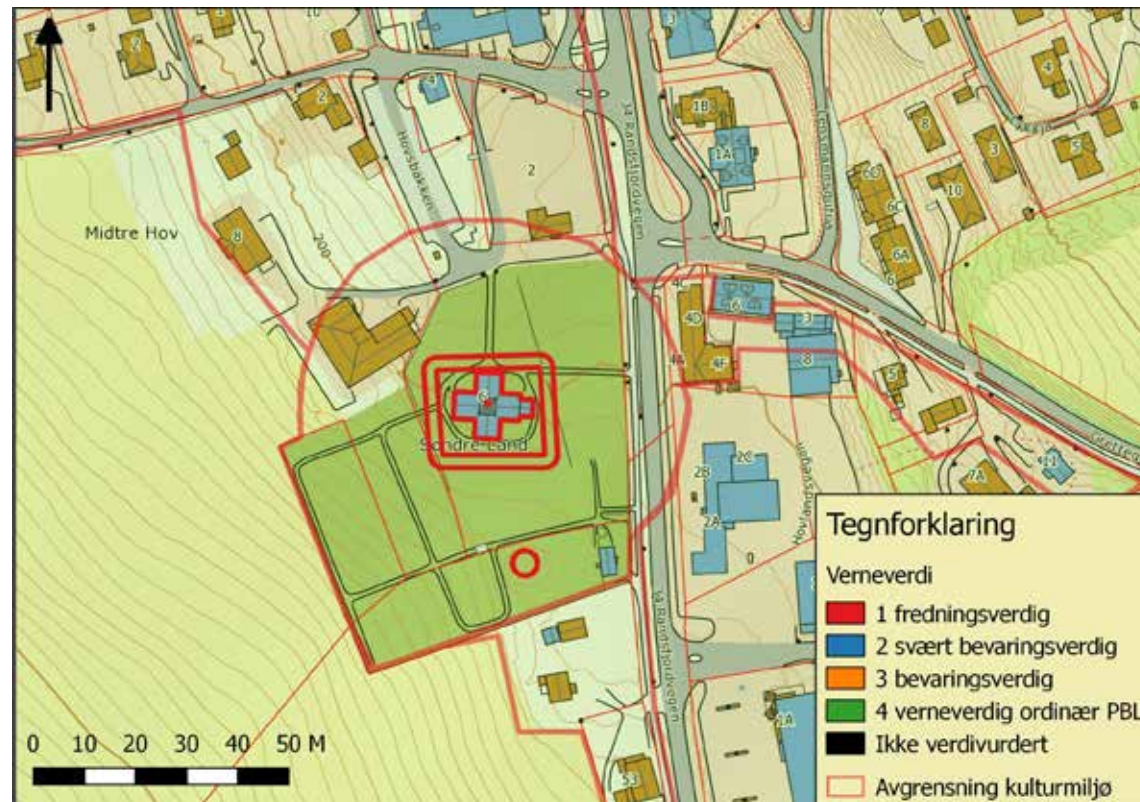
Hov kirke. Utsnitt av foto tatt av Bjørn Stuedal.

Hov kirke nevnes første gang i 1328 ved bokføring av tiende fra «hellige Andreas kirke». Land betegnet området fra Horn til Dokkadeltaet i middelalderen og her var kun to kirkesteder. Hov kirkesogn omtales i 1371. I 1594 nevner Biskop Jens Nilssøn Hov som annekskirke under Fluberg.

Det har stått flere trekirker på samme sted i utkanten av fellestunet til Hovgårdene. En gammel kirke ble revet 1648 og en ny bekostet av Guttorm

Tordsen Bratt fra Øystad i Lausgarda. Reparasjonsarbeider nevner svalgang og tak dekket med spon. Dette er typisk for stavkirker fra høymiddelalderen. Kirken fra 1649 – 1780 er heller ikke beskrevet, men en kistemur under gulvet i eksisterende kirke viser at den var mindre.

Langkirker dominerte i middelalderen. Andre former ble mote etter reformasjonen og flertallet av kirkene fra 1700-tallet er korskirker. Ek-

Avgrensning av kulturmiljø Hov kirke fra Askeladden. Den middelalderse kirkegården er markert. Det samme gjelder gravhaugen fra jernalderen innenfor kirkegården.

sisterende Hov kirke fra 1781 er ei korskirke i tømmer med utvendig panel og sentralt tårn. Kirken ble modernisert i 1871. Det opprinnelig lave tårnet ble forlenget, sakristiet utvidet/flyttet og vinduene gjort høyere. Interiørmessige endringer fra moderniseringen ble tilbakeført ved restaurering til kirkens 200-års jubileum i 1981.

Den opprinnelige kirkegården omkring kirken er fra middelalder og er registrert som

et automatisk fredet kulturminne. På kirkegården ligger for øvrig en stor gravhaug fra jernalderen. Denne er også et automatisk fredet kulturminne

Kirkegården ble utvidet på 1920-tallet. Bergenske hovedveg fra Napoleonkrigenes tid gikk langs opprinnelige kirkegårdsmur. Graver har fjernet vegfare mellom Kristiania og Bergen, men jernringer for tjoring av hest står fortsatt i muren.

Skute kirke, område 075

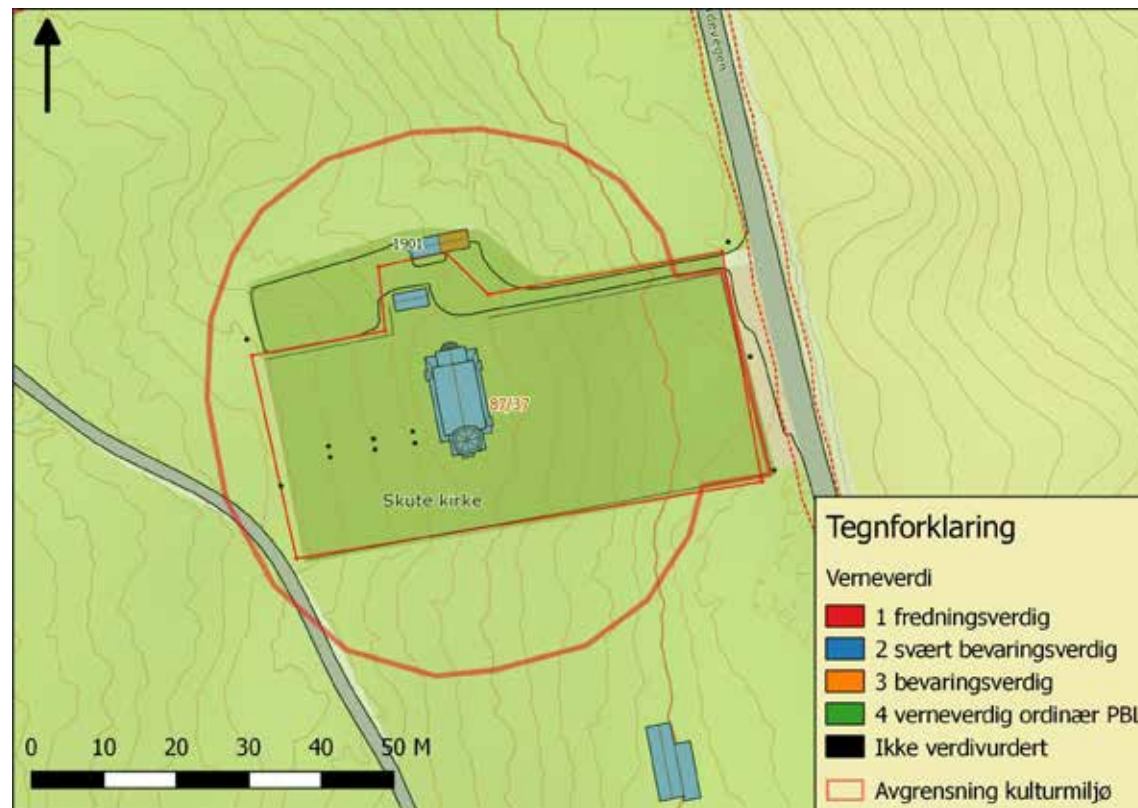

Skute kirke. Utsnitt av foto tatt av Bjørn Stuedal.

Folk på Vestsida måtte bruke kirkestedene på østsida i Hov og Fluberg til dåp, giftemål og begravelse siden middelalderen. Det har alltid vært problemer med å ro lik over fjorden i dårlig vær eller komme seg til kirke i isgang eller vårblytte, uten å ta omvegen nord til Flubergsundet. Det var stor befolkningsvekst etter reformasjonen og i 1870 hadde Hov sogn 2882 menighetsmedlemmer, men bare et gudshus. Det var behov for ei kirke i søndre del av kommu-

nen. Løsningen ble i første omgang et nytt kapell i Enger, bygget i 1873. Også dette på østsiden av fjorden.

Tilhengerne av ei kirke på Vestsida gav seg ikke og Peder Skude gikk i bresjen for planene da han gav gratis grunn til en kirkegård under forutsetning av at alle skulle gravlegges uten festeavgift og at gravene skulle fredes for all fremtid. Gravlundene på Skute ble tatt i bruk i 1904. Ei historie fra denne tida

Avrensning av kulturmiljø Skute kirke fra Askeladden.

er at 21 år gamle Ole Olsen Smedhaugen, som var med og opparbeidet gravlundene, sa at han kom til å bli den første som ble gravlagt her. Forutanselsen gikk i oppfyllelse da Ole ble slått av lynet og døde 22. juli samme år. Kirkegården ble viet noen dager før Oles begravelse.

Skute kirke er reist med innsamlede midler og ble innviet 16. juni i 1915. Kirken er inspirert av norske stavkirker, og førsteinntrykket er at bygningen ligner mye på ei stavkirke.

Men, ser en nærmere etter har kirkebygget med 380 sitteplasser klare trekk fra ny nordisk nybarokk. Blant annet er vinduene karakteristisk for stilarten. Kirken er tegnet av arkitekt Ole Eriksen Stein (1867 – 1950). Han var en aktiv kirkearkitekt og har blant annet tegnet Hovet i Hol (1907), Mogreina kapell (1912) Hol nye kirke (1918), Frogner nye kirke (1925) og Herad kapell (1934).

Stein tegnet Skute kirke med et lavt tårn, men formannen i

byggekomiteen synes arkitekten hadde vært for beskjeden. Stein repliserte; «Joda, høyere tårn skal du få». Og slik ble det. På toppen av Skute kirke er det et spir med ei kule med diameter på 28 tommer. En episode fra byggeperioden er da byggmester Mathisen legger ei femkrone på toppen av spiret og utfordrer arbeidskameratene om at den som henter ned femkrona får den. Alle gav opp i forsøket på å komme forbi kula i spiret. Mathisen klatret til slutt opp og hentet femkrona selv.

Enger kirke, område 032

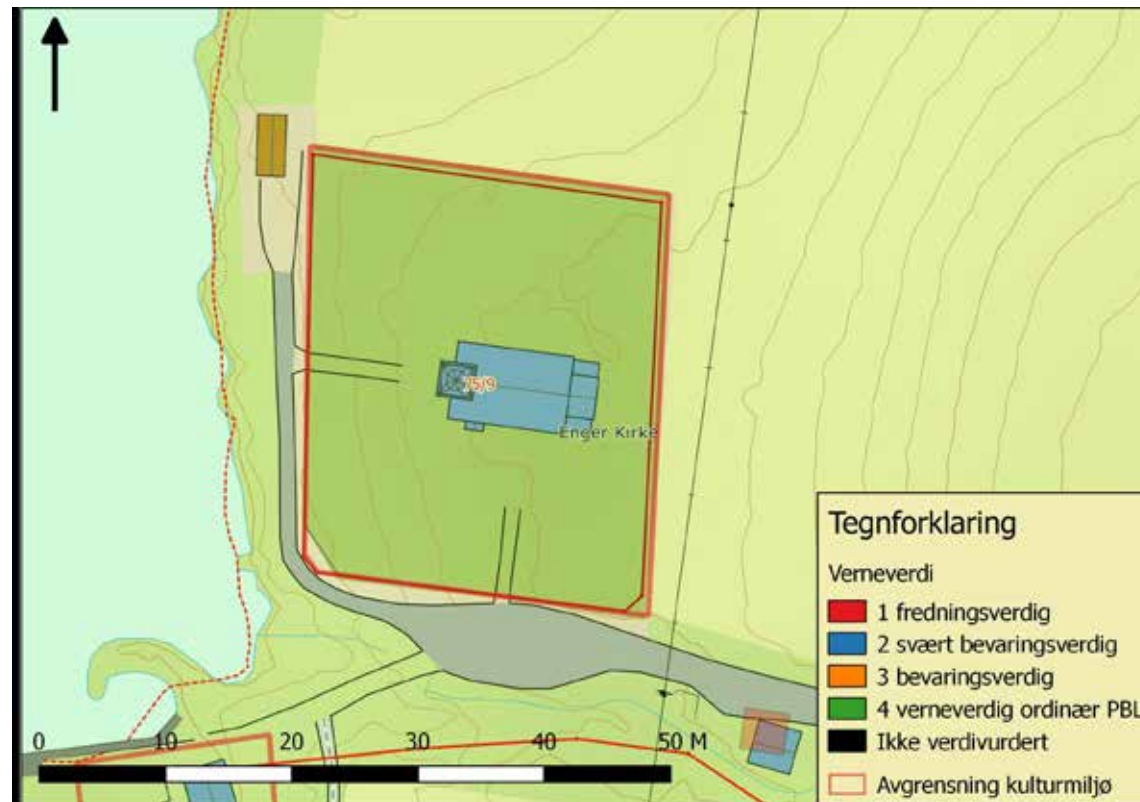

Enger kirke. Utsnitt fra foto av Bjørn Stuedal.

Enger kirke er ei langkirke med 200 sitteplasser oppført på et nytt kirkested i 1875. Det var en befolkningseksplosjon på 1800-tallet og ny kirkelov i 1851 krevde at kirkene skulle romme 3/10 av menigheten. Dette, sammen med opprettelsen av nye sogn, førte til eksplosjonsartet byggaktivitet. I siste halvdel av 1800-tallet ble det bygd 623 nye kirker og 390 gamle kirker ble revet.

Kirkedepartementet gav ut mønstertegninger der den gotiske katedralen var det sakrale forbildet, men med detaljer fra sveitserstilen. Enger kirke er oppført i nygotisk stil i henhold til prototypen for kirkebyggeriet i andre halvdel av 1800-tallet.

Kirken ble restaurert med tydelig funkiseksteriør i 1950 og fremstår i dag som en bygning med et interessant særpreg.

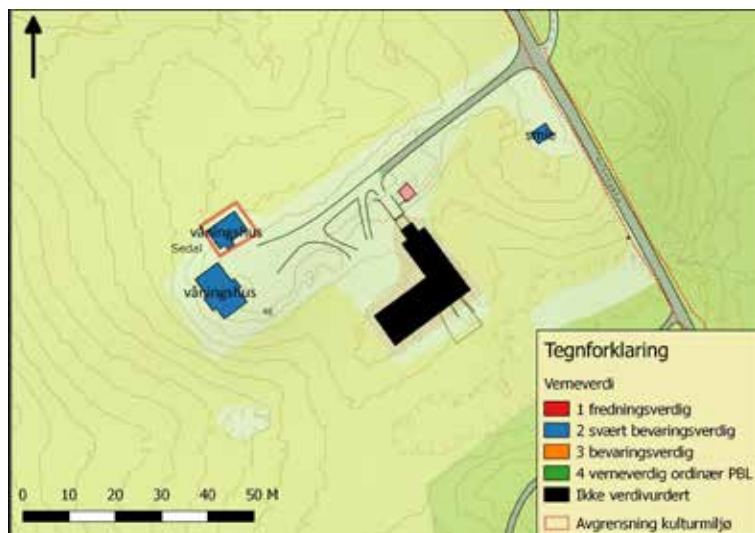

Avgrensning av kulturmiljø Enger kirke fra Askeladden.

Detalj av jernkors, en av mange interessante gravmonumenter på kirkegården.

Sedal skole, område 004

Land høyere almenkskole, opprettet i 1848, hadde fra starten lokaler på Søndre Sedal. Med begrepet Sedal-skolen tenker nok de fleste på skolen for Sedal skolekrets som ble bygget på Ødegården i 1864.

Den høyere almenkskolen på søndre Sedal ble etablert av prost Peder Pavels Aabel og var første skole i sitt slag på landsbygda i Norge. Det er foreløpig uklart når skolen ble nedlagt, men den ble videreført som Lands Fylkesskole på Grannæs i Odnes

Skolen hadde tilhold i et våningshus oppført i andre halvdel av 1700-tallet. Bygningen er svært bevaringsver-

dig (kategori 2).

Ved befaring høsten 2019 fremgår det at panel/listverk i bygningen synes bevart enhetlig i empirestil, antagelig fra opprettelsen av almenkskolen. Inngangsparti for elevene til høyre som leder opp til garderobe i 2. etasje. Selve skolestua i 2. etasje er opprinnelig og har stått slik den er i dag så lenge Emma Boye Bekkelund kan huske. Skolestua er enkel med benker langs veggene, umalt panel. Støpejernsovnnet datert 1825 er del av opprinnelig interiør. Tidlig elektrifisering er bevart. Første etasje har vært kjøkken og bolig, antagelig lærerbolig. Interiør bør dokumenteres nærmere mht. regional verdi.

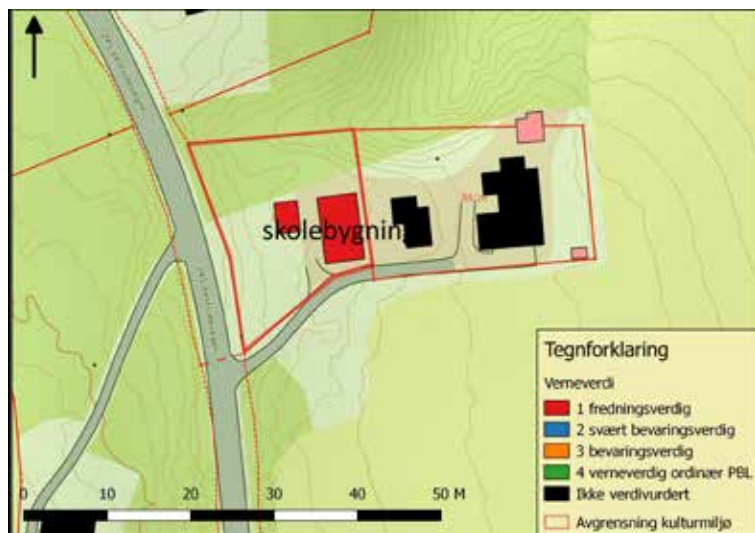

Skolestua på Sedal der Land høyere almenkskole ble opprettet i 1848. Døra til høyre er trappe-rom i reisverk til garderobe i 2. etasje. Skolestua ligger til venstre i 2. etasje. 1 etasje har vært kjøkken og bolig. Inngangspartiet til venstre er ombygget/nybygget - antagelig på 60-tallet. Var opprinnelig større. Taket er reparert etter stormskade ("Dagmar").

Skolestua i 2. etasje med ovn datert 1825 og benker langs veggene. Panelet er umalt. Detalj av elektrifisering i skolestua og knaggrekke fra garderoben.

Ringelien skole, område 063

Det har trolig vært skole på Vestsida siden forordningen fra 1739. Eldste belegg for skole på denne siden av fjorden er imidlertid en bibel som oppbevares på gamleskolen i Ringelia. "Denne Bibel skal tilhøre skolen paa den vestre sida av Hofs Annex, og blive den levert til skolemester Bjørn Olsen, som for den og dens nyttig brug udi skolen skal være ansvarlig". Under-tegenet av prest N. Dorph 1751.

Omgangsskolene var vanlig og første faste skole på Vestsida var Fredheim i Ringelien krets bygget i laftet tømmer i 1879. Skolen bestod av et stort rom som skolesal, samt kjøkken, kammers og stue til lærerlei-

lighet. Et vanlig grunnplan for skolebygninger fra perioden.

Skolen i Ringelia ble påbygget over tid. Da skolen ble nedlagt i 1966 var den opprinnelige skolestua blitt en stor vinkelbygning i to etasjer.

Den opprinnelige skolestua lå som en kjerne inni bygget. Ildskjeler restaurerte gammel-skolen tilbake til utgangspunktet på slutten av 1980-tallet. Restaureringsarbeidet ble hedret med Fortidsminneforeningens bygningsvernpris for Oppland i 1990. "Gammelskolen" i Ringelia benyttes i dag som skolemuseum.

Skolebygningen og sidebygningen med funksjon som

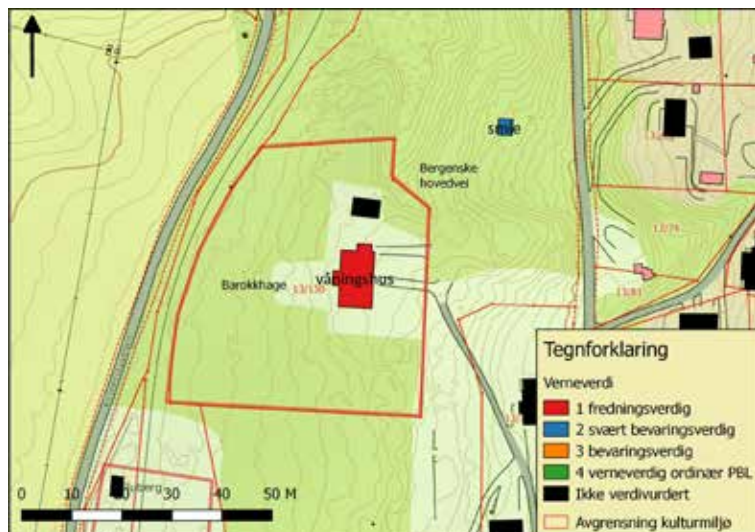
"Gammelskolen" i Ringelia fra 1879 i sveitserstil med sidebygning som bibliotek og tannlegekontor.

bibliotek og tannlegekontor er fredningsverdig (kategori 1).

Interiør fra skolestua

Fluberg prestegård, område 011

Fluberg prestegård har vært sete for Land Prestegjeld siden middelalder. Prestegården er nevnt mer utførlig i forbindelse med biskop Jens Nilssøns visitasreise i 1594. Han forteller blant annet at Fluberg kirke ligger et pileskudd nordøst for "Lands prestegård".

Hovedbygningen på Fluberg prestegård er et vedtaksfredet kulturminne iht. §15 i Kulturminneloven. Bygningen ble fredet i 1992 i forbindelse med en verneplan for prestegårder. Hovedbygningen fra

1790 hadde opprinnelig to sidefløyer som er fjernet. Bygningen er ombygget fra empirestil til sveitserstil i 1867.

På baksiden av bygningen ligger et hageanlegg kalt "barokkhagen". Hageanlegget er gjenvokst. Spor etter opparbeiding er synlig i skogbunnen.

Kulturmiljøet avgrenset ivaretar den fredete bygningen og hageanlegget, men det ligger flere elementer omkring som bør vurderes i sammenheng etter mer

Fluberg prestegård fra 1790, jf. empirelementer. Ombygget i sveitserstil i 1867. Opprinnelig var det fire piper på hovedhuset, men ei pipe ble truffet av et norsk kanonprosjekt skutt fra Haga på Vestsida 22. april 1940. Den staslige prestegårdslåven i sveitserstil er dessverre revet.

utførlig registrering.

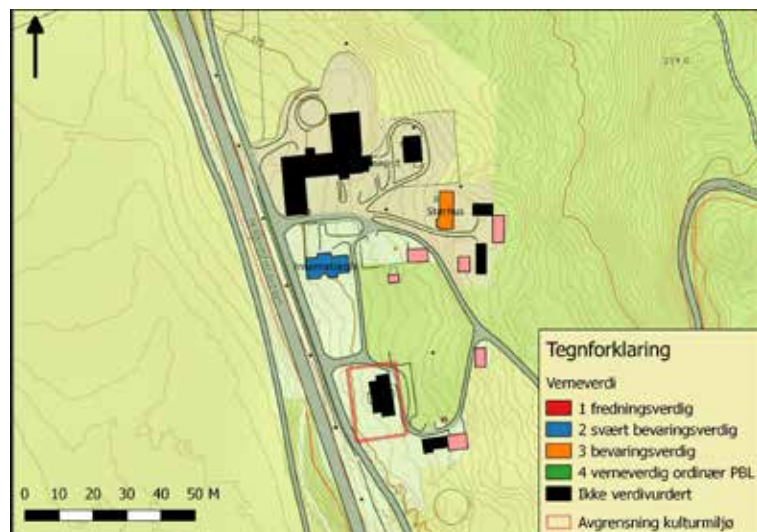
Spesielt interessant er en 215 meter lang bevart parsell av Bergenske hovedveg fra 1792-1816 fra prestegården nordover mot dagens Fluberg kirke. Ca 100 meter nord for prestegården deles vegfare, der det andre faret går mot kirkestedet fra middelalder. Sistnevnte er rimeligvis et vegfar fra middelalder. Vegfarene vises på Lidar (ligger i krattskog).

Barokkhagen, øvre del har et synlig hagepreg. Hagen er ellers et gjenvokst krattskog med spor etter opparbeiding av hageanlegget i skogbunnen.

Hamrast søndre, villa område 082

Søndre Halmrast er et langstrakt gårdstun med villaen "Kåret" i utkanten av tunområdet. Kåret er oppført i 1919 i nordisk nybarokk.

Tilknytningen til gårdstunet som en separat villa omgitt av hage er spesielt i Søndre Land, men en parallell er jugendstilvillaen Sandsbakken på Sand nordre.

Gården ble drevet som pensjonat fra 1927 og våningshusene ble ominnredet i forhold til dette. En kort periode var gården oppholdssted for danske barn med astma. Spesialskolen for stamme ble etablert på søndre Halmrast i 1952. Institusjonen fikk navnet Halmrast skole i 1977.

Villaen er tegnet av arkitekt Einar Engelstad (1876 - 1958). Han var også arkitekt for villaen Randsbo og hovedhusene på Sandberg og Søndre Askvik. Den nordiske nybarokken i et begrenset område på begge sider av Randsfjorden har en klar sammenheng. Engelstad var trolig arkitekt for flere bygninger i dette området. Blant annet ombygging av det 200 år gamle hovedhuset på Halmrast søndre i jugendstil i 1909 og/eller 1928 - 1939.

Kåret er karakteristisk for nordisk nybarokk med høyt valmet tak og smårutede vinduer. Inngangspartiet med romerske søyler er derimot

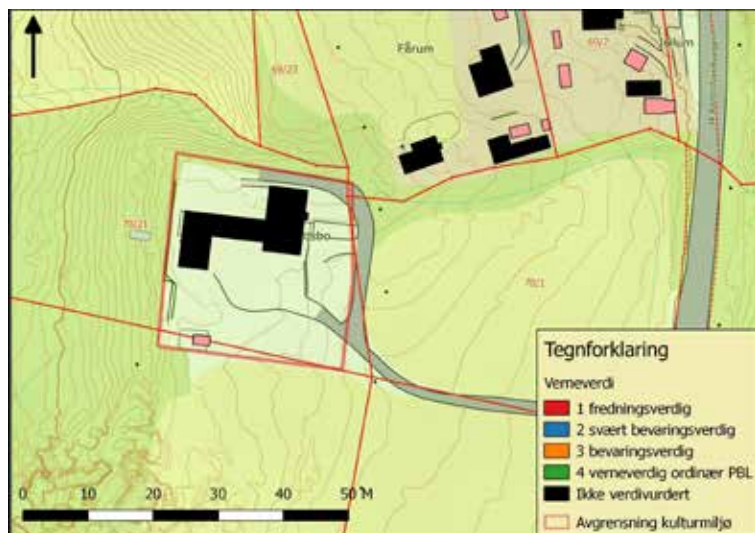
klart inspirasjon fra nyklassisismen.

Andreas Halmrast opplyser at Ugland trevare på Gjøvik var byggmester, men at bygningen ble oppført av den lokale snekkeren Karl Berger. Han har fortalt at byggverket var komplisert å oppføre, særlig den øvre etasje/loftet.

Kåret er oppført som kårbygning og brukes fortsatt som bolig. 2. etasje har i en

periode vært brukt til undervisningslokaler for stammeskolen. Det opprinnelige interiøret er godt bevart.

Randsbo, villa område 080

et klarere nasjonalt preg.

Randsbo er en unik villa oppført i nordisk nybarokk mellom 1918 - 1920. Villaen er tegnet av arkitekt Einar Engelstad. Villaen ble oppført for Odd Randers. Han var sjøkrigskaptein under 1. verdenskrig og drev rederi sammen med Lorentzen før han solgte seg ut. Han giftet seg med Helga fra Øksne og eiendommen Randsbo ble fraskilt denne gården i 1920. Randsbo ligger 700 meter sør for villaen "Kåret" på Halmrast. Einar Engelstad var arkitekt for Randsbo, "Kåret" på Halmrast, våningshuset på Søndre Askvik og hovedhuset på Sandberg. Alle i nordisk nybarokk, men Randsbo har

Randsbo ble fradelt gården med ca 30 mål innmark og spesielt for villaen er en sidefløy som forbinder villaen med fjøs/låve. Dette er inspirert av danske gårdshus. Eldre flyfoto viser for øvrig et hageanlegg og brygge i Randsfjorden som en del av anlegget.

Arkitekturhistorien i Søndre Land er lite studert, men Randsbo er åpenbart en villa med nasjonal verneverdi. Arkitekturen er for øvrig en klar parallell til Arnstein Arnebergs arkitektur. Blant annet Eidsvoll videregående skole fra 1908 som i likhet med Randsbo bestod av flere sam-

Randsbo i nordisk nybarokk oppført mellom 1918 og 1920. Mørk brunt panel med okergul kontrast er original fargesetting. Bildet viser hovedbygningen og sidefløyen som forbindelse til fjøs/låve.

menkoblede bygningskropper (revet 1980).

Navnet Randsbo gir assosiasjon til etternavnet Randers, men er åpenbart også knyttet til "Rand" som det norrøne navnet på Randsfjorden.

Ekteparet Randers hadde ingen barn og formuen ble grunnlag for flere legater som fortsatt eksisterer. Norges Røde Kors arvet Randsbo i 1967. En forutsetning var at villaen skulle videreføres i opprinnelig stand. Bygningen var barnehjem i 7 år og interi-

øret ble vesentlig endret som følge av dette. Nåværende eiere fra 2005 har brukt store ressurser på tilbakeføring av interiøret.

Fluberg grav-/rydningsrøysfelt, kulturlandskap område 010

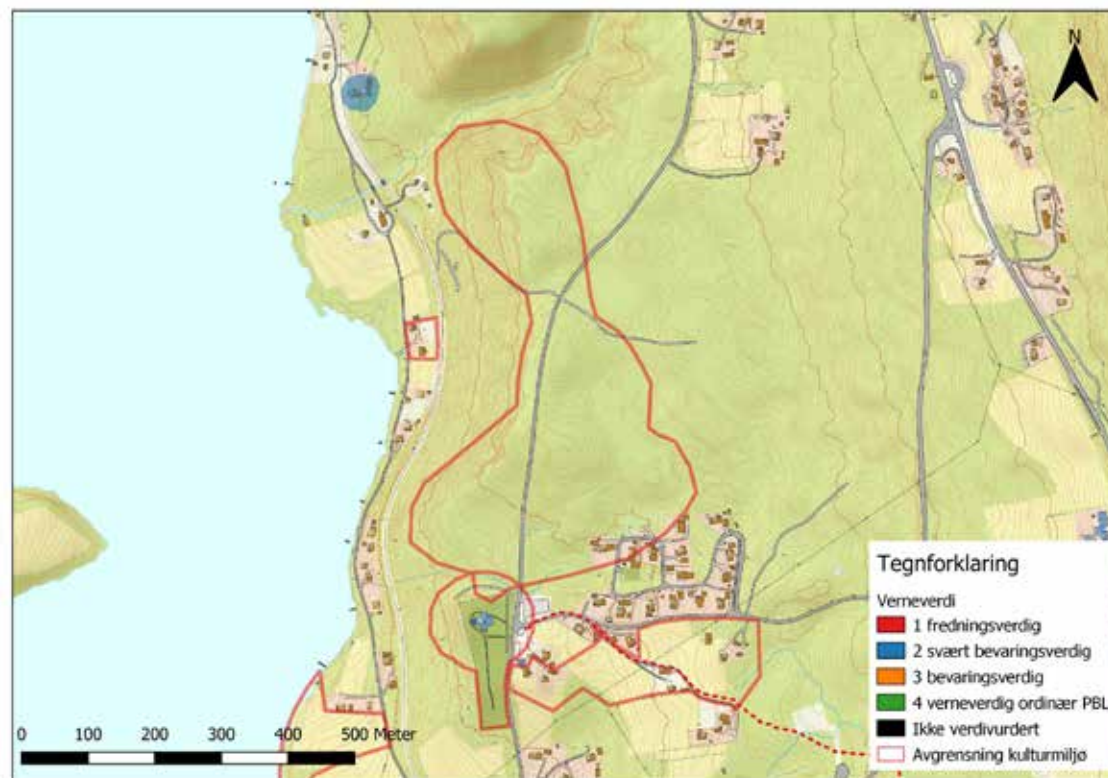

Fra Fluberg kirke og nordover på begge sider av gamlevegen/kirkebakka (tilsvarer Bergenske hovedveg bygget gjennom Land i perioden 1792 - 1813) ligger et røysfelt med utbredelse på 147 daa. Feltet er et automatisk fredet kulturminne som består av minst 70 røyser hvorav 4 ovale, de øvrige runde (Askeladden ID 29344). Feltet ligger på grunnen til Fluberg prestegård, men på 1600-tallet skal gården Glestad ha ligget her. Ei 12 x 4 meter stor hustuft i røysfeltet er trolig spor etter denne gården. Røysfeltet er

registrert som et gravfelt fra jernalderen, riktignok med reservasjon mot at noen røyser trolig er rydningsrøyser.

Ved befaring i oktober 2015 er det rimelig å anta at flertallet av røysene i området mest trolig er rydningsrøyser. Men her ligger også åpenbare gravrøyser, særlig langs raskanten mot Randsfjorden.

Enkeltminnene som utgjør lokaliteten er ikke kartlagt. Det var opprinnelig meningen å kartlegge alle røyser innenfor området som en del av avgrensningen av kultur-

miljøet, men det måtte utgå pga. manglende kapasitet. Røysene vises på Lidarskann og digitalisering herfra er et godt utgangspunkt for kartlegging i marka. Lidar-dataene viser imidlertid at røysfeltet er vesentlig større enn det som er avgrenset i Askeladden. Polygonet som avgrenser lokaliteten er for øvrig feil i forhold til boligfeltet. Nødvendig oppretting/kvalitetssikring av "gravfeltet" er en oppgave som tilligger Kulturarvenheten.

Grav/røysfeltet er det største registrerte i Søndre Land, men

det er på mange måter typisk for tilsvarende røysfelt. Det ligger nær Fluberg kirke og kirkeruin, samt parkering som utgangspunkt for "Ridevegen" til Landåsbygda. Røysfeltet er således godt egnet for tilrettelegging.

Tett med skog i deler av røysfeltet medfører vesentlige skjøtselstiltak. Førstegangsskjøtsel ved rydding av vegetasjon, men dette må kombineres med beite for å ha effekt. Tilrettelegging av røysfeltet er således et større prosjekt.

Husodden, kulturlandskap område 045

Registrerte kulturminner på Husodden - skjermdump fra Riksantikvarens database Askeladden.

Husodden er den mest markerte terrengformasjonen i Randsfjorden. Mange funn i den eroderte strandsonen viser at halvøya har vært sentralt bosettingsområde i steinbrukende tid. Randsfjorden er regulert med 3 meter høyere vannstand (1 m i 1814 og 2 meter i 1916). Med den opprinnelige strandsonen har Randsfjorden vært en smal renne forbi Husodden - anslagsvis ca 200 meter bred.

Boplassene fra steinbrukende tid har ligget på første tørre sted i forhold til landing med båt. Disse boplassene ligger i dag 1 - 2 meter under dagens strandlinje. Boplassene blir synlige når fjorden er nedtappet om våren, etter at isen har gått. Det er funnet mange boplasser med kokstein og avfall fra redskapsproduksjon

i bukta på sørsiden av Husodden. Vestsiden av odden er nærmest et sammenhengende boplassområde. Få funn i Settonsвика kan skyldes at isen ligger lenger her, samt at boplassene er oversvømt senere på våren.

I skogsområdene ved enden av landingsplassen for fly på åkeren ligger gravhauger fra jernalderen, kullgroper fra middelalderen og ei stor tjæremile av hjelltypen som trolig er fra middelalder eller tidlig etterreformatorisk tid. I samme område ligger for øvrig tufta etter et grophus fra steinalder. Grophus fra steinalderen er sjeldne på Østlandet. Foreløpig er ikke gropa nærmere undersøkt for å fastslå sikkert at dette er en boplass fra steinbrukende tid. Men gropa er definitivt ikke

noen typisk kullgrop, slik den er klassifisert.

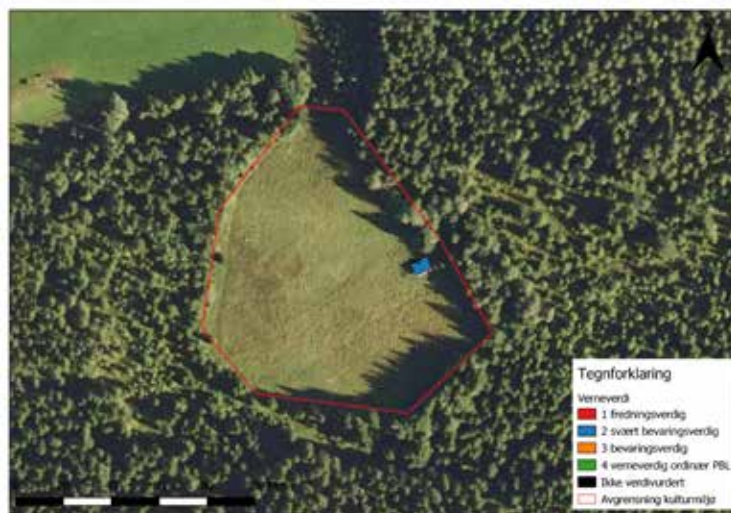
Husodden har også vært brukt til bosetting i nyere tid. I skogen øst for åkeren i nord ligger tufta etter ei røkovnstue. Denne og flere levninger er ikke registrert. Her er også opplysninger om husmannsplasser og notdrag som ikke er kartfestet.

Kulturminnene innenfor kulturmiljøet må kvalitetssikres. Bla. er stedfestingen i mange tilfeller feil.

Dronefoto av Husodden høsten 2018. Foto Roger Fløttum

Sørum ("Slettet"), kulturlandskap område 021

Slåtteløer med tilhørende slåtteland var vanlig før, men driftsformen har opphørt og disse kulturmiljøene eksisterer knapt i dag. I kulturminneplanen har vi derfor valgt å prioritere slåtteløa på Sørum i Tranholtbygda knyttet til 9 daa fulldyrket mark. Slåttelandet tilhører bruket Lysen. Slåttelandet benevnes lokalt som "Slettet".

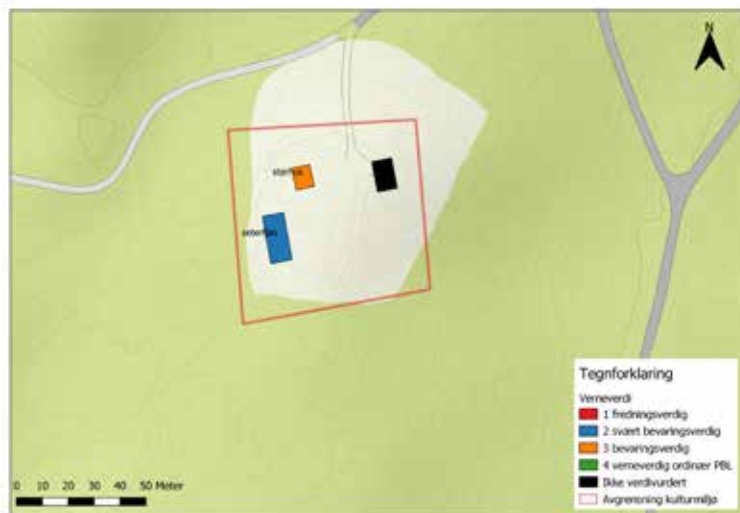
Høyløa er verdivurdert som svært bevaringsverdig. Vesentlig for valg av nettopp denne høyløa i kulturminneplanen er nettopp at slåttelandet fortsatt er i drift og åpent (høstes maskinelt), samt at høyløa er godt bevart. Blant annet er kjørebua intakt.

Løa er udatert i Sefrak. Sekskantede laftenov er, iflg. Ragnvald Einbu, dominerende i Land etter 1750. Løa er antagelig fra midten av 1800-tallet.

Løa nederst på slåttelandet er en enkel funksjonell tilpasning til landskapet (over). Sekskantede laftenov (under).

Vammen seter, område 047

Vammen seter, som tilhører gården Setton, er en av få skogssetre på Veståsen der både størhuset og fjøset er bevart.

Størhuset med sel, selsgard og melkebu er et grunnplan på setrene som går tilbake til middelalderen/ynge jernalder. Størhuset er under restaurering, se foto. Størhuset er vurdert i kategori 3 (bevaringsverdig) og fjøset i kategori 2 (svært bevaringsverdig). Ifølge Sefrak registreringen er bygningene datert til slutten av 1700-tallet. Iflg. Terje Nordråk er størhuset bygget i 1851, endesnudd og utstyrt med vinduer (istedet for glugger) i 1927.

Fordi bevarte skogssetre med intakte bygninger knapt er bevart i Søndre Land kan en stille spørsmålstegn ved Randsfjordmusenes relativt lave verdisetting av enkeltminnene i kulturmiljøet på Vammen. Med utgangspunkt i at dette er tilnærmest eneste bevarte seterbygging i kommunen burde kanskje verneverdien være fredningsverdig. Fossile spor på setervollen er ikke registrert og kulturmiljøet bør utvides iht. videre avgrensning.

Innenfor kulturmiljøet avgrenset ligger ei hytte i sveitserstil bygget i 1905. Hytta er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert.

Vammen seter er for øvrig

Størhus (øverst) og fjøs (under) på Vammen seter. Setervegene fra Fluberg ble samlet på Vammen og gikk videre innover åsen. Vammen var således et knutepunkt for ferdsel på Veståsen.

knyttet til Vammen seterveg, jf. kulturmiljø 131.

På et høydedrag nord for

setervollen finnes levninger etter husmannsplassen Vammen fra 1786, trolig fraflyttet omkring 1850 (ikke Sefrak-

registrert). Husmannsplassen bør innlemmes i kulturmiljøet ved ytterligere registrering.

Telemarken seter, område 134

Telemarken skal etter tradisjonen ha vært en av Flubergs største gårder, første gang nevnt i 1315. Den nevnes som ødegård til Nes og i 1669 som seter til gården. Den siste som setret på Telemarken var Nils Fruseth i 1947.

Kombinasjonen av gård og seter forekommer på en del skogssetre i Land. Skillet mellom seter og gård er da kun et gjerde. I Welhavens fortelling "Vasdrag og Skovmarker" fra 1851 nevner han at det bodde folk "ved foten av den bratte Bakke" på Telemarken. Terje Nordråk nevner i sin oversikt at det var tre boplasser på Telemarken. Dette var rimeligvis husmannsplasser.

Opphøret av Telemarken som gård er trolig følge av svar-tedauden. Odelsgården på setervollen er knyttet til flere sagn om "Telemarkfrua". Hun var så rik og mektig at kirkeklokkene kimte først når frua viste seg på Rostberget.

I et annet sagn om Telemarkfrua kastet hun, under et et gjestebud, gullringen sin i Grevsjøen og uttalte at "Likeså umulig er det for meg å bli fattig, som det er at denne ringen kommer tilbake." Ringen dukket opp igjen i en fiskemage og deretter gikk det galt med Telemarksfrua.

Det er ingen stående bygninger på setervollen i dag, med unntak av ei forfallen mobil

Utsikt fra øvre del av setervollen Telemarken. Vegetasjonen på den frodige enga skjuler flere godt markerte hustuffer, åkerreiner og rydningsrøyser. Her er ligger trolig en mengde bosetningspor fra jernalder/middelalder til seterdriften opphørte i 1947..

hvilekoie øverst på vollen. Noen hustuffer er registrert i Sefrak (markert som punkter på kartet).

Ved befaring i august 2018 ble det påvist flere rydningsrøyser, deriblant små røyser i randsonen mot skogen lengst opp på setervollen. Utbredelsen av røysene er synlig på Lidar høydedata (skanning fra fly). Setervollen er grovt avgrenset som kulturmiljø, men

elementene må registreres ytterligere.

Telemarken seter er en av mange nedlagte skogssetre uten bebyggelse i Søndre Land. Prioritering av nettopp denne setervollen i kulturminneplanen er en kombinasjon av intakt fosilt preg, kombinasjonen seter/gård og sagn/tradisjon.

Nordre Lomsdalen seter, område 089

Nordre Lomsdalen seter består av størhus, låve og fjøs. Størhuset er fredningsverdig, fjøset bevaringsverdig og låven svært bevaringsverdig. Bygningsmiljøet er godt bevart, med unntak av fjøset, se foto.

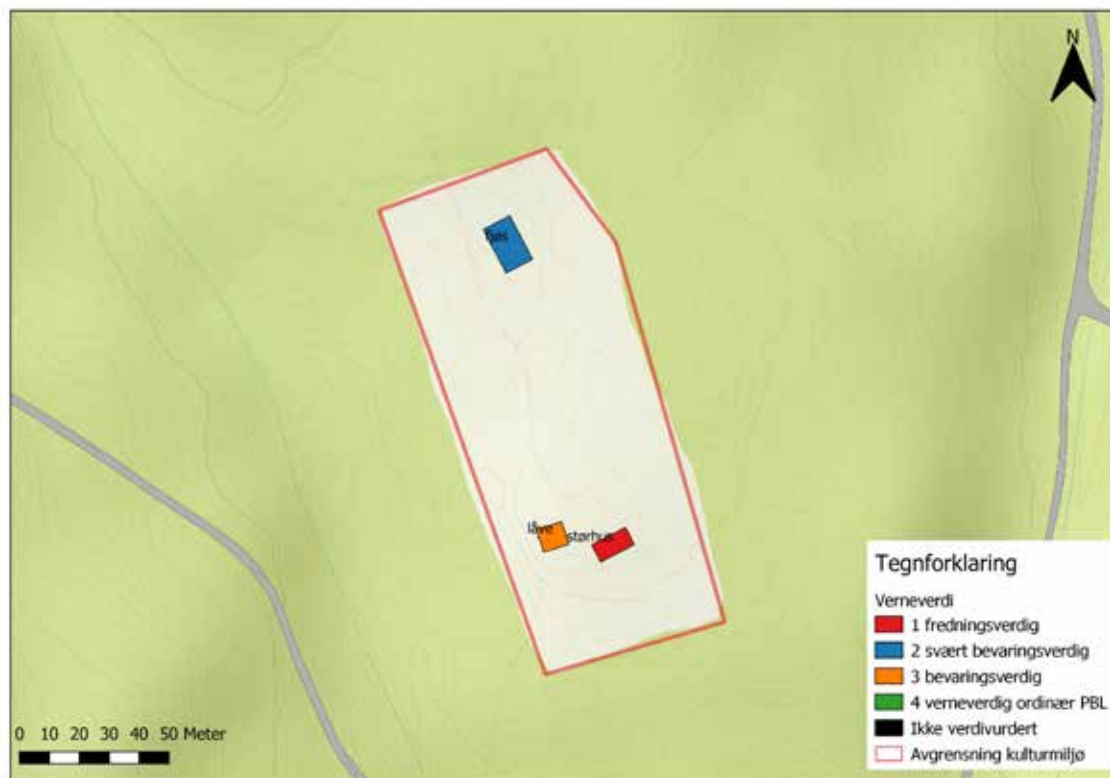
Nordre Lomsdalen seter er trolig eldste gjenværende bygningsmasse på skogssetre i Søndre Land, bevart som helhetlig kulturmiljø.

Bygningsmiljøet på setervollen representerer byggeskikk med opprinnelse i middelalderen. Det gjelder for eksempel størhuset med sel og melkebu på hver side av midttingangen, se foto.

Størhuset og fjøs er iflg. Se-frak oppført i siste kvartal av 1800-tallet. Befaring i forbindelse med kulturminneplanen tilsier at fjøset er vesentlig eldre. Låven er utdatert.

På setervollen ligger levninger som hustuffer og rydningsrøyser (uregistrert). Setervollen er større enn kartet viser.

Størhus (over) og fjøs (høyre).

Nordre Myrseter, område 092

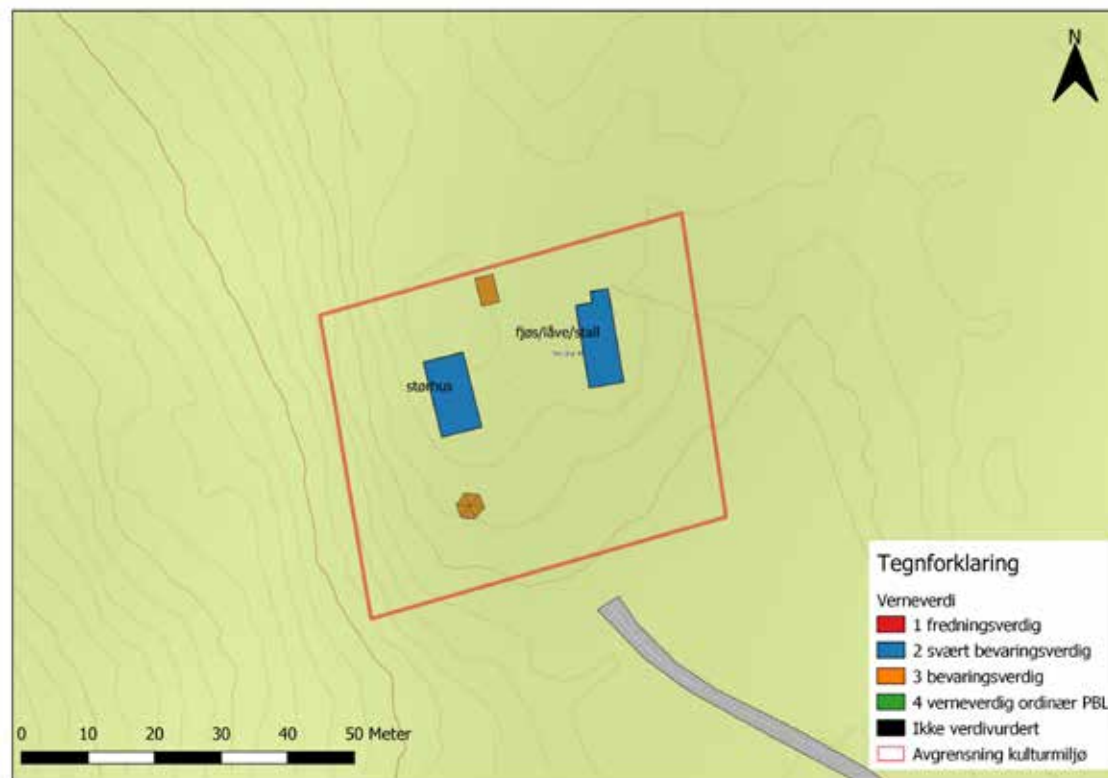

Nordre Myrseter er en av få skogssetre i Søndre Land der både størhus og fjøs er bevart på setervollen. De to bygningene er verdivurdert som svært bevaringsverdig, kategori 2.

Nordre Myrseter var seter under Myhre nordre (Myrhågåen).

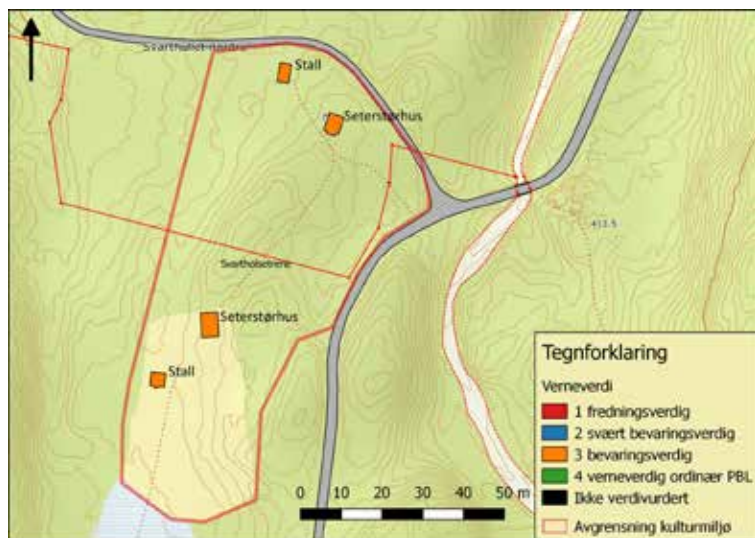
Vi har få opplysninger om bygningsmiljøet utover at størhuset er fra tidlig 1900-tall. Sammenbygde fjøs, stall og låve er udatert i Sefrak. I "Norske gardsbruk" gnr/bnr 81/1 og 2 står det at seter-størhus og fjøs på Myrsetra er fra 1911.

I bygningsmiljøet står i dag ei grillhytte og ei flyttbar koie.

Størhuset (over) og fjøset (høyre) på Nordre Myrstuen seter.

Svartholsetrene, område 083

Svartholsetrene (nordre og søndre) er tilgrensede setervoller ved Trevatn som tilhører Hvalby nordre og søndre. Setervollene er skilt av en markert haug.

Seterbruket i Søndre Land var stort sett nedlagt før 2. verdenskrig og bygningsmassen har forfalt siden. Svartholsetrene er eneste bevarte helhet med størhus og fjøs på setervollene på Øståsen.

I bygdeboka fremgår det at Hvalbysetra lå i Østbygda i 1652. Hvalbysetra er nevnt flere ganger senere som gårdsbruk, men ble først eget selvstendig bruk i 1926 med navnet Sætra (64/18). Det

er uvisst hvor lenge Svartholsetrene har vært seter til Hvalbygårdene. Rettsaker og omtale av Hvalbysetra indikerer Svartholsetrene som seter til Hvalbygårdene fra gjenryddingen etter svartedauden.

Bygningsmassen er vurdert som bevaringsverdig kategori 3 (alle fire bygninger). Bygningene oppført i laftet tømmer er udatert i Sefrak (antagelig fra andre halvdel av 1800-tallet). Kulturlandskapet er intakt, men eventuelle levninger på setervollene er ikke registrert.

Setra Nordre Svarthullet med Fjøs nærmest og størhuset i bakgrunnen. Tilhører Nordre Hvalby.

Setra Søndre Svarthullet med størhuset nærmest og fjøs/stall i bakgrunnen. Tilhører Søndre Hvalby. Kulturlandskapet på setervollen er åpen og ryddet/skjøtslet.

Odnes, tettsted område 001

Store Odnes nevnes første gang i skriftlige kilder i 1360, da som Nedre Ornes. Gården hadde flomsag i 1669. Samme nevnes i 1722, sammen med en flomkvern. I 1734 omtales hengslefestet på Stor-Aadnesøyen, men hengslet nord i fjorden ble anlagt i 1650. Rettigheter til fiske var også viktig. Gården hadde således tidlig basis i andre næringer utover jordbruk.

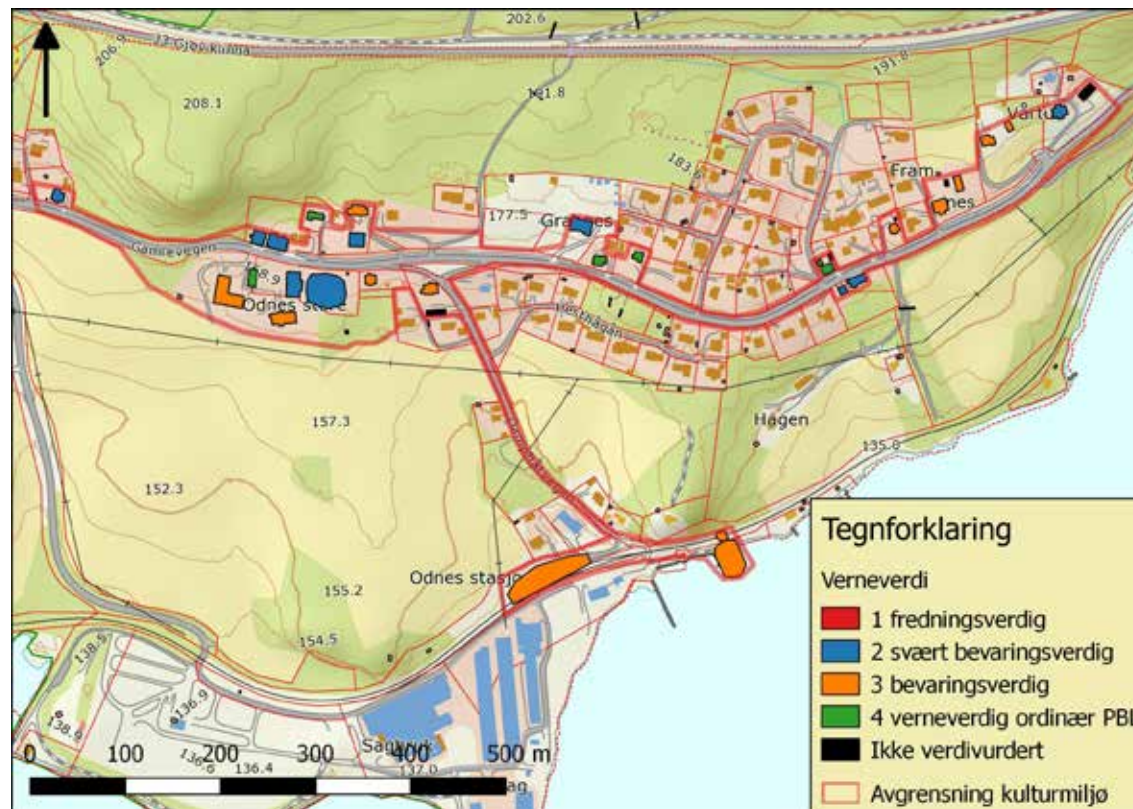
Postvesenet ble opprettet i 1647 og Store Odnes var trolig postbondegård fra starten. Postvirksomheten var i alle fall bakgrunn for at gården fikk bevertningsbevilgning i 1654. Skysstasjonen i Odnes nevnes i reiseskildringer fra 1700-tallet. Bergenske hovedveg ble anlagt inntil gårdstunet engang mellom 1793 - 1816. Det vil si da vegen ble fullført gjennom Land. Tingvold var havneplass ved nordenden av fjorden, og skysstasjonen på Odnes var ikke knyttet til skipstrafikken på fjorden fra starten. Tettstedet Odnes skjøt fart først med dampskipstrafikken fra 1837, i fast rute 1848. Den første brygga i Odnes ble bygget i 1864. Før den tid ble passasjerer og gods fraktet til land med sundbåt. Etterhvert ble det bygget to brygger

med pakkhus. Odnes ble med dette sentral for godstrafikken over Lillefjell til Lærdal. Trafikken økte også som følge av at den nye vegtraseen til Gjøvik ble ferdig i 1850-60 årene.

I 1851 ble det fremmet forslag på Stortinget om at Odnes skulle bli den tredje byen i innlandet. Det lille tettstedet tapte til fordel for Hønefoss, etterhvert også Gjøvik.

Nedgangen i tettstedet begynte med anleggelsen av Valdresbanen i 1902. Dampskipstrafikken på fjorden gikk med underskudd allerede året etter. Rutetrafikken ble nedlagt i 1915.

Odnes er karakteristisk for tettstrukturen i Søndre Land med bygninger på rekke langs Bergenske hovedveg. Denne tilsvarer omlag Gamlevegen i dag. Tilsammen er det 28 verneverdige bygninger langs vegen. Med unntak av tre uthusbygninger er alle bygninger verdivurdert av Dag Lindbråten, jf. kart. Bygningsmassen er hovedsakelig i sveitserstil, med enkelte innslag av empire- og jugendstil. Banken Grannes er en av få bygninger i dragestil i Søndre Land, men stilartens særpreget er fjernet over

Avgrensning av Odnes tettsted med markering av verneverdig bebyggelse og levninger

tid. Den bevaringsverdige bygningsmassen i Odnes omfatter opprinnelige funksjoner som gårdsbygninger/skysstasjon, hotell, butikker, bakeri, bank, slakteri og villaer.

Fjordvegen fra hjertet i tettstedet til dampskipskaia er del av den karakteristiske tettstedsstrukturen i Søndre Land. Det var opprinnelig ingen bygninger langs Dampbåtvegen, og slik er det fortsatt. Dampskipsbrygga er

bevart som en ruin i fjorden (oppdemt 2,4 m i 1916). Dette er en av tre levninger som inngår i kulturmiljøet avgrenset. En annen levning i kulturmiljøet er Odnes stasjon, der stasjonsbygningen i sveitserstil fra 1902 brant i 2008.

Hov, tettsted område 104

Kulturmiljøet i Hov tettsted er komplekst å forstå. Vi har derfor utført en kulturhistorisk stedsanalyse for nærmere avklaring. Den kulturhistoriske stedsanalysen er sendt eierne til medvirkning i 2016. Utvalgte objekter på kartene er oppdatert kunnskap etter medvirkningen.

Store deler av den gamle bebyggelsen i sentrum er revet etter krigen. Med utgangspunkt i det første flybildet av Hov fremgår det at 62 % av bygningsmassen som eksisterte i 1955 er revet. Det er relativt få verneverdige bygninger tilbake i tettstedet i dag.

Lindbråten og Narmo har vurdert hva som er verneverdig i Hov. Rangeringen som svært høy, høy og middels er relativ for Hov, se kart. Selv om en stor del av den eldre bygningsmassen i tettstedet er fjernet, er det eksisterende kulturmiljøet variert, egenartet og interessant.

Kulturmiljøet består av 39 bygninger og 3 levninger fra nyere tid. Hov kirke er definert som separat kulturmiljø og inngår ikke i tallet. Det samme gjelder ferga MF Rand. I kulturmiljøet inngår for øvrig også 4 automatisk

fredete kulturminner. Sistnevnte er for oversiktens skyld kun vist på detaljkartet fra sentrum.

Den kulturhistoriske stedsanalysen viser at Hov tettsted er tre separate tettstedsstrukturer som har vokst sammen over tid. Et sammendrag av dette fremgår i kapitlet om tettsteder.

De tre tettstedstrukturene utviklet seg parallelt frem mot 2. verdenskrig. Skråfoto fra krigen og flyfoto fra 1955 viser knapt med bebyggelse langs dagens Sentrumsveg, eller i lisdien nedenfor jernbanelinja.

En utfordring for Hov er fylkesvegen fra 1983 som skjærer gjennom tettstedet på skrå. Tilsynelatende uten omtanke for de historiske strukturene i tettstedet består av.

Oversiktskart som viser bevaringsverdige bygninger og levninger i Hov tettsted. Se også detaljkart av sentrum på neste side. Verdivurderingen er relativ for tettstedet.

Kulturhistorisk stedsanalyse av Hov sentrum. Avgrensning kulturmiljø som del av kommunedelplan kulturminner Søndre Land 2018 - 2028

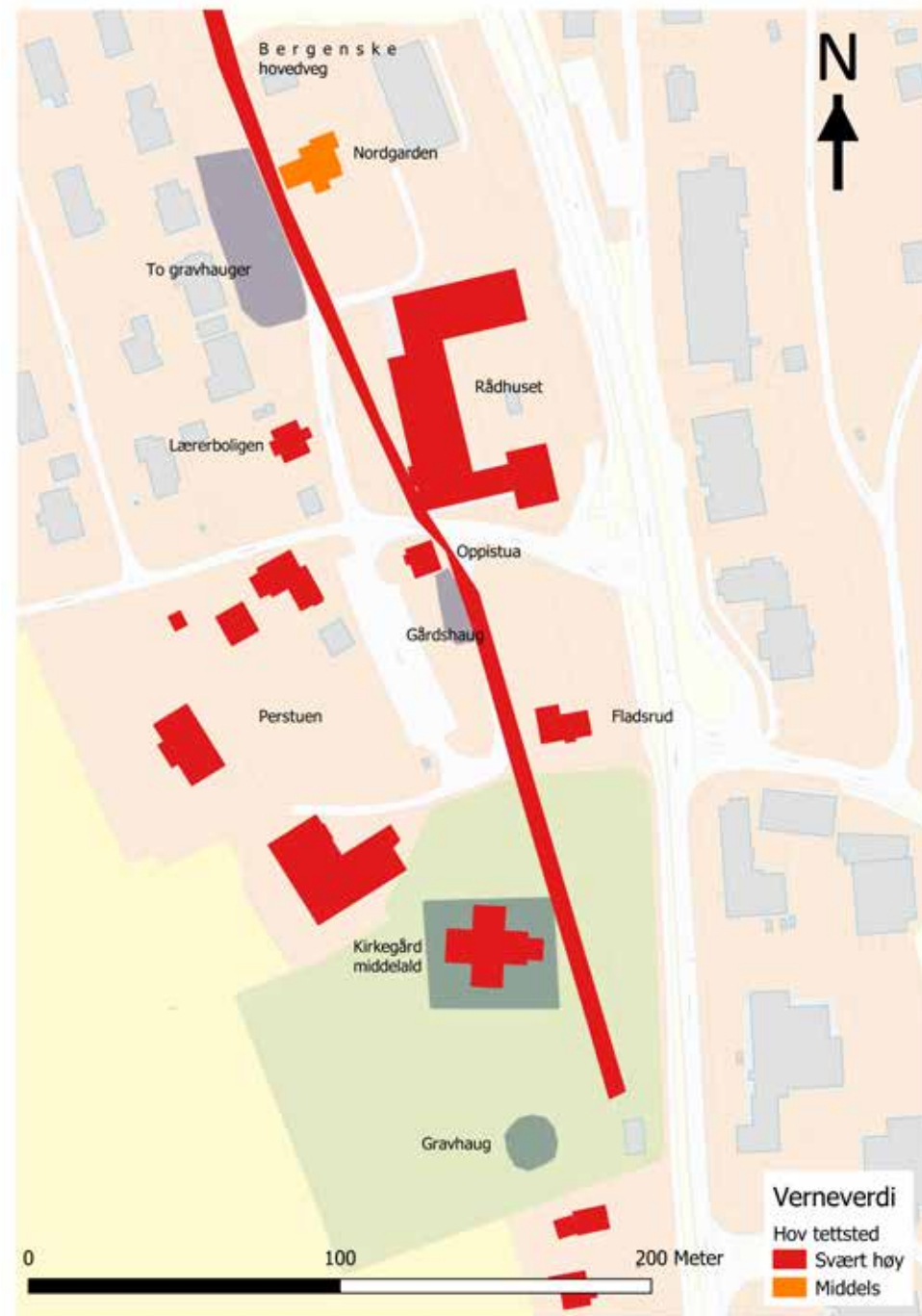

Utkast revidert etter medvirkning i 2016

Søndre Land kommune, avdeling Arealforvaltning 16. november 2018

Kulturhistorisk stedsanalyse av Hov sentrum, en DIVE analyse på 53 sider. Her redegjøres det nærmere for tettstedets historie og hvilke kulturminner tettstedet består av i dag. Det vil si hvilke kulturminner som utgjør kulturmiljø Hov tettsted.

Detalj fra kart på foregående side som viser verneverdig bebyggelse og levninger i Hov sentrum. Automatisk fredete kulturminner er markert med gråblå farge.

Hasvaldammen, teknisk/industrielt kulturminne område 019

Gården Hasval i Lausgarda ligger på "flisberg" (alunskifer) som er utsatt for tørke. Dette er trolig bakgrunn for at Engbret Hasvold (1858 - 1926) oppfant og bygde verdens første vannspreder - dvs. den første versjonen av sirkelsprederen vi ser på åkrene i dag. Sirkelsprederen presenteres i Lom 1908, sammen med en annen pioner på feltet som hadde utviklet en lignende konstruksjon parallelt.

I patent 18483 fra 1. juli 1908 beskrives: Selvvirkende vandspredningsapparat for landbruksøiemed med en vertikal akse og samtidig frem og tilbake i et vertikalt plan svingende sprøitemundstykk som meddeles sin bevægelse

av en i hovedledningen eller i en biledning anordnet turbin eller lignende". Konstruksjonen ble endret og presentert på Gjøvikutstillingen i 1910, men det ble ikke tatt patent på den.

Sprederen var kun "munnstykket" til et stort vanningsanlegg på Hasval med oppdemming av Tåmyra som en 75 meter lang demning av stein og torv. Herfra gikk det rør til ned til kummer på jordene. Systemet er fortsatt i drift, men slangene som ble vevd på Hasval omkring 1908 er erstattet av moderne materialer.

Opplysninger og foto fra Bengt Rogneruds artikkel i

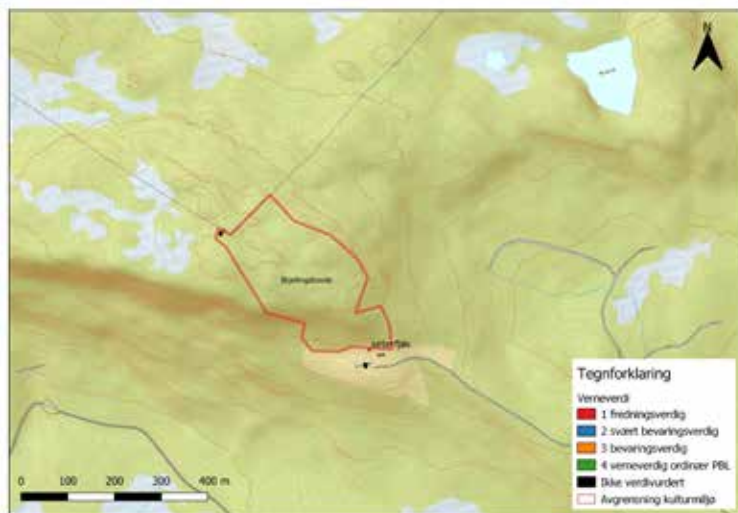
Landingen 2010.

Hasvaldammen (over) bygget i 1908. Hasvoldjentene sitter modell.

Hasvaldsprederen med to stålrør i bruk på Hasval (under).

Branntårnet på Skjellingshovde, teknisk/industrielt kulturminne område 134

Store Skjellingshovde er nest høyeste punkt i Søndre Land, 856 meter over havet. Her ser en Østlandet fra Nordmarka til Jotunheimen og Hallingdalsfjella til Nordhøe.

Norges Geografiske Oppmåling startet vitenskapelig triangulering for å lage bedre kart over Norge i 1779. Utgangspunktet for trekantnettene var flaggstanga på Kongsvinger festning. Skjellingshovde var en viktig del av systemet og i 1806 ble målepunktet markert av en varde og et 10 meter høyt tårn.

Det Norske Gjensidige Skogbrandforsikringsselskap rev NGO-tårnet i 1924 og erstattet det med et 15 meter høyt

tårn av tre med hytte på toppen. Brannvakta meldte observasjoner med telefon fra tårnet.

Branntårnet av tre ble revet i 1960 og erstattet av dagens jerntårn med vakthytte på toppen. Brannvakta ble nedlagt i 1967. Branntårnet er åpent for publikum. Her er informasjonsskilt og ei merkeskive viser steder med utsikt fra tårnet.

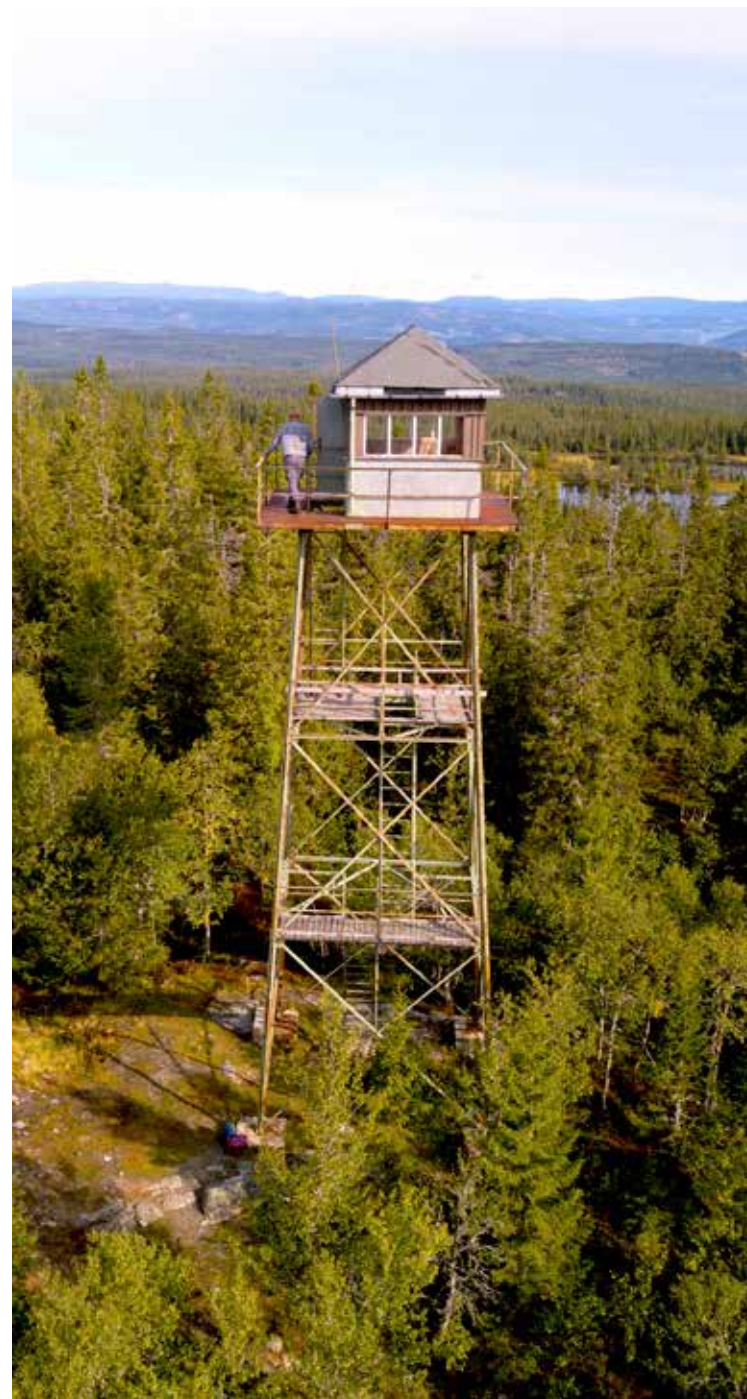
Kulturmiljøet omfatter i hovedsak brannvaktårnet, vakthytta og utedoen.

Kulturminnene er imidlertid del av et kulturlandskap med plantet fjelledelgran og sibirsk edelgran. Plantefeltet er 65

daa med 46 daa fjelledelgran på flata øst for tårnet. Den Sibirske edelgrana er plantet i skråningen mot Skjellingen seter (18 daa). Plantingene markerer et skogfaglig eksperiment av Ola Nordraak for ca 60 år siden. Kulturlandskapet gjenspeiler modernismen i skogbruksnæringen der Nordraak var en foregangsmann for å innføre nye ideer i Norge. I ettertid har det vist seg at de fremmede treslagene har dårligere tretekniske egenskaper. Fjelledelgrana har imidlertid større tilvekst enn stedegen gran. Den frodige granskogen på dette høydelaget er en del av Skjellingshovde som attraksjon/turmål.

Kulturmiljøet med brannvaktårn, vakthytte og fjelledelgran/sibirsk fjelledelgran grenser inntil Skjellingshovde naturreservat fra 2004. Målsettingen med naturreservatet er å bevare gammel naturbarskog. Kulturmiljøet med plantet barskog er en motsetning til verneformålet. Foreliggende forslag til utvidelse av naturreservatet medfører planer om å fjerne plantefeltet.

Brannvaktårnet på Skjellingshovde med fjelledelgranskog som del av kulturlandskap i bakgrunnen. Dronefoto Roger Fløttum.

Holmen og Fall, teknisk/industrielt kulturminne 025

Kulturmiljøet Holmen og Fall karakteriseres som et teknisk/industrielt kulturminne med utgangspunkt i tømmerfløting, treforedlingsindustri og annen industriell virksomhet langs Fallselva.

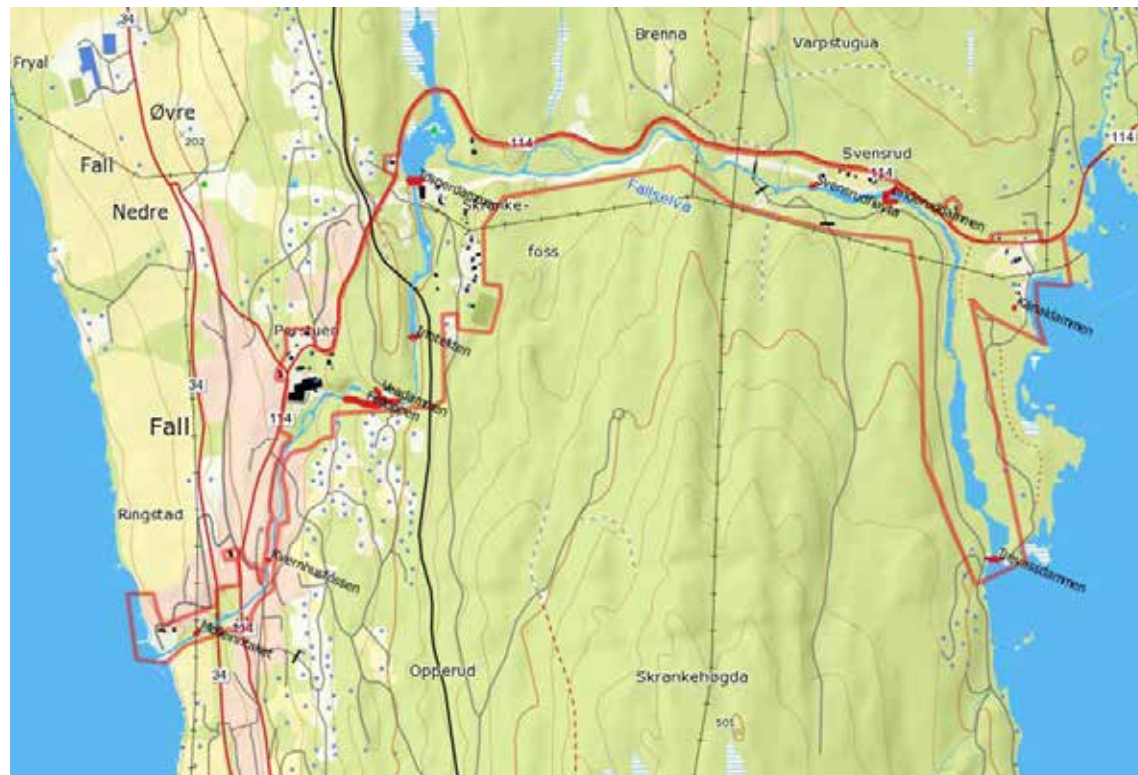
Holmen i nedre del av elva er et tidlig tettsted i Land. Tettstedet har noen felles trekk med samtidige Hov og Odnas. For eksempel tilknytning til Bergenske hovedveg og dampskipskipsanløp ved fjorden. Det industrielle preget mangler imidlertid helt i Odnas og Hov. Der ligger for øvrig tettbebyggelsen konsentrert langs Gamle Bergenske hovedveg, langt fra Randsfjorden. Strukturen med bebyggelse ned mot fjorden i Holmen viser at dette er et anderledes tettsted.

Bortsett fra 5 Sefrak-registrerte bygninger langs øvre del av elva er ingen kulturminner registrert i Riksantikvarens database Askeladden. Kultur-

Lands Træsliberi & Papfabrik med bygningsmasse fra mellomkrigstiden (høyre), Holmen mølle fra 1908 (midten) og en arbeiderbolig fra 1932 i "Bølgeblikkbyen". Kulturminnene er ikke registrert

miljøet avgrenset bygger på Bjørn Edvardsens oversikter på 20 informasjonsskilter satt opp langs elva i forbindelse med Fallselva som Søndre Land kommunes 1000-års sted. Kulturmiljøet avgrenset er ca 1 km² i areal og består av 79 stående bygninger med tilknytning til virksomheten langs elva. Det finnes en stor mengde varierte levninger langs hele elva. Beliggenheten av disse er kjent, men ingenting er registrert.

Kulturminnene som utgjør kulturmiljøet må registreres og verdivurderes i løpet av planperioden.

Lomsdalsvassdraget, teknisk/industrielt kulturminne område 071

Kulturmiljø 071 omfatter kulturminner med tilknytning til brøtning i Lomsdalsvassdraget fra 1669 - 1968. Kulturmiljøet omfatter 117 kjente enkelt-elementer, men vassdraget er ikke systematisk registrert. Flertallet av kjente kulturminner er yngre enn 1873. De 10 tømmerfløtingsdammene og 46 stedfestede elveforbygningene av stein i Lomsdalsvassdraget er oppført i perioden ca 1870 - 1905. Ingen av disse er Sefrak-registrert.

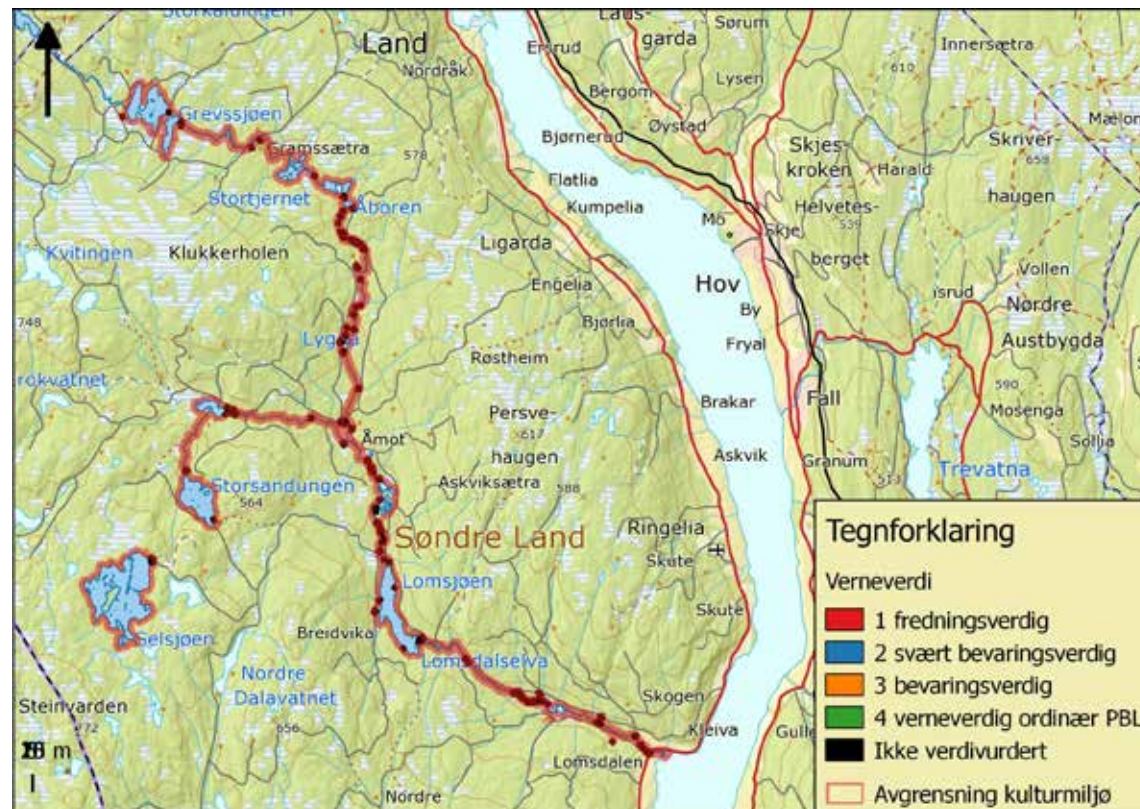
Stående bygninger er primært fra 1900-tallet. Enkelte bygninger skriver seg fra 17- og 1800-tallet. Det er 39 stående bygninger i kulturmiljøet. I tillegg kommer skogshusvær på Kula som foreløpig er utelatt grunnet manglende stedfesting på kart. Bygningene har tilknytning til brøtningen før den opphørte i 1968. Imidlertid bør flere bygninger inngå som en del av kulturmiljøet ved videreføring av registreringer/bedre kunnskapsgrunnlag.

Kun 18 av de 39 stående bygningene er Sefrak-registrert. Av disse er 5 i kategori 2 (svært bevaringsverdig), 11 i kategori 3 (bevaringsverdig) og 2 i kategori 4 (verneverdig). Ingen stående bygninger

er verdivurdert som fredningsverdig. De verdivurderte bygningene tilsvarer våningshus (2), låve (1), stabbur (2), damhytte (2), hytte (5), stall (1), fiskebu (2) og naust (3). I kulturmiljøet inngår forøvrig 18 Sefrak-registrerte levninger. Det vil si ruiner av løer, koier, våningshus, seterhus etc.

Foreliggende verdivurdering av kulturminnene i Lomsdalsvassdraget er ufullstendig og uten kontekst som del av et helhetlig kulturmiljø som er godt bevart med opprinnelig preg.

Kulturmiljøet er avgrenset som en 50 meter bred buffer fra strandlinje (elv og sjø). Dette er tilstrekkelig for å avgrense flertallet av kulturminnene (dammer, elveforbygninger, koier, naust etc.). Miljøet er stedvis utvidet for å innlemme objekter som klart har tilknytning til vassdraget. Dette gjelder spesielt småbrukene Slåttsveen, Breivika og Åmot. Langs Lygna og Grevsjøelva i nord ligger brøtningssminnene langs elva i kontakt med tre nedlagte setre. Hofslisetra, Kompeisetra og Gramsetra inngår derfor som stedvis utvidelse av bufferen på 50 meter i nord. Videre er kulturmiljøet

jøet utvidet ved Kula. Her er rekonstruerte skogshusvær og tilflyttede skogshusvær samlet i et område som fri-luftsmuseum. Øvrige mindre utvidelser av bufferen på 50 meter fra vannkant fremgår ved å studere kartgrunnlaget nærmere.

Lomsdalsvassdraget er det største kulturmiljøet i kulturminneplanen, tilsammen 9,1 km². Av dette er 5,8 km² landareal.

Kulturmiljøet består av to delområder der KOM0536-071-1

tilsvarer Lomsdalselva, Lygna/Grevsjøvassdraget og Sandungsvassdraget. Dette arealet er 6,9 km².

Selsjøen tilsvarer delområde KOM0536-071-2 med areal 2,2 km². Den oppdelte avgrensningen skyldes at tømmerrenna som forbandt Selsjøen med Storsandungen ikke er registrert/kartfestet.

De 10 tømmerfløtingsdammene av stein i vassdraget fra vest til Åmot er; Selsjødammen, Storsandungsdammen og Veslesandungsdammen.

Fra nord til Lomsdalen; Grevsjødammen, Stortjerdammen, Åbborddammen, Veslevatndammen, Askvikfløtydammen og Lomsjødammen.

De største damanleggene er Sandungsdammen, Askvikfløtydammen og Lomsjødammen.

De 46 skådammene av stein er resultat av en ufullstendig kartlegging. Disse ligger hovedsaklig i Lygna og videre nedover elva mot utløpet i Randsfjorden ved Nordre

Moelvenbrakke som en del av samlingen med skogshusvær på Kula fra Lomsdalsvassdraget. Foto Dag Lindbråten.

Lomsdal gård. Den lengste skådammen er "Kilometerdammen" ved Nyseter nedenfor Lomsdalsdammen. Skådammene er bygget i perioden 1873 - 1905.

Konstruksjonene langs Lomsdalselva er imponerende monumenter i stein. Kulturminnene er ikke evaluert i nasjonal sammenheng, men omfang og kvalitet er åpenbart i toppklasse når det gjelder fløtningsminner i Norge. Steinarbeidene er utført av lokal arbeidskraft fra Vestsida, blant annet av "Lindheimskara" fra Ringelia. Det sies at kompetansen fra utbyggingen av Lomsdalselva

er benyttet i utbyggingen av Osdalsvassdraget i Åmot i Østerdalen (ei fløterelv med nasjonal verneverdi).

Bygningsmassen har sammenheng med brøtningen i elva. Dammene er knyttet til damhytter. Mange av disse er ruiner, men 4 damhytter er bevart som stående bygninger (ved Veslesandungsdammen, Grevsjødammen, Askvikfløyt-dammen og Lomsjødammen).

Småbrukene Breivik og Åmot var viktige sentraler for forsyning og annen logistikk i brøtningen. Brøtningsfolkene hadde tilhold ved stokkvarmer i åpne leire på 1800-tal-

let. Etter århundreskiftet ble brøtningsfolket innkvartert i hytter/koier langs vassdraget. På 1960-tallet ble dagpendling med moped og bil til bygda vanlig. Vi mangler oversikt for å vurdere hvilke skogshusvær som ble benyttet i brøtningen, hvilke som var viktigst og endring over tid.

I kulturmiljøet langs Lomsdalsvassdraget inngår fire lokaliteter med koie og stall bevart som stående bygninger. Disse er Gramseterhytta ved Grevsjøelva, Gjessboss-hytta langs Lygna og damhyttene ved Veslesandungsdammen og Lomsjødammen. Koier med stall er primært

oppført for tømmerhogst. De fire miljøene i Lomsdalsvassdraget har sammenheng med tema skogshusvær.

Spesielt i Lomsdalsvassdraget er miljøet med fiskebuer ved Selsjøosen.

I nedre del av Lomsdalsvassdraget ligger for øvrig en terskeldam for et gårdskraftverk som fortsatt er i drift. I samme område ligger også ruinen av Lomsdal mølle.

Ved utløpet av Lomsdalselva var det tidligere et teglverk. Levningene av dette er ikke registrert.

Dokkadeltaet, teknisk/industrielt kulturminne område 122

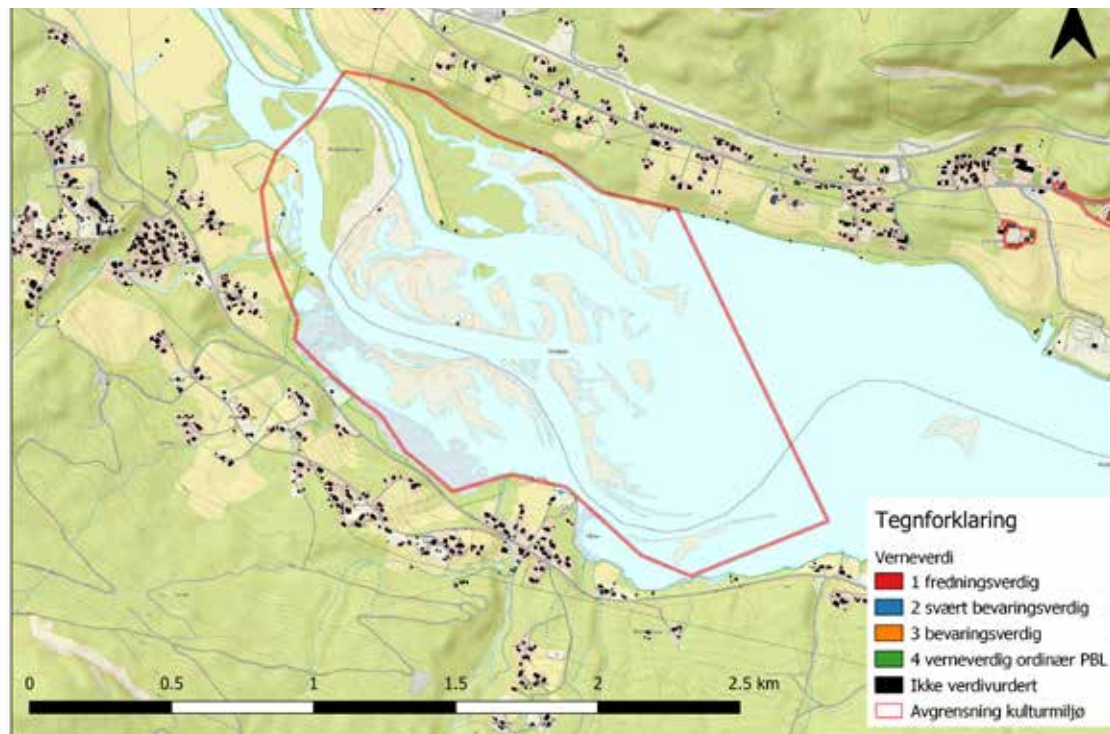
Det store våtmarksområdet «Dokkadeltaet» ble naturreservat i 1990 og såkalt Ramsar område i 2002. Ramsar er en internasjonal våtmarkskonvensjon med 1713 viktige områder, derav 60 i Norge. «Dokkadeltaet nasjonale våtmarkssenter AS» forvalter området (selskap eid av Nordre og Søndre Land kommune).

Dokkadeltaet er opprinnelig et kulturlandskap med sumpland og øyer der bøndene på begge sider av fjorden hadde utmarksslått. Høyet ble lagret i løer på øyene og gamle flyfoto viser mengder av høyløer utover i deltaet. Randsfjorden er demt opp ca. 3 meter i flere omganger siden 1814, sist i 1916. Da forsvant mesteparten av slåttlandet i deltaet. Med vårflo og tømmerfløting ble deltaet regelmessig spylt rent for slam hvert år. Tømmerfløtingen opphørte i 1969 og kraftutbygging oppover vassdraget på 1980-tallet kontrollerer vårfloen. Dette påvirker naturlig gjengroing av våtmarksområdet.

Kulturmiljøet består av bygninger (slåtteløer, mastehus, naust, jakt/fiskebuer), pælgarder og steinsatte øyer

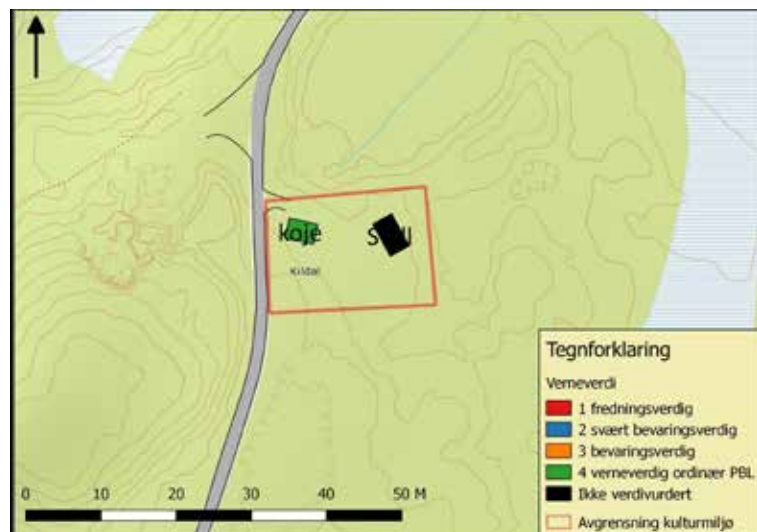
med tidligere slåttenger, se nærmere omtale som tema. Det skal også være spor etter brygge nedenfor gården Tingvoll. Kulturminnenes beliggenhet er rimelig godt kjent, men ikke Sefrak-registrert/verdivurder. I utgangspunktet ønsket vi å registrere kulturmiljøet som en del av arbeidet med kulturminneplanen.

Avgrensningen av kulturmiljøet på kartet er omtrentlig.

Pælgarden som en del av Tingvollhengslet. Foto Randsfjordmuseet.

Kildal, skogshusvær område 124

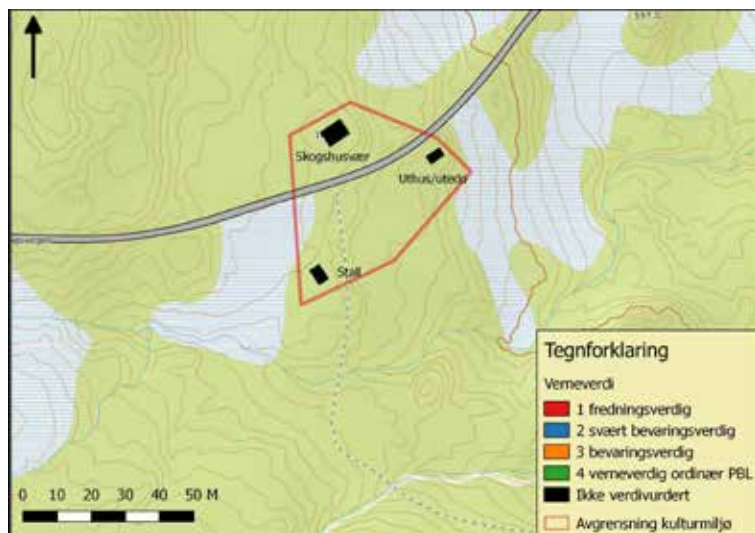
Kildal ligger sør for Brattlitjernet. Kulturmiljøet består av tømmerkoie og stall. Koia er fra tidlig 1900-tall, men er uten byggeår. Den har gjenkabbet dør/vindu og er ombygget til hytte. Sefrak-registrert og vurdert som verneverdig (kategori 4).

Stallen fra 1935 er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert. Selv om stallen ikke har høy alder vurderes verneverdien likevel som høy fordi det er bevart få staller på Veståsen før mekaniseringen i skogbruket.

*Kildalhytta med koie og stall.
Foto Dag Lindbråten*

Vestheim, skogshusvær område 029

Vestheim ble bygget som husvær for skogsarbeidere på Nordraak i 1954. Felleshusværet hadde plass til 20 mann. Ei kokke var ansatt for å ta seg av matstellet. Ola Nordraak var opptatt av modernisering av skogbruket. Husværet var forut for sin tid og eneste i sitt slag på Veståsen. Vestheim var i bruk til 1966 da skogsbilvegnettet var så godt utbygget at det ikke lenger var behov for å bo på åsen hele uka. Skogsarbeiderne dagpendlet deretter med bil eller moped. Hvile foregikk i mobile småhytter.

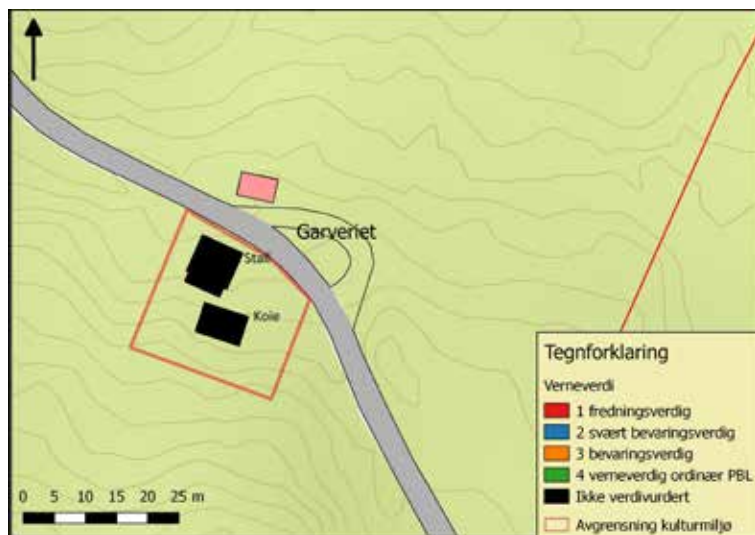
Foruten husværet består kulturmiljøet av uthus/utedo og en stall. Stallen er eldre og flyttet fra Vestre Grevsjøhytta.

Bygningene er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert.

Skogshusværet Vestheim ved Skjellingsvegen med plass til 20 mann (øverst), uthus/utedo (over høyre) og stall (venstre). Foto Dag Lindbråten.

Garverihytta, skogshusvær område 129

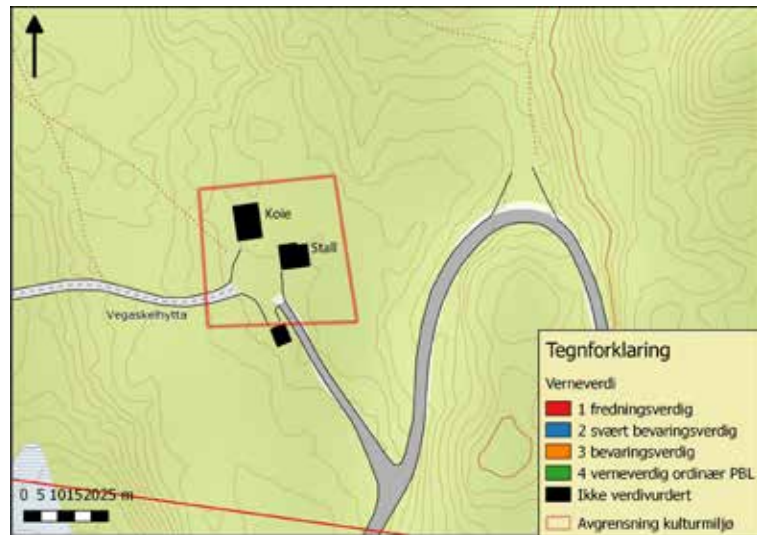

Køle med stall/vedskåle.
Knappt omtalt i rapporten til
Lindbråten 2016.

Garveriet med køle til venstre og stall/vedskåle til høyre. Foto Dag Lindbråten.

Vegaskjelhytta, skogshusvær område 130

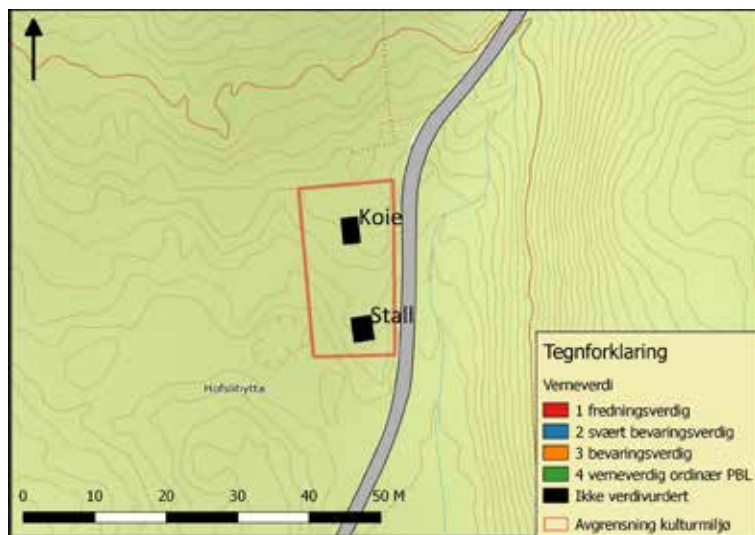

Stor køle med stall. Knappt omtalt hos Lindbråten 2016.

Vegaskjelhytta med køle og stall. Foto Dag Lindbråten.

Hofslihytta, skogshusvær område 126

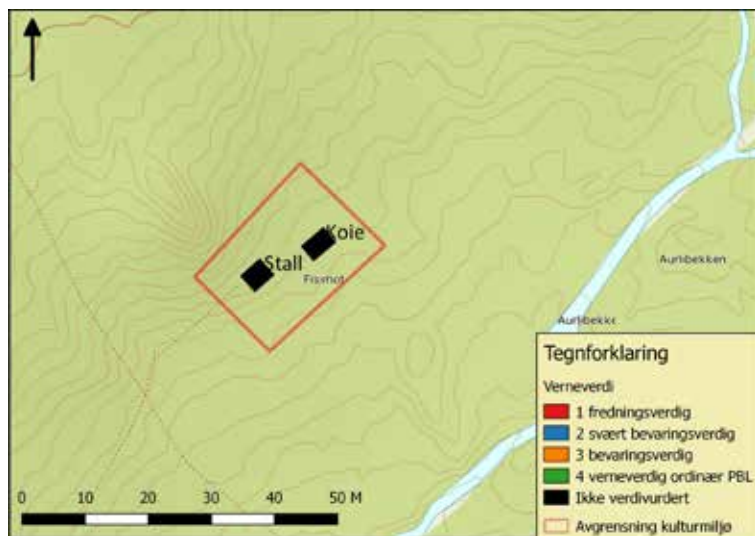
Hofslihytta består av tømmerkøie og stall. Bygningene er ikke Sefrak-registrert eller verdivurdert. Knapt omtalt hos Lindbråten 2016.

Hofslihytta køie og stall. Foto Dag Lindbråten.

Fisimothytta, skogshusvær område 127

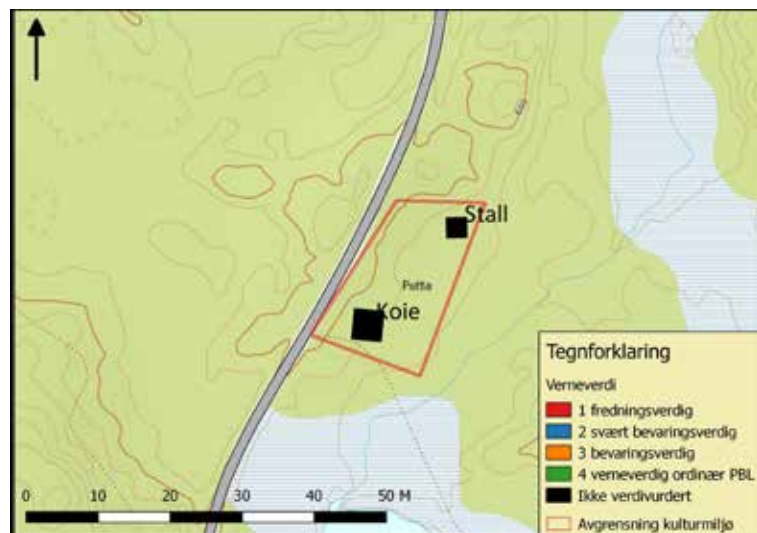

Fisimot koie og stall. Mangler dokumentasjon i rapport Lindbråten 2016.

Fisimot koie øverst. Stallen under. Detalj av takkonstruksjonen i stallen til venstre. Foto Dag Lindbråten

Putta, skogshusvær område 054

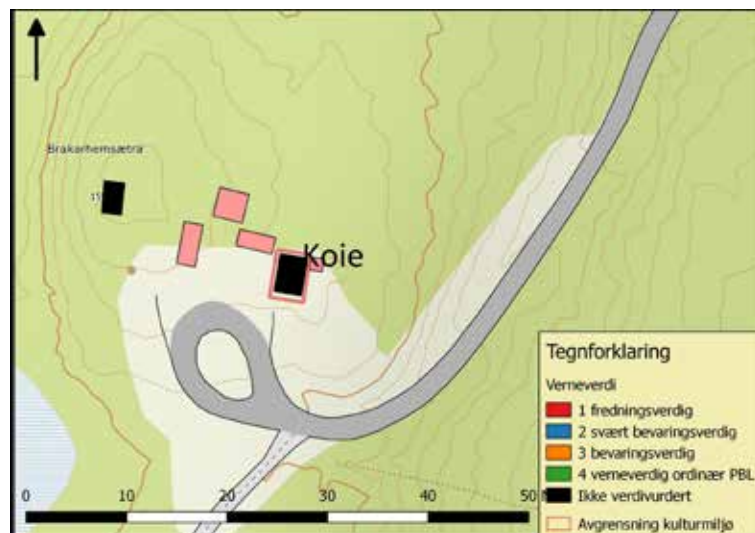
Putta skogshusvær består av koie og stall i tømmer tekket med bølgeblekk. Koia har to rom med kjøkken og tørkerom i forrommet samt et stort rom med senger og "feleovn". Stallen har tre båser og utedo som tilbygg på baksiden (ikke synlig på bildet).

Bygningene er ikke Sefrak-registrert eller verdivurdert. Byggeår er ukjent, men Ole Helmer Bjørlien skriver i boka om Land bind VI at fra "...1940-årene ble det satt opp hytter med eget kjøkken og tørkerom." Det vil si grunnplan og innredning som på Putta.

Koie og stall. Foto Dag Lindbråten.

Brakarhemsetra, skogshusvær område 128

Kulturmiljøet på Brakarhemsetra mangler stall og består kun av tømmerkoia. Koia har ukjent byggeår og er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert. Koia ble brukt av Osvaldgruppa i juni 1944 og er også et krigsminne.

Osvaldgruppas flukt fra Sollia etter tyskernes rassa 30. mai 1944 og oppholdet på Veståsen er blant annet omtalt i Asbjørn Sundes bok "Menn i mørket" fra 1947. Etter opphold i ei barhytte nær Fall ei ukes tid ble 9 av gruppas medlemmer rodd over fjorden og søkte tilhold i området omtalt som "Majorstua". Gruppaa lå i dekning her ca 1 mnd før de etablerte ny base i

Heggedal.

Osvaldgruppa brukte flere hytter i området og ingen visste mer enn de måtte. Gjenlevende medlemmer av gruppa befarte Majorstua i 2015 og det ble klart at de måtte ha ligget i en annen hytte. Signe Raassum og Harry Sønsterød, begge 95 år, besøkte Brakarhemsetra i juni 2017. Harry husket at de lå to og to i bredden på en sengebrisk langs hele langveggen. Signe innerst og Harry ytterst. Mellom dem lå maskinpistolen til Harry. Det lå 7 personer i hytta, men folk kom og gikk. Harry organiserte flyttingen av gruppa og oppholdt seg kort tid i koia. Signe lå

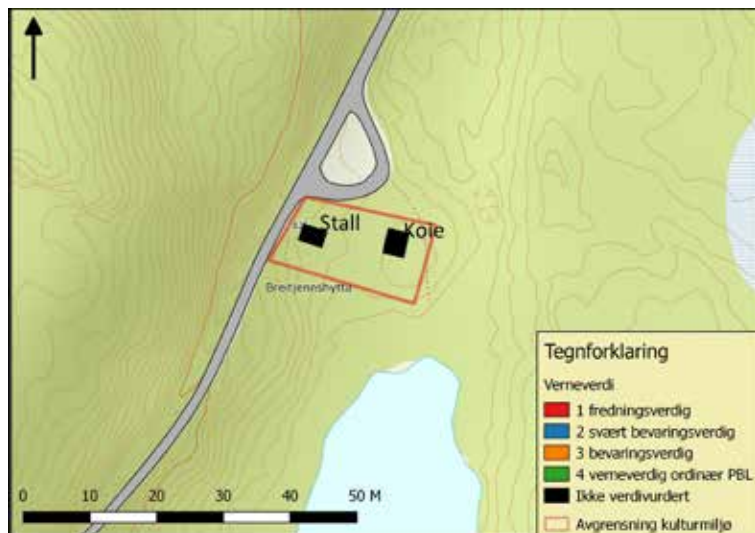
her hele perioden.

Harry og Signe mener dette godt kunne være hytta de lå i. Men Signe minnet oss om at det var over 70 år siden de var her sist og at mye er forandret. Blant annet er den lange sengebriskan fjernet.

Signe Raassum og Harry Sønsterød foran koia på Brakarhemsetra i juni 2017 (over). Morten Conradi intervjuer Signe om oppholdet på "Majorstua" i juni 1944. Ole Helmer Bjørlien lytter i bakgrunn. Eieren bekreftet senere at sengebriskan langs hele langveggen under vinduet på bildet er fjernet (under).

Breitjernhytta, skogshusvær område 065

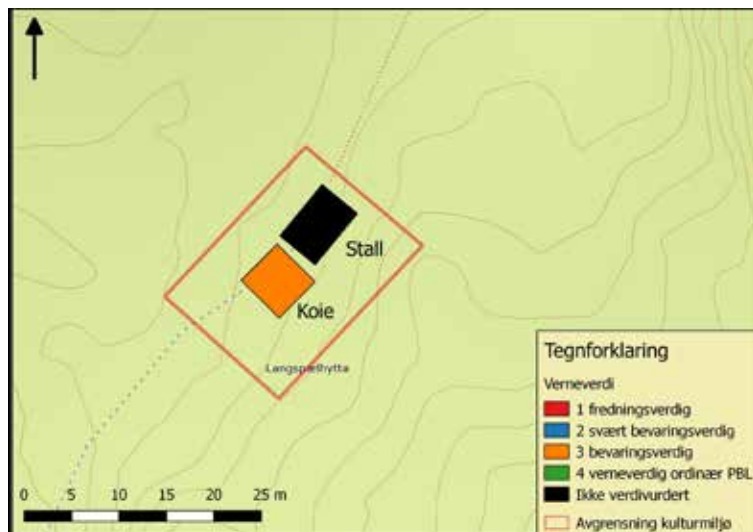

Breitjernhytta består av tømmerkoie og stall i tømmer med åpen gavl og skut. Skutet er plassert på bakveggen, motsatt av inngangen, jf. foto. Det er flere tømmermerker på veggen til koia ved inngangen i gavlen mot Breitjernet.

Innredningen i koia er enkel med opprinnelig preg. Koia er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert. Koia og stallen er uten byggeår, men bygningene er trolig oppført tidlig på 1900-tallet.

Langspælhytta, skogshusvær område 117

Langspælhytta består av koie og stall. Koia er Sefrak-registrert og verdivurdert som

bevaringsverdig (kategori 3). Stallen er ikke Sefrak-registrert eller verdivurdert. Bygningene er uten byggeår,

men er trolig oppført tidlig på 1900-tallet.

Langspælhytta ble befart i 2014 og er beskrevet således:

Koia er oppført i laftet tømmer med grunnmål 4,6 x 5,4m, skålen/stallen er noe smalere og lengre, ca 4x6m. De ligger med gavlene i ns-retning. Vegghøyden mot vest kan være ca 2m, mens mot øst er den ca 1,5m. Bygningene har holdstein/hjørnestein som fundamenter. Takkonstruksjonen er en dobbel konstruksjon med isolert åstak inn mot rommet. Smale rager ligger på åstaket. Til isolering ble det brukt jord, grus/

Koia har inngang i gavlen der personene står. Stallen har inngang på langveggen. Sistnevnte er ikke vanlig på ovrig bevarte staller som del av skogshusvær på Veståsen. De har alltid inngang i gavlen. Foto Dag Lindbråten.

sand og mose.

Yttertakskonstruksjonen er også et åstak, som er tekket med flis, og seinere bølgeblikkplater.

Koia har pipe med midtplassert koieovn. Koia har beholdt den opprinnelige innredninga med sengeplasser, benker, skap og små bordplater og bruksting. Koia har småvinduer i gavlene og papptekking i himling og på vegger. Dette er gjort som vindtettende tiltak.

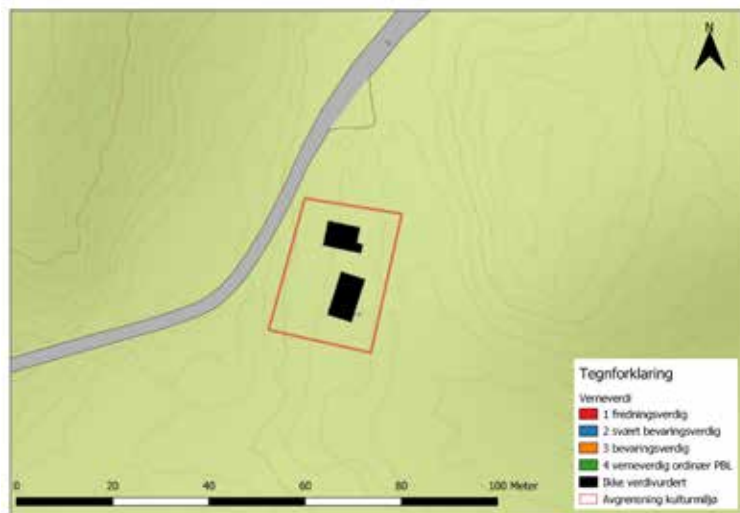
Skålen/Stallen er også bygd i laftet tømmer og ligger på holdstein. Høyden i framkant er noe større enn for koia, ca

2,2 m, men også denne heller inn mot bakken.

Stallrommet har flat, isolert himling med en enkel takkonstruksjon, sperrepar med samhold nedfelt på undergurt. Himlinga er utført med granrajer. På sperrene ligger smååser som bærer bølgeblikkplater. (Dag Lindbråten 2014)

Kolbotna, skogshusvær område 135

Skogshusvær på Veståsen med koie og stall er prioritert i kulturminneplanen. Fullstendig gjennomgang foreligger ikke fra Øståsen. Med hjelp av Ragnvald Einbu, som utførte Sefrak-registreringen, er to kulturmiljøer på Øståsen prioritert.

Den ene koia med stall er "Kolbotna". Byggeår er ukjent, men bygningene er trolig oppført engang i perioden 1920 - 1950. Bygningstiljøet er ikke Sefrak-registrert/verdivurdert.

Koia benyttes til jakt og bikkehuseene inngår i kulturmiljøet i dag.

Koia har bevart autentisk

enkelt interiør fra da den ble brukt som husvære i skogbruket.

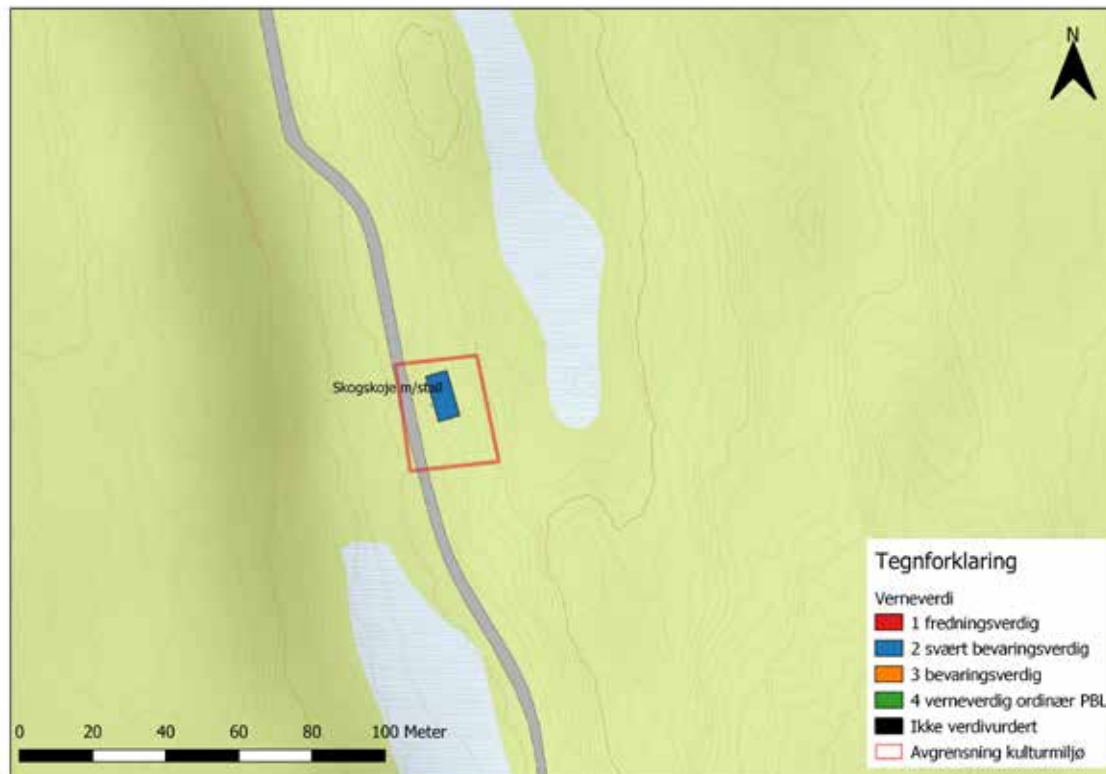
Kimbekkhytta, skogshusvær område 030

Kimbekkhytta på Øståsen består av koie sammenbygget med en stall, med mellomgang. Koia har autentisk innredning fra bruk som husvære i skogbruket.

Kimbekkhytta er Sefrak-registrert og verdivurdert som svært bevaringsverdig (kategori 2). Bygningen er uten byggeår, men er vurdert tilbygd i 2. kvartal av 1900-tallet, med merknad "under krigen".

Koia har autentisk interiør fra da den ble brukt som husvære i skogbruket.

Så vidt kommunen har oversikt er Kimbekkhytta en av to bevarte eksempler i Søndre Land med sammenbygging av koie og stall. Den andre er Trettehytta på Veståsen, men den har stall under samme tak og skiller seg vesentlig mht. konstruksjon fra Kimbekkhytta. Taket på Trettehytta falt sammen vinteren 2017 og går ut av kulturminneplanen.

Kimbekkhytta med koie (nærmest), midtgang og stall.

Hofslisetervegen, samferdsel område 097

Hofslisetervegen er setervegen vestover åsen fra Ligarda. Vegfarete er 7,5 km langt og har preg som en smal kjerreveg frem til Hofslisetra ved Lygna. Brua over elva har falt sammen, men brukarene av stein er fortsatt synlig (Hofslivadet). Vegfarete er ryddet og skiltet.

Hofslisetervegen var en av flere seterveger fra gårdene ved fjorden til skogsetrene på Veståsen. Setrene lå som kjeder på en snor langs seterveger slik som denne.

Hofslisetervegen er markert på amtskartet tegnet i perioden 1845-51 og viser flere forgreiningar i lisen mot bygda enn traseen registrert. På amtskartet er Hofslisetra ved Lygna markert som avslutningen av veggen.

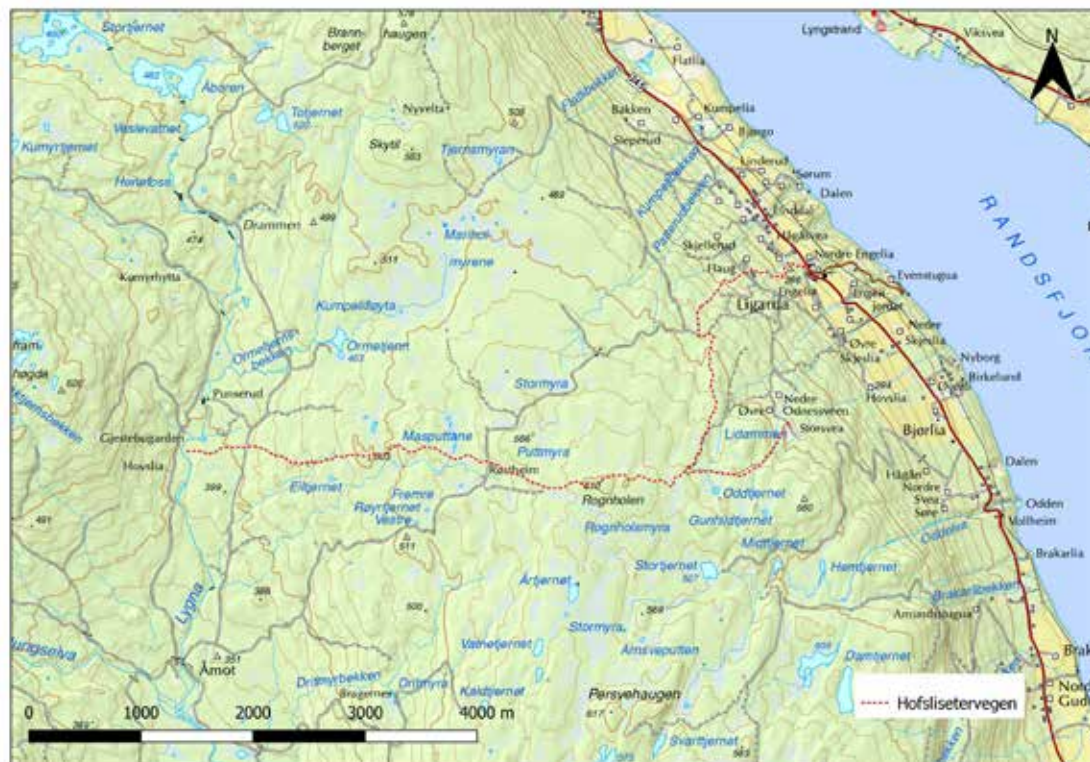
Rognholen ligger mellom Hofslisetra og bygda. Dette er et langstrakt høydedrag 610 moh. Her ligger tufter, rydningsrøyser og andre spor etter bosetting.

Rognholen er markert som seter på amtskartet, men stedet hadde vært husmannsplass i 25 år før plassen brant og ble nedlagt i 1883. Setring på Rognholen er ikke kjent etter

dette.

Rognholen kan også markere skogsfinsk bosetting før ekspansjonen i husmannsvesent og før åsskogene fikk verdi som tømmer på 1800-tallet. Finnene er kjent for ruggsvedjing i skog og driftsformen er godt kjent på Østlandet på 16- og 1700-tallet. Antagelsen om at nettopp Rognholen kan være spor etter skogfinner er ei stor steinrøys i ei tuft som rest av ei røykstue. Finnebosettingene er kjent for nettopp slike stuer.

Kulturminnene på Rognholen er ikke registrert og må studeres ytterligere for å avklare bosettingshistorien på stedet over tid.

Hofslisetervegen mellom Ligarda ved Randsfjorden og Hovslien på Veståsen slik den er oppmålt med GPS. Setervegen fortsetter videre mot setre lenger vest på åsen. Den markerte traseen viser den delen av setervegen er ryddet og skiltet per 2018.

Oppmåling av Hofslivadet, steinfundamentene etter den tidligere brua over Lygna. Foto Dag Lindbråten.

Askviksetervegen, samferdsel område 098

Askviksetervegen er setervegen fra Brakar/Askvik til Askviksetra. Vegfaret er 7,9 km langt fra Ringelia nede ved Randsfjorden, se kart. En annen trasee er markert fra Brakarhemsetra. Herfra er det litt over 4 kilometer til Askviksetra i Lomsdalen.

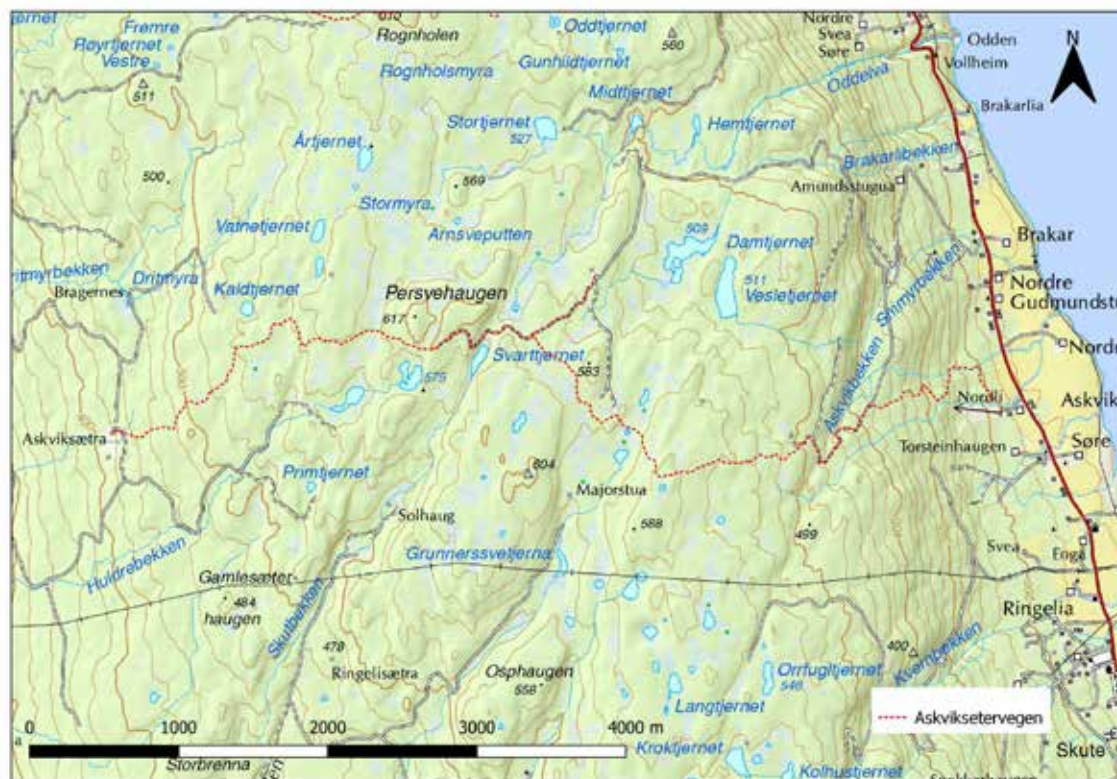
Setervegen er markert på amtskartet tegnet 1845-51. Imidlertid gjelder det kun nordre forgrening mot fjorden. Det vil si strekningen Brakar - Brakarhemsetra. Det er imidlertid rimelig å anta at den søndre forgreningen er vel så gammel. At den ikke er markert på amtskartet kan skyldes forskjell mellom kjerreveg og gang/rideveg.

Askviksetervegen er ryddet og merket av Ringelia idrettslag med SMIL-midler. Setervegen i seg selv eller kulturminner knyttet til denne er ikke registrert.

Amtskartet viser at setervegen fortsatte videre vestover mot Gråballhaugen mellom Selsjøen og Storsandungen. På amtskartet er slutten av vegen markert omlag der en finner "Bragersetra" på ØK-kart. Vegfaret synes således knyttet til setring på Veståsen

fra gårdene Brakar og Askvik.

Setervegen har åpenbart også tilknytning til krigshistorien og Osvaldgruppas tilhold på Veståsen i 1944. I boka "Menn i Mørke" oppgir Asbjørn Sunde at basen heter Majorstua. God lokalkunnskap og studier av teksten tilsier imidlertid det enighet om at begrepet Majorstue gjelder bruk av flere hytter i området. Setervegen knytter sammen stedene som er nevnt i boka. Blant annet er det sikre observasjoner på Persvehaugen av barhytta som Osvaldgruppa brukte først, etter at de flyktet over Randsfjorden. Herfra har en god sikt mot setervegen - og kontroll med ferdselen over denne delen av åsen.

Askviksetervegen mellom Ringelia ved Randsfjorden og Askviksetra i Lomsdalen er ryddet av Ringelia idrettslag. Setervegen er tydelig i terrenget og markert på kart fra 1800-tallet. Setervegen og kulturminner med tilknytning til vegen er ikke registrert.

”Ridevegen” fra Fluberg til Landåsbygda, samferdsel område 073

Ridevegen fra Fluberg kirke til Landåsvatnet er skiltet for publikum som et tilrettelagt kulturmiljø for ferdsel til fots. Traseen er 9,9 km lang.

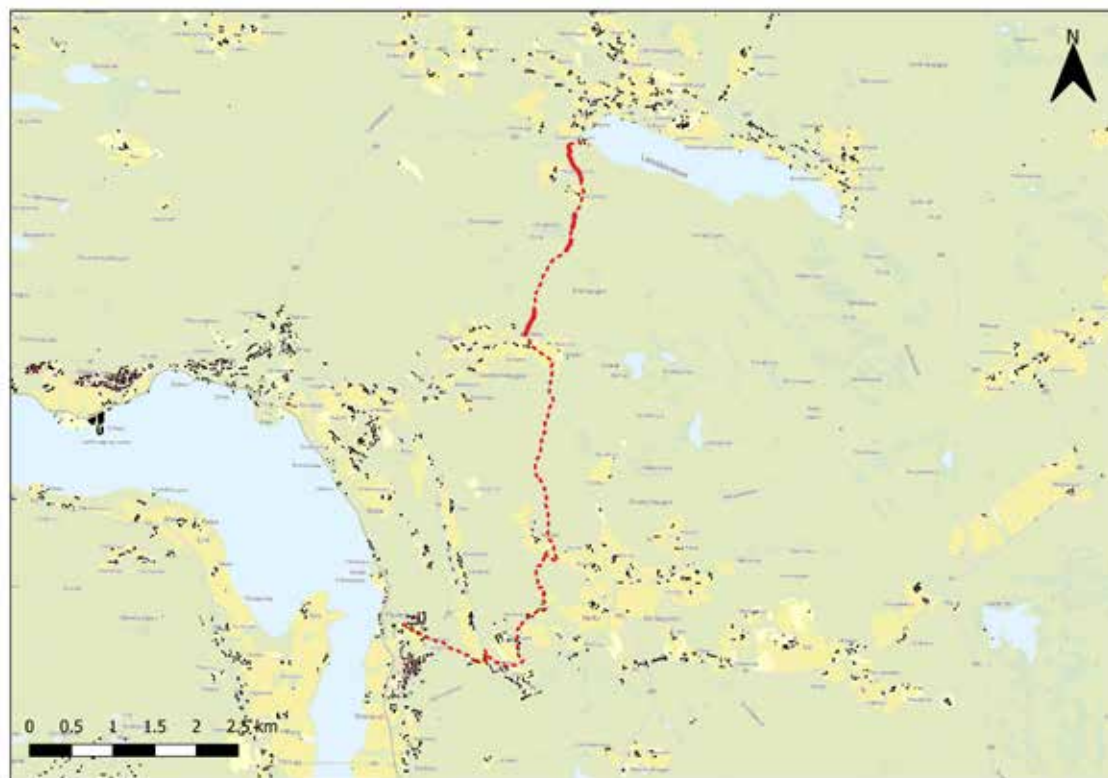
Biskop Jens Nilssøn beskriver vegen på visitasreise i september 1594. Biskopen skriver at ferden fra Fluberg prestegård gikk forbi Granum, Nereng og Raaum. Deretter gjennom ”Hillestadskogen” hvor følget krysset elva ved ”Hillestadvannet” (eldre navn på Landåsvatnet). Der fikk biskopen servert øl. Biskopens ferd gikk til Biri og beskrivelsen av vegen mot Garder/Østsinni mangler.

Vegfaret er i stor grad markert som ”moderne” grusveg, eller sti. Fire steder har vegen preg som hulveg, se foto. Hulveger dannes som en kombinasjon av ferdsel og erosjon. Hulvegene ligger mellom Vestrumsbygda og Landåsbygda (uthevet rød markering på kartet). Stedsnavnet ”Langkløppmyra” indikerer kavlebru over myrlende.

Ridevegen har uviss alder, men det er rimelig å tro at dette tilsvarer middelalderens hovedveg mellom Fluberg og Østsinni. Disse såkalte tjodvegene var gang- og ride-

veger som etter landslovens bestemmelser ble kontrollert med baugreid. Det vil si en rytter skulle ri med spydet på tvers uten at vidjeringer på hver ende berørte vegetasjonen.

Ridevegen var trolig del av postvegen gjennom Land fra 1647 - mellom Fluberg og Garder kirke. Det vil si ridevegen som del av kongevegen mellom Oslo og Bergen. Det ble bygget ny veg gjennom Land 1793 - 1816. Bergenske hovedveg og andre vegfar er markert på amtskartet fra 1860. Ridevegen mangler på kartet og viser at den da hadde mistet sin betydning.

Hornskleiva, samferdsel område 074

Hornskleiva er beskrevet som det vanskeligste partiet for ferdsele over land mellom Oslo og Bergen på Østlandet. Terrengutfordringene er løst forskjellige over tid. Vegene over Hornskleiva viser endringene fra rideveg til bilveg. Det er mange eksempler på det samme i Land, men nettopp fordi Hornskleiva var såpass utfordrende å passere er generelle forhold godt illustrert her.

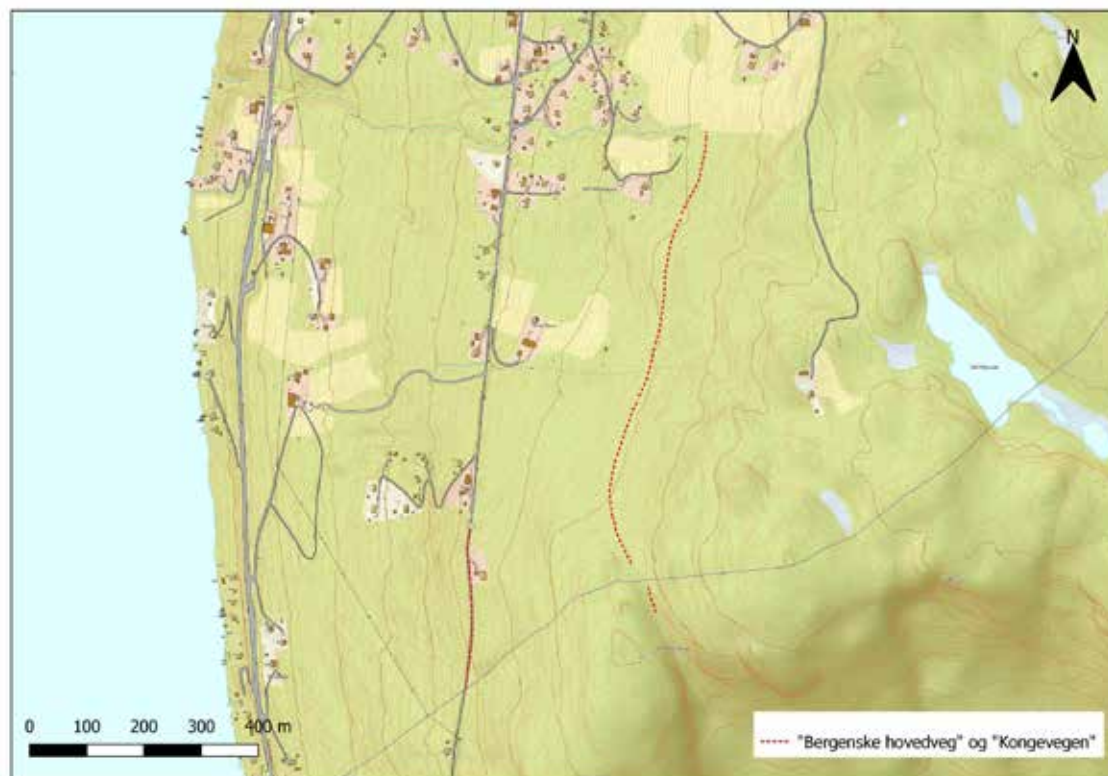
Den middelalderske hovedvegen gjennom Land er stedvis beskrevet av biskop Jens Nillssøn på hans visitasreise i 1594. "Tjodvegen" fra middelalder tilsvarer antagelig "Kongevegen" - postvegen mellom Oslo og Bergen gjennom Land fra 1647. "Kongevegen" er ikke systematisk registrert, men beliggenheten er rimelig godt kjent. Karakteristisk for "Kongevegen" er at den ligger høyt i landskapet. Dels også at den går over høydedrag/åser fjernt fra fjorden. I Hornskleiva er "Kongevegen" knyttet til "Gammelkleiva". Vegfaret er bevart med fosilt preg fra Gran grense til åkeren på Trondslia. "Kongevegen" var opprinnelig en rideveg. Ridevegen er utbedret som kjøreveg i Hornslia (trolig utført på slutten av

1700-tallet).

Bergenske hovedveg mellom Oslo og Bergen ble bygget etter det franske prinsipp med rette strekninger og markerte knekkpunkter. Bergenske hovedveg var konstruert for frakt med hest og kjerre. For å få mindre stigning ble vegen lagt vest for "Gammelkleiva". Bergenske hovedveg i Hornskleiva ble påbegynt i 1801 og ferdigstilt i 1813. De imponerende murarbeidene inngår i nasjonal verneplan for veger (nr 233).

Bergenske hovedveg ble i stor grad gjenbrukt som bilveg gjennom Land. Men vegen var stedvis for bratt, eller uegnet for biltrafikk, og ble da lagt om. Bilvegen forbi Hornskleiva fra 1907 ble bygget langs fjorden. Traseen tilsvarer omlag dagens fylkesveg 34 (Randsfjordvegen). Det svingete preget på vegen er borte, men flere steder kan en se bevarte stabbesteiner etter den opprinnelige riksvegen.

Parti av "Kongevegen" til høyre. Detalj fra Bergenske hovedveg som viser tørrmureringen i Hornskleiva (midten). Bilvegen forbi Hornskleiva fra 1907 (lengst til høyre).

Hornskleiva var det vanskeligste partiet av vegen mellom Oslo og Bergen på Østlandet. Veghistorien i området avspeiler endring fra rideveg (Kongevegen), kjerreveg/hestetransport (Bergenske hovedveg) og bilveg (Riksveg 51, omlag samme trasee som dagen Fv34). Vegene er kun markert nord for grensen til Gran.

Enger brygge (dampskipskai), samferdsel område 064

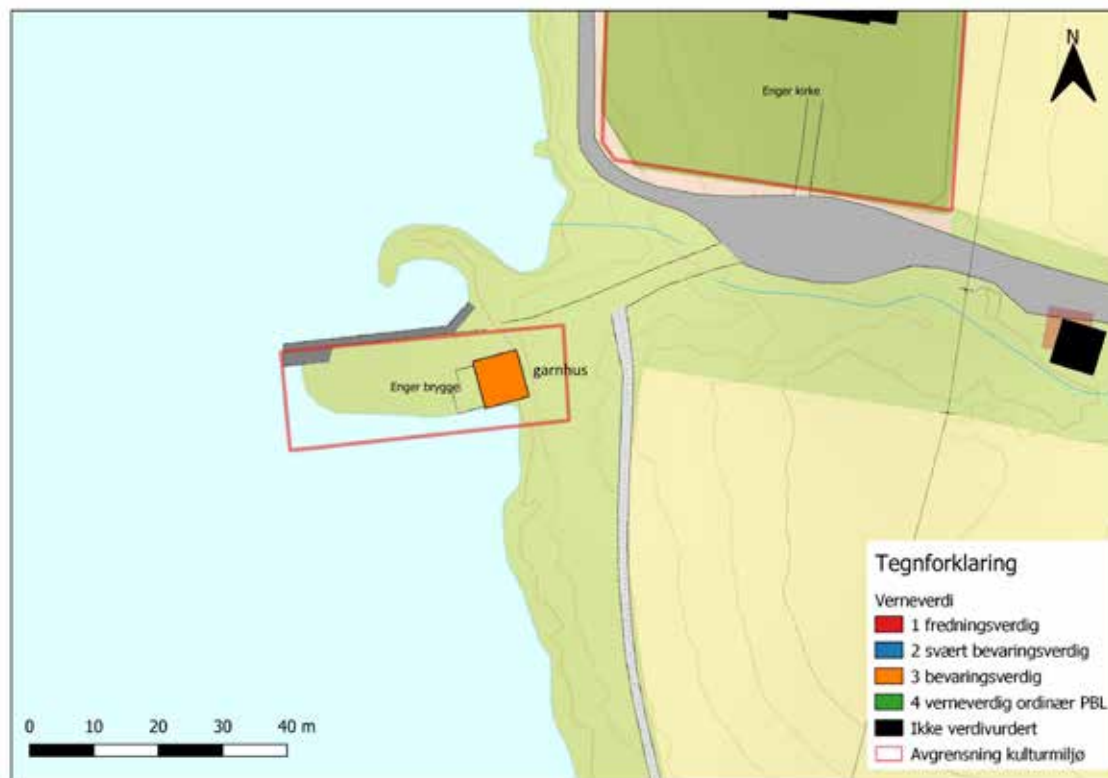

Dampskipstrafikken med frakt av passasjerer og gods på Randsfjorden startet med Halvdan Svarte i 1837, men det ble regelmessig drift med Løven fra 1848. I 1911 var ruta nordfra: Odnes, Flu-berg, Engeliën, Hov, Holmen, Ringeliën, Klevodden, Enger, Solberg, Bjønëroa, Gjerviken, Røykenvik.

I utgangspunktet ble anløpene befordret med skyssbåt mellom dampskip og land. I siste halvdel av 1800-tallet ble det bygget brygger med pakkhus. Dampskipstrafikken ble nedlagt i 1931 og bryggene er ruiner i dag. Pakkhusene er i noen grad bevart, men er flyttet/gjenbrukt.

Enger brygge er eneste pakkhus fra dampskipsdriftikken i Søndre Land som står på opprinnelig sted. Bygningen er vurdert som bevaringsverdig.

Spesielt for dampskipsanløpet i Enger at det opprinnelige bolverkskaret i dampskipskaia er synlig i fjorden (se bilde). Det ligger bevart under steinfyllingen i nåværende brygge.

Fluberg stasjon, samferdsel område 098

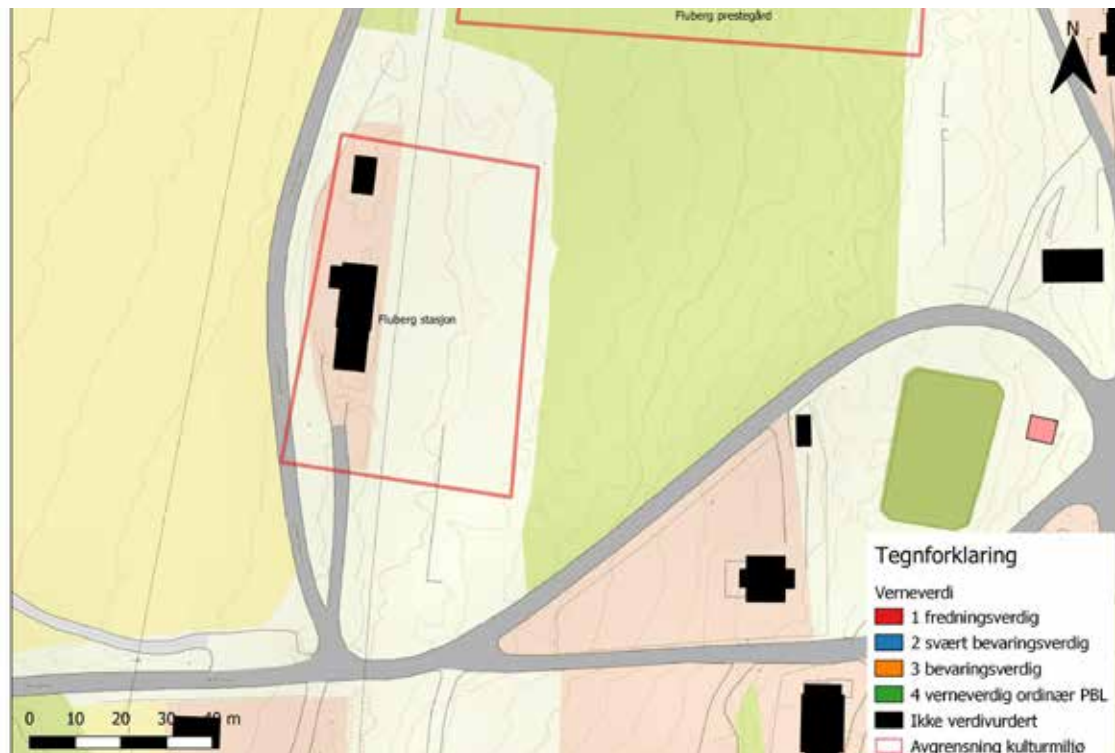
Fluberg stasjon på Valdresbanen åpnet i 1902. Bygningsmiljøet består av stasjonsbygningen med tilbygd pakkhus. Lenger nord står en bygning som utedo og lager.

Fluberg stasjon er ikke verdivurdert.

Det er tre forskjellige typer stasjonsbygninger på Valdresbanen. Alle i sveitserstil. Fluberg tilhører den mellomstore typen stasjonsbygninger sammen med Hov, Odnos, Tonsåsen og Aurdal (av disse brant Odnos i 2001).

Stasjonen ble nedgradert til stoppested i 1968 og deretter til holdeplass. Persontrafikken på banen ble nedlagt 1.1.1989.

Stasjonsbygningen ble solgt i 1995 og er nå "ominnredet" til privatbolig. I den sammenheng er det foretatt noen eksteriørmessige endringer, blant annet er døra fra ekspedisjonen til perrongen erstattet med vindu. Utedoen/lageret er gjenbrukt som sommerstue.

”MF Rand” ferge, samferdsel område 000

Fergeforbindelsen for biltrafikk over Randsfjorden ble etablert i 1923. Den første ferga var ei treferge med plass til 3 biler.

MF Rand med sveist stålskrog ble bygget av Glommen mekaniske verksted på slipp i Fluberg og sjøsatt i 1938. Ferga var 17,5 m lang og hadde plass til 6 biler. Motoren var en Boliner tosylindret oljemotor på 50 hestekrefter. Ferga gikk fast i firekantsambandet over fjorden til trafikken ble nedlagt i 1973.

Ferga gikk i rute fra Sarastuen til Holmen, deretter over fjorden igjen til Evenstuen og derfra til Hov. Sarastuen ble etter hvert skiftet ut med Brakar (fergeleiene er fortsatt bevart). I travleste sesongen gikk fergemannskapet på to skift med opptil 16 turer fra sju om morgenen til halv tolv om natta. Einar Røste var fast skipper de siste 30 årene. Etter nedleggelsen lå ferga i opplag ved Brakar. Ferga ble deretter solgt og slept til Røykenvika der den lå til forfall. I 1987 kjøpte familien Haug og Fredheim i Hov ferga tilbake som restaureringsobjekt. Ferga fikk da passasjersalong med soldekk på taket. MF Rand ble sjøsatt på ny i 1988

og er siden brukt til turist og chartertrafikk på fjorden.

Ferga eies i dag av Unn og Kolbjørn Haug og har kai plass i Kråkvika i Hov.

MF Rand etter restaurering i 1988 (over). Foto Dag Lindbråten.

*MF Rand slik den så ut kort tid etter at fergeruta var lagt ned (under). Foto ukjent/
www.mjossamlingene.no*

Sarastuen, samferdsel område 066

Sarastuen var husmannsplass under Ringelien. På grunn av brann og ombygging er det ingen synlig rest av husmannsplassen i dag.

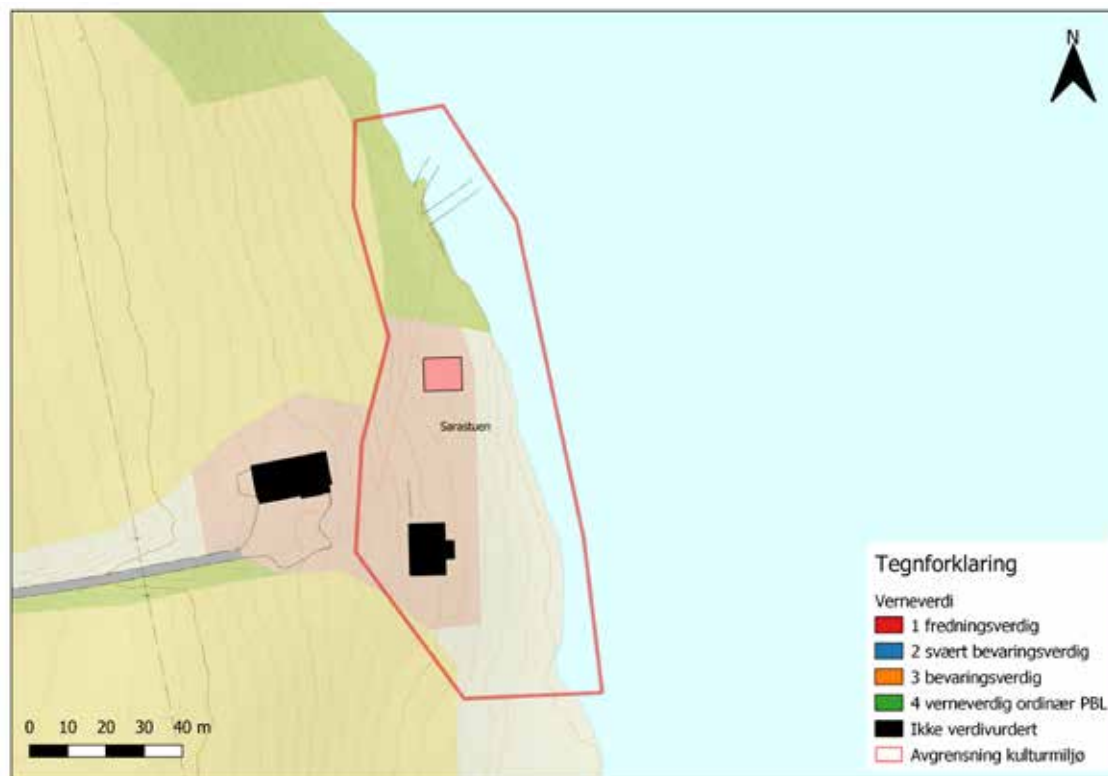
Sarastuen var første husmannsplass i Norge som ble ekspropriert med hjemmel i jordloven fra 1928. I denne sammenheng legges vekt på Sarastuen i samferdselssammenheng.

Sarastuen var dampskipsanløp fra midten av 1800-tallet og rester av kai for fraktbåt er fortsatt synlig. På bruket oppbevares en protokoll med oversikt som viser godsekspedisjonen omkring århundreskiftet - den bør studeres. Stedet ble poståpneri i 1896. Det hadde trolig sammenheng med dampskipstrafikken. Etter at jernbanen kom ble posten hentet på Skrukklis stasjon og rodd over fjorden.

Våningshuset fra 1930 er bygget omkring den gamle stuebygningen. Våningshuset er ikke registrert eller verdivurdert. I tillegg til samferdselsfunksjoner nevnt har huset også vært telefonsentral.

Sarastuen var en del av fergetrafikken over Randsfjorden og inngikk i firekantsambandet Holmen - Sarastuen - Hov

og Evenstuen. Brakar erstattet etter hvert Sarastuen som fergeleie. Imidlertid ble stedet fortsatt brukt som slipp/opplagsplass for ferga om vinteren. Rester av dette er synlig i strandsonen.

Vinteropplagsplass for "Rand" (under). Våningshuset som dampskipsekspedisjon, post og telefonsentral (høyre).

Brakar fergeleie, samferdsel område 067

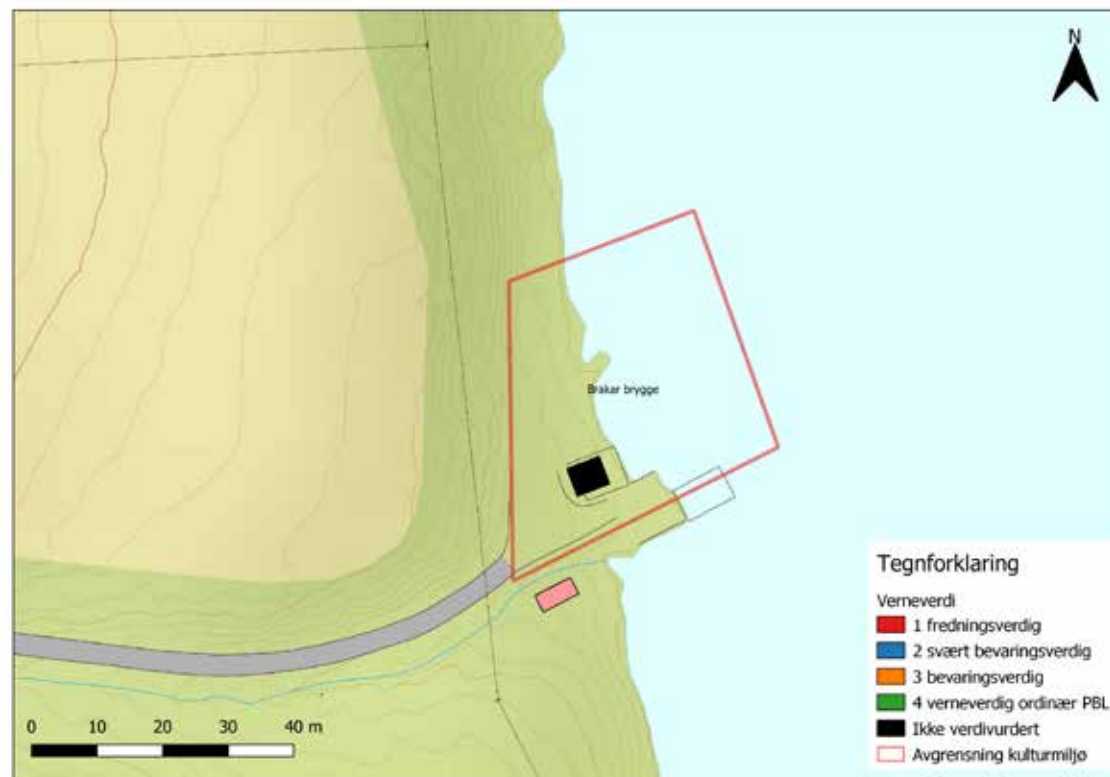
Brakar fergeleie er en del av firekantsambandet over Randsfjorden i perioden 1923 - 1973. Sarastuen var opprinnelig en del av firekantsambandet, men dette ble erstattet av Brakar.

Fergeleiene knyttet til firekantsambandet har samme konstruksjon som vorrer av stein med bredde ca 4 meter. Steinvorrene er dekket av betong med smale jernbanskinner på sidene. Kjørebua av tre hvilte på skinnegangen. Bakgrunnen for konstruksjonen er at Randsfjorden er regulert 3 meter med varia-

bel vannstand gjennom året. Kjørebua av tre er fjernet på alle fergeleiene, men disse er synlig på flybilder fra 1966 og 1972.

Flybildene fra Brakar viser at ferga "Rand", som var i drift fra 1938 til fergetrafikken ble avviklet i 1973, hadde innkjøring på tvers midtskips. Ferga lå fortøyd i Brakar på tilgjengelige flyfoto, både i 1966 og 72.

I kulturmiljøet inngår et pakkhus som ikke er verdivurdert (uten årstall). Tilsvarende pakkhus finnes ikke på de

andre fergeleiene. Flybildene og pakkhuset tilsier at ferga hadde en base i Brakar.

Det er spor etter ei nedkjøring mot fjorden nord i kulturmiljøet.

Brakar fergeleie med utsnitt av ferga fortøyd ved kjørebua fra flybilde 1972, året før fergetrafikken ble nedlagt (over til høyre).

Vegen og steinvorren i midten med pakkhus til venstre. Brygga til høyre og gelender er tilføyelser ved bruk som badebrygge.

Ligarda fergeleie på Evenstuen (Librygga), samferdsel område 132

Ligarda fergeleie på Evenstuen var en del av firekantsambandet over Randsfjorden i perioden 1923 - 1973.

Fergeleiene knyttet til firekantsambandet har samme konstruksjon som vorrer av stein med bredde ca 4 meter. Steinvorrene er dekket av betong med smale jernbanskinner på sidene. Kjørebrua av tre hvilte på skinnegangen. Bakgrunnen for konstruksjonen er at Randsfjorden er regulert 3 meter med variabel vannstand gjennom året. Kjørebruene av tre er fjernet på alle fergeleiene, men disse er synlig på flybilder fra 1966 og 1972.

Nord for fergeleiet er det markert ei nedkjøring bygget av stein med dekke av sement (inngår i kulturmiljøet). Tilsvarende er også observert på Brakar og Sarastuen. Funksjonen er noe uklar. Dette kan være spor etter eldre fergeleier, og/eller nedkjøring for vinterveg over isen.

Ligarda fergeleie (under til høyre) med Evenstuen i bakgrunnen. Steinvorren markerer fergeleiet. Steinkaia er en sekundær påbygning i forbindelse med Librygga (småbåthavn).

Nedkjøring til fjorden med usikker funksjon (under til venstre).

Fluberg bru, samferdsel område 025

Plakett ved brua

Fluberg bru fra 1966 er eneste bru over den 7 mil lange Randsfjorden. Brua revolusjonerte ferdselen omkring nordenden av fjorden. Ordfører Nils Minaberg i Fluberg lanserte ideen i 1938, og Stortinget vedtok byggingen i 1962.

Hengebrua har et spenn på 359 meter. På 1960-tallet var dette nest lengste bru i innlandet. Bare Vingesbrua fra 1934 var lenger.

Brua ble finansiert med bompenger. Jørgen Hanson ("Jørgen på bommen") og hans kone Else var bomvakter.

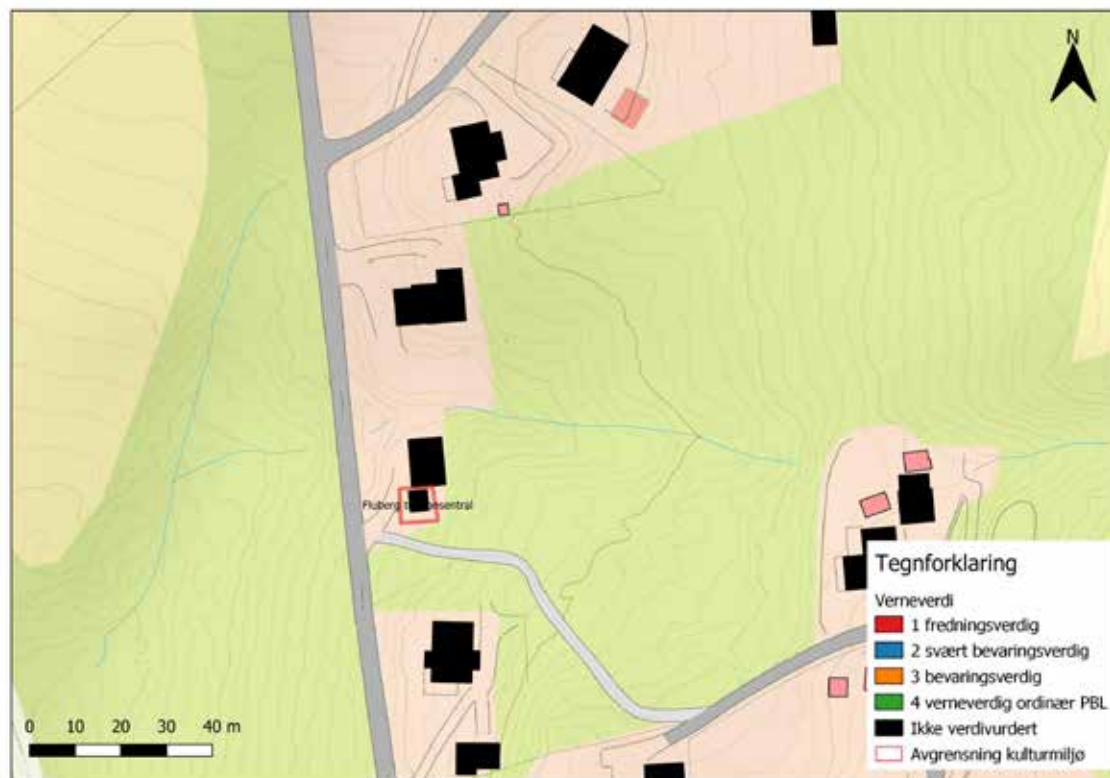
Fergetrafikken i firekantforbindelsen (mellom fergesteedene Hov - Engeli - Holmen - Brakar) opphørte noen år som brua åpnet. Etter at brua ble bygget opphørte også kjøringa på isen vinterstid.

Brua ligger inntil ei tidligere kai på Rødnessiden av fjorden. Denne er synlig som ei langstrakt steinfylling. Dette er trolig rester av dampskipskaia på Rødnes. Bjørnerud, og etter hvert Rødnes var et viktig endestopp som alternativ til Odnas når isen lå nord i fjorden. Herfra ble folk og varer fraktet landevegen på Bergenske hovedveg forbi Fluberg kirke til Odnas.

Bruspennet med tykke stålvire festet i gravitasjonsankere bærer brulegmet av betong og asfalt over Randsfjorden mellom Rødnes og Setton.

XY-sentralen i Fluberg, samferdsel område 068

Fluberg automatkiosk inneholder en XY-sentral med 300 nummer fra 1970. Dette er den eneste komplette XY-sentral i Norge som er bevart på opprinnelig sted. Sentralen er ute av drift (1997). Ny sentral er bygd tett inntil den gamle.

Telefonsentralen har nummer J-20 i "Verneplan for Telenors bygninger og installasjoner".

